ЙЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

№ 5-6

1995

ЙЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
МЕДЖМУА

5—6

1995

Сентябрь
Октябрь

Ноябрь
Декабрь

Он altынджы
сене чыкъувы

Теэсис этиджи: Къырым Джумхуриети Назирлер Шурасы янындаки Миллетлернинъ ишлери боюнджа девлет комитети.

Джынгъыз Дагъджы

ЮРТУНЫ ГЪАЙЫП ЭТКЕН ИНСАН

Роман

Субай курсларында онбашыларнынъ яптыргъан талимлери тамам бир ай сюрьди. Куньлерден бир кунь акъшам устю онбашылар гъайып олдылар. Сабалейин эрте турдыкъ, барак огюнде шашкъын-шашкъын турып, онбашыларны бекледик. Кельмедилер. Уйле маали арфесинде темиз урбалы, тербиели ве гъурурлы эки субай кельди. Субайлар талим соньуна еткени акъкъында хабер эттилер. Шу куннинъ озюнде субайлар бизге тактик дерслер берип башладылар. Талимге кетмейимиз, саат секизлерде турамыз докъуз-докъуз бучукъкъадже униформаларымызны темизлейимиз, утюлеймиз. Субайлар афтада бир кере бизни киногъа алып бара эдилер. Акъшамлары грамофон динълей эдик. Сыкъ-сыкъ топланувлар отькериле эди. Эр бир топланувда субайлар дженк ичюн месулиетни еудийлернинъ устюне юклей эдилер. Дженкке себеп олгъан бутюн фелякетлер козьлеримнинъ огюне келир экен, дженкке себеп олгъан шей пек кучюк шей экен, дер эдим. Энъ тааджипли ери шунда ки, субайларнынъ айткъан шейлерине инанмакъ пек къолай эди. Не ичюн шай олгъаныны бильмез эдим. Эр бир миллет умметининъ судийлерге къаршы гизли нефрет дуйгъусы бизде де бар эдими, аджеба? Бельки де бар эди.

Субайлар Туркистан илериде Асиянынъ буюк ве къуветли бир девлети оладжагъы акъкъында чокъ айта эдилер. Куньдогъуушта тюрк-татар дюньясы японларнен дост ве муаббет олгъанларындан сонъ, батыда Алмания, куньдогъуушта да Япония дюньяны идаре этмек акъкъымызны таныйджакъ эдилер. Шимди бу шейлер акъкъында язар экеним, куледжегим келе. Лякин бу шейлерни бизге бизден къат-къат устюн ве медений субайлар икяе эте ве айткъан шейлерине бизден де чокъ озьлери инана эдилер. Эм инаналар, эм де джебэлерде къанларыны тёке эдилер. Бизлер-

Девамы. Башы кечкен санда.

ни яваш-яваш озь араларына ала эдилер. Бу да дюньяны идаре этмек ичюн ильк адым сайыла эдими, аджеба? Субайлар джемиет омюринде насыл арекет эттеджегимизни, софрада чатал, пичакъ насыл тутулмасыны, ханымларгъа селям бермек усулларыны, джемаат арасындаки мунасебетлерининъ бутюн инджеликлерини огрете эдилер.

Эбет, дюньяны алманлар девиреджек эдилер. Олар бунъа инана эдилер. Биз устюмизге алман униформаларыны кийгенимизден сонъ, тенимиз, сачымыздан тырнагъымызгъадже алман олгъанымыздан сонъ, аятымызда истеристемез бу менфаатларгъа коре арекет эткен сонъ Туркистанымыз яваш-яваш бир хаял алына кельмейджек эдими?

Август айынынъ башы. Субай курсларынынъ сонъки афтасы. Башкоманданлыкътан кельген джиддий, чатыкъ къашлы субайларнынъ бакъышлары алтында имтиан туттыкъ. Субайлар бизим эр бир арекетимизнен меракъланалар. Юрюшимизнен, лаф этмемизнен, атта аш ашагъанымызнен меракъланалар. Субай олмаздан, парлакъ униформаларымызны киймезден эвель бизлерни кендилери киби медений инсанларгъа чевирмек истейлер.

Алман субайларында бир къусур булып оламайым. Яхшы эдилер ве бизлерни яхшы олмамызны истей эдилер. Бутюн дюнья оларнынъ тек ярамай тарафларыны коре. Биз, бизлерге ачкъан идеал ёлунда оларнынъ ярамай тарафларыны корип олур эдикми? Бу ерде бельки де устюме кийген униформамнынъ шерефини къорчалап бу шейлерни язадырым.

Олар Туркистанымыз акъкъында лаф эте, бизим истикъляльмызны огге сюрелер. Бойле дегенлеринден сонъ, оларнынъ ярамай тарафларыны корип олур эдикми?

1942 сенеси август 8. Субай курсларынынъ сонъки куню. Сабалейин бизде байрам тедариги киби бир тедарик бар эди. Командан бинъбашы Эрик неш'э ичинде, бутюн медаллери коксюнде, чызмалары парыл-парыл, одаларымызгъа кирип чыкъа, эр биримизнен айрыджа лаф эте, пек дост, пек якъын бир инсан олып корюне.

Уйлеге якъын легионнынъ бутюн субайлары барагъымызнынъ янында топлаштылар. Базылары келип, элимизни сыкъа, бизлернен дост, аркъадаш олмагъа чалышалар. Алманиянынъ бизге, тюневинки эсирлерге япкъан бу шейлери, косьтерген бу мунасебетлери, шу генч субайларнынъ козьлеринде асыл олгъан ифтихар парылтыларына Алманиянынъ бус-бутюн янъгъыз къалмайджагъы акъкъындаки умют парылтылары да къарыша. Алман миллетининъ

етиштирген мына шу магърур субайларнынъ козьлеринде къудретли бакъышларгъа къарышкъан бу гъарип умют парылтыларыны не къаларымыз корьди, не къаларымыз анълады? Бильмейим. Лякин арамызда оларнынъ бетлерине бакъып, тишлерини гъычырдаткъанлар, алман чызмалары астында эзильгенлерни хатырлап «токъта сен, аскерни элиме алайым» деп интикъам саатлерини беклегенлер де ёкъ дегиль эди. Догъу Полонияйынъ орманларыны булур-булмаз янларындаки бир авуч алманларнынъ къафаларыны къурщунлап, орманларгъа къачтылар. Шимди олар къаерделер? Анги терек, анги озен, анги ёл четинде джан бердилер?..

Уйлеге якъын бизлер Туркистан ве Алман байракълары алтында сафкъа тизильдик. Бир тарафта башкоманданлыкътан кельген субайларнен легион субайлары, о бир тарафта исе бизлер тура эдик. Эбет, бизлер, даа тюневин эсир лагерлеринде скелет алында яткъанлар, шимди исе устьлеринде парлакъ униформалар кийип, дюнья акимлиги ичюн дженк этеджек йигитлер. Къаршымызда тургъан субайлар дюньки куннен бугуньки куннинъ арасындаки фаркъыны яхшы билелер, бизлерге ифтихарнен бакъалар. Лякин мен о дакъкъаларда шу субайларны корьмей эдим. Мен о дакъкъаларда юртумнынъ, миллетимнинъ энъ садыкъ эвляды олгъанымны, джан-гонъюльден не эте эдим. Козьлеримнинъ огюнде янъы бир аят, шимдигедже яшагъан аятымдан бам-башкъа бир аят тура эди.

Ойгъа далгъаным. Командан бинъбашы Эрник адларымызны, рутбелеримизни, болюк ве такъымларымызны окъуй. Адымны эшиткенимнен терен юкъудан уянгъан киби олдым.

— Учюнджи болюк команданы: Садыкъ Кемал! Такъым командалары: Тахтагуль Салим, Ерзан Багъыр, Мумин Баттал, Ахмет Акъын!

Аркъадашларым тебрик этиджи бакъышларнен манъа бакътылар. Командан, орду команданлыгъынынъ субайлары келип эллеримизни сыкътылар. Сафлар дагъылгъан сонъ аркъадашларым мени сарып алдылар, текрар-текрар мени хайырладылар. Бу бир къач дакъкъа ичинде мен олар ичюн эр шей эдим.

— Сенинъ иле, Кемал бей, атешлерге атылырмыз, Туркистанымыз ичюн джанымызны берирмиз, — дей эдилер... Тек бир Ахмет кулюмсиреди:

— Олюм акъкъында лаф этменъиз. Хивада Садыкъ бейнинъ дюгюнинде ичмейджекмизми, ёкъса? — дей Ахмет.

Шакъылдап кулюштик. Бири-биримизге сарылдыкъ. Энъ самимий достлугъымны косьтермек ичюн шу куню

Ахмет Акъынынъ козьлеринден опьтим. Заваллы Акъын, заваллы Акъын. Бир йылдан сонъ сенинъ башынъа нелер кельди!

II.

Эртеси куню сабадан легионгъа къайттыкъ. Къырмызы толадан ясалгъан эки къатлы бинанынъ огюнде учюнджи болюкке тайин этильген онбашылар мени беклей эдилер. Онбашыларнынъ арасында Къылычбайгъа козьлерим тюшкенде бундан сонъ кунеш астында не корьсем корейим, ама шашмайджагъым, деп тюшюндим. Бу адам манъа Сулейманнынъ топларындан айрылгъан кунюмден берли изимден айырылмагъандай корюнди. Лякин энъ тааджипли тесадюф эки айдан сонъ олды. Аскерлер учь кунь ичинде шеэрчикке бармакъ керек эдилер. Онбашыларнынъ эписини Ахмет Акъыннынъ имаесине бердим. Команданнынъ ризасы иле Муханны ве акъсакъал Хушнудны учюнджи болюкке кечирттим. Мухан онбашы мектебине кетти ве элеман Руснеге арекет этмезден бир ай эвельси онбашы рутбесинде къайтып кельди. Хушнудгъа да онбашы мектебини тевсие эттим, лякин о ред этти. Анавы койлюнинъ олюминден сонъ чырайы денъишти, кимсенен лаф этмей, кимсенен достлашмай эди. Талимини ишлемейип, ичинде гъарип бир азапнен яша эди.

Бир кунь апансыздан хасталанды. Бир ай хастаханеде ятты. Ара-сыра хастахането барып, тёшегининъ четине отурып, баягъы лаф эте эдим. Бизлер оны хастаханеде быракъып Руснягъа кете билирмиз, деп чокъ истирап чеке эди.

— Мени бу ерде быракъма, Садыкъ бей, — деп ялвара эди Хушнуд.

Не исе де Хушнуднынъ хасталыгъы узакъкъа сюрьмеди. Болюкке къайтып кельди, мен оны артыкъ талимге чыкъармадым. Ашханеде ашчыгъа ярдым эте, бош вакъытларыны бир чам терегининъ кольгесинде, элинде тесбихи, ишдемейип, дуа этмекнен кечирир эди.

Муханнен Къылычбайнынъ арасы Украина орманларында ильк атешке киргенге къадар ачыкъ эди. Араларындаки сувукълыкъ, атта душманлыкъкъа бара билир эди. Лякин уджюмге къалкъаркен экисининъ арасында олыоорильген аркъадашымызнынъ къаны оларны бири-бирине багълады. Эм де насыл багънен! Атешке кирмезден эвель бири-бирине ракъы шишесини узатаракъ, юмрукъларынен атеш киби къырмызы дудакъларыны силип, комюр киби къара козьлеринден фышкъыргъан алевлернен, къангъа

къан деген вакъытларында мен — оларынынъ команданы — биле къоркъар эдим. Артыкъ, къандан гуниях кельмезми? — деп элим-аягъым къалтырар эди. Шимди Къырым, Шималий Кавказ меним миллетимден оксюз къалгъан экен буны къалтыраяракъ дегиль, ичимде энъ буюк гъурур ве мемнюниет иле язмакътам.

Асылында, мен Къылычбайны о вакъыт корьдим, акъикъий Къылычбайны атешлер ичинде таныдым. Джебэден айрылып кериге, Полониягъа къайткъан сонъ кене де эвельки явуз, ама бу явузлыгъыны къулланмагъа ер тапып оламагъаныщан ичини азап кемирген Къылычбай оладжакъ эди. Муханынъ олюминден сонъ мени ольдюреджек, болюктеки алманларны пычакълап кетеджек эди. Не мени ольдюрди, не де алманларны пычакълады. Лякин не азаплар чекти!

Аскерлер легион ерлешкен шеэрчикке учь куньден сонъ етип кельди. Оларны шеэр станциясында къаршылап алдыкъ. Аскерлер пек перишан, пек аджыныкълы алда эдилер. Дерсинъ, олар аскер дегиль де бир сюрю скелет. Бизлерге къоркъа-къоркъа бакъа эдилер. Лякин биз ич де шубеленмей эдик. Туркистан руху бизни аякъкъа турсаткъан киби, оларны турсатаджакъ. Биз оларны тюрк руху, тюрк къанынен адам этеджек эдик. Бичарелер аля даа эсир лагерлериндеки киби башларыны асып доланалар, я да узакъта анхане къапыларына козьлерини тикип саатлернен бакъа эдилер.

Янъы аяткъа яваш-яваш алышталар. Узун бойлу, гурь сакъаллы, къара козьлю, кенъ омузлы, медений корюнтеки Мырза Сейфуддининъ этрафында къой сюрюси киби топланып мейданда кезинмеге башладылар. Оларнынъ эксерисети одаларда, чам тереклерининъ кольгесинде намаз къыла эдилер. Эр кунь акъшам молла Сейфуддин олама келип эки элини коксюне басып янъыдан кельген аскерлерге косьтерген мерхаметлигим ичюн манъа тешеккюр бильдире. Заваллы молла Сейфуддин! Козьлеринде мерхамет ышыгъы, о эки беяз эли коксюнде, коклерге бакъып джан берди. Бу сатырларны язмакънен, эки йыл арамызда, анавы эки авуч астында сакълагъан эльмаз киби юрегини, Туркистан ёлунда феда эткен джаныны Туркистан генчлерине теслим этмек истейим. Шеит кеткен бутюн къараманларымызнынъ юреклери киби онынъ юреги де истикъял ёлунда сёнмек бильмеген бир мешъаль киби янаджакъ.

Шимди акъылыма бу къараманлар кельген вакъытта, «Хатыралар»ны быракъып къачмакъ, къачмакъ истейим. Лякин мен кенди дюньямда яшар экеним олар да меним-нен берабер яшамадылар. Ярын дюньямдан айрылад-

жагъымны бильсем, бир къач ярым-юрту сатырларнен «Хатыралар»ны язар да битирир эдим...

Талим эки афтадан сонъ башлады. Башта юмшакъ кетти, яваш-яваш зайыф инсанлар сагълам, там бир аскерге чевирильдилер. Озьлеринен берабер назарларында аят да денъишти. Эски аят унутылды, янъы аятны аякълары астына алдылар. Янъы аятта къоркъакъкъа, бичареге ер къалмады. Эр бирининъ бенъзине къан, козьлерине атеш толды. Артыкъ, бош вакъытларыны ялынъыз дуа ве намазларнен кечирмей эдилер. Базар акъшамлары шеэрден къайтыр экенлер, шарапнынъ берген кейфнен, бири-бирилерини къучакълап тюркю айта эдилер. Молла Сейфуддининъ юреги оларгъа къарышып, оларнен олмакъ истей эдими? О да янъы усул молласы эди!.. Къардашларынынъ бу кучюк гуналарыны корьмеген кибн дудакъларынынъ уджунда назик тебессюмнен янларындан кечип кете эди. О да янъы моллалардан эди. Ярын юрту ичюн олюмге кетеджек генчлерининъ кучюк гуналарындан молла Сейфуддинге не? Гунах олса биле... Миллетининъ гунасыз тёкюльген къаны ичюн, душманларымызнынъ зулум ве истисмарына къаршы аякълангъан бу гунакяр генчлеримизнинъ рухлары да азиз деделерининъ рухларынен берабер оладжакъ...

Эки айлыкъ сыкъы талимден ве татбикъаттан сонъ аскерлер джебэге арекет этмеге азыр кибн эди. Бу генчлер джебэлерининъ къан ве атеш къасыргъасыны аля даа бильмегенлерининденми, ёкъса мемлекет ичюн ольмеге джан-къурбан олгъанларынданмы, бильмейим, бизни Руснеге алып кетеджек олгъан бинъбашы Эрикнинъ эмирини сабырсызлыкънен беклей эдилер. Туркистаннынъ сынъырларына якъынлашкъан алман ордусынынъ огь сафларында булунмакъ истей эдилер. Эр кунь акъшам Туркистан акъкъында лаф эте эдилер. Сонъки куньлерде Мухашы пек севе эдим. Базан талимлерде атыма Мухашы отуртып, алманларнен оны сейир эте эдик. Ат дёрт нал учаркен Мухаш атнынъ сыртындан атлап, сычрап эди. Базыда, эп дёрт нал чапкъан атнынъ энъеесине ятып, элиндеки тюфекнен отуз адым авлакътаки сигара къутусыны нишангъа ала... Къошулдан сонъ кулюмсиреп:

— Агъай, мен къуршунны бошуна атмам, — дей. — Къазах халкъыны эсир эткен явурлар къаршыма чыкъсынлар бир... Астраханъгъа киргеи вакъытымызда, бакъ, нелер япаджагъым...

Заваллы Мухан! Астраханъгъа кирмезден эвель нелер олды санъа! Анавы къара кунининъ акъшамында сесениз къара

козьлеринъненичиме сашланып, бугунь тек джесаретимни дегиль, къальбимни ве тюшюнджелеримни биле къара ве къоркъунч аяткъа мыкъладынъ. Бугунь сен де ёргъун башымнынъ унутылмаз аджджы бир хатырасы олдынъ.

Бир акъшам устю талимден къайткъан болюкнен бинанынъ алдында токътар-токътамаз башчавуш Насрулла бинъбашы Эрикнинъ мени чагъыргъаныны бильдирди. Одагъа кирип чызмаларымнынъ тозуны сюртмек истеген вакътымда, Насрулла:

— Дерьал кельсин, — деди. — Саатине бакъып тура. Джиддий бир меселе эмиш, командан агъа.

Токътадым. Эписи аскерлер манъа бакъып туралар. Чавуш Насрулла сёзюни девам этерек, алчакъ сеснен фысылдады:

— Джиддий бир меселе деди, амма алманларнынъ джиддий олмагъан бир меселеси бармы асылында!

Мен аджеле суретте командалыкъкъа кеттим. Ёлда джебэ эмирини тюшюне эдим. Командалыкънынъ таш басамакъларындан котерилир экеним, узакътаки дженкнинъ бутюн дешетини ичимде ис эттим. Шималий Кавказ дагъларында патлагъан топлар, парчалангъан аскерлер бир аньге козьлеримнинъ огюне кельди. Коридорда бинъбашы Эрикнинъ одасына якъынлашаяткъанымда бирден къалтырап башладым. Сонъра ерге йыкъыладжакъ киби олдым, диваргъа таяндым. Лякин бу къоркъу не джебэ, не де олюм къоркъусы эди, бу ичимдеки бир исьян! Бинъбашынынъ къапысы янында ичимдеки исьяннынъ къуветленмесини беклер киби, токътадым. Бираздан сонъ къапыны ачып, ичериге кирдим.

Серт бир селям бердим.

— Учюнджи болюк командасы Садыкъ Тур... Кемал. Эмиринъизден, герр майор.

Бинъбашы агъызыны ачмадан, бетиме бакъмадан маса янындаки скемледе манъа ер косьтерди. Отурдым. Бинъбашынынъ джиддий ве бираз да серт бетинден одада асыл олгъан сукюнеттен юрегим гизли бир шейнинъ дешетини дуйгъан киби, та богъазыма келип тыкъылгъандай олды. Бинъбашы Эрик маса устюнде яткъан газеталаргъа бакъып:

— Газета окъуйсынъмы? — деп сорады ве меним джевабымны беклемеден, девам этти. — Русиеден эн яхшы хаберлер келе... Дженктен сонъ насыл ишнен мешгъуль оладжакъсынъ?

Бу шейни ич де тюшюнмеген эдим. Дженк меним ичюн ич битмейджек, табиий бир ал олгъандай эди. Мен атеш ве

къан ичинде догъгъан, атеш ве къан ичинде яшагъан эдим. Мемлекетимни, миллетимнинъ дженксиз, козьлери яшсыз оларакъ къач эвляды корьди, къач эвляды кореджек?

Ичимден айны шу суальни озь-озюме бердим:

— Дженктен сонъ насыл бир ишнен меншгъуль оладжагъым?

Бинъбашы джевабымны сабырсызлыкънен беклер киби козьлеримнинъ ичине бакъмакъта эди. Мен газеталаргъа бир козь ташладым.

— Дженк битсин, герр майор...

— Биз алманлар дженкте биле келеджектеки шахсий аятымызны тюшюнемиз, планларымызны куньэвельден япамыз. Демек ки, сен планынъны даа къурмагъансынъ.

Манъа аркъадашчасына бакъа, онынънен аркъадашчасына лаф эте биледжегимни дуйдым.

— Дженкте гъалип чыкъкъан миллетлерге бу дженк къуртулыш, истикъляль, зенгинлик кетиргени къадар йыкъылышны ве истирап да кетирир... Дженкнинъ яралары гъалип чыкъкъан миллетлер ичюн де пек агъыр олур.

Бу джевабымнен бинъбашынынъ зайыф бир тарафына токъунгъан киби олдым. Козьлерини дерьал газеталаргъа тикти.

Бинъбашы Эрник авес эткен ишлеримни бильмек ичюн янына чагъыртмагъандыр, эбет. Макъсады не? Лакъырдымызгъа сонъки нокътаны къоймакъ истер киби, мен:

— Харабелеримизни тиклемек чокъ вакъыт аладжакъ. Бунынъ ичюн чокъ чалышмакъ керек. Мемлекетимде манъа да бир иш тапылыр, герр майор, — дедим.

Мен сёзюмни битирир-битирмез бинъбашы ериндеп турды ве козьлерини газеталардан алмайып:

— Сен къырымлысынъмы, Кемал? — деп сорады.

— Къырымлым, герр майор.

— Ватанынъдан не заман айрылдынъ

— Беш йыл оладжакъ...

— Къырымда кимлеринъ бар?

— Анам, бабам, къардашларым...

— Оларны корьмек истейсинъми?

Джевап бермедим. Эеджандан, дерсинъ, сесим кесильди. Бинъбашы Эрник парылтылы козьлеринен бетиме бакъмакъта эди.

— Сен, Кемал, эки афтагъа Къырымгъа изинли барып кель. Къырым бизим элимизде... Джебэге кетмезден эвель, бар, къорантанъны корь...

Мен бу сёзлерден къалтырамагъа башладым, не айтаджагъымны, не япаджагъымны бильмейип, бир бала киби

бинъбашы Эрникнинъ къолларына сарылдым. Бинъбашы мени эджанымны ичинде ис эткендай, элини омузыма къойды, къулагъыма эгильди:

— Къуветли ол, Садыкъ... Билем, чокъ мешакъат чектинъиз... Энди исе кет, салы куню кель, изин кягъытыны алырсынъ...

Мен къапыгъа етмезден, Эрник:

— Лякин изинли кетмезден эвель манъа бир иш яп: базарэртеси куню Варшавагъа дёрт юз эсир келеджек. Оларны къаршыламакъ ичюн алманджа яхшы лаф эткен бир адам керек...

— Эмир этер исенъиз, герр майор.

— Истесенъ салы куню ёлгъа чыкъ.

Бинъбашы Эрникнинъ одасындан чыкътым. Бельки де шу дакъкъадан сонъ аятым бир руя олмагъа башлады. Акъикъатен де асыл икяемни бу ерде башламалы эдим. Бу руя дуйгъусы 1945 сенесининъ майыс айында Тиролда Мариянынъ янындан къачкъандже девам этти. Мариядан айырылгъан сонъ не тутунаджакъ, не де даяныладжакъ ер къалды. Шимди не аятым аят, не руям руя! Базан кендими денъизлер астында къалып кеткендай дуям. Дюньяда бу дуйгъуны менден башкъа дуйгъан бар экенми, аджеба? Бельки «Хатыралар»ны яздыргъан шей бу дуйгъунынъ адждждысыдыр. Лякин хатыраларнен берабер мени яшаткъан да бельки бу дуйгъудыр.

Я, о бирилери?.. Оларнынъ аятлары да, руялары да меним аятымдан къыйметлидир. Оларны ер юзюне чыкъара бильсем, зарары ёкъ, мен бутюн варлыгъымнен уммалларнынъ астында къалайым. Ялынъыз олар чыкъсын дюньягъа, олар яшасын. Олар яшаркенлер къальбим денъизлер астында къалып кетсе биле раат оладжакъ.

Бинъбашы Эрникнинъ одасындан чыкъкъанымдан сонъ аятым бир руягъа бенъзегени къадар, адиселер, тесадюфлер, акъылгъа кельмейджек вакъиаларгъа толу бир романгъа да бенъзей эди. Аятымнынъ бу къысымларыны бутюн инджеликлеринен тюшюнир экеним, хатыраларым уйдурма бир икяеге бенъзейджек деп, озь-озюмден утанам. Лякин уйдурма вакъиалар язгъанлар аяттан къачмазлар, аятнен бир адымларлар, сагълам тюшюнджелеринен гузелликлер яратырлар. Мен исе аяттан къачам. Аяттан къачаркеним, аятнынъ айдын тарафларыны да къара ренкте корем. Огюмдеки аят козьлеримде къарарыркен, ичимде къалгъан эски аятнынъ къоркъунч ве къызыл фелякетини эп ёргъун башыма юклейим. Башым бу юкни къалдырыр исе, меним заваллы, ёргъун башым «Хатыралар»да гузел-

ликке дегиль де, анджакъ къуру бир керчекке къавуша биледжек.

Шу куню акъшам энди бутюн аскерлер Ватанымгъа пзинли кетеджегимни биле эди. Молла Сейфуддин, Ахмет Акъын янымдан айрылмайлар, бильмем къачынджы сефер къорантамгъа селямлар ёллай эдилер. Акъын яры шакъа, яры джиддий тавурнен:

— Кери къайтып келеджексинъми, Садыкъ бей? — деп сорады.

— Кери къайтып кельмеге, олардан айырылмамагъа сёз бердим. Бу сёзюмни Мария мени рус танкларынынъ огюнден алып, ахыргъа сюйреп кетиргендже, коксюмнинъ яраларыны саргъангъа къадар туттым.

Къапы артында онбашы Мухан беклей эди. Мени беклей, эки эли коксюнде, козьлеринде дюньянынъ энъ джыллы, мерхаметли бакъышларынен мени онбашыларнынъ одасына зияфетке давет эте. Завал ы онбашылар! Эллеринъиз коксюнъизде мени селямлай эдинъиз. Бу сатырларны язар экеним, эки айдан сонъ душманларымызны къыргъан о эллеринъиз козьлеримнинъ огюне келе ве шаш да къалалар.

Мухан тирсеклери тизлеринде, башы авучлары арасында яваш бир тавурнен:

— Эх, мен юртумгъа бир къавушса эдим, — дей.

— Бу сёзлерни бир истирап аджджысындан къуртулмакъ истер киби айта. Бу сёзлер о бирлерининъ яраларына токъунып алгъанлай ола. Оларнынъ да:

— Ах, къавушсам, ах, къавушсам! — деген инъылтылерни эшитиле.

Шимди о кечкен куньлерни тюшюнген сайын анълайым ки, бу йигитлер мемлекетининъ сынъырларындан кечкен олсалар биле эр бири иштикъам дие джан береджек, махв оладжакъ эдилер.

Махв олдылар. Мемлекеттен узакъларда ташсыз, язысыз, мезарсыз топракъ олдылар.

Не де эеджанлы куньлер кечирмектем! Козюме юкъу кирмей. Козьлерим огюнде эп Къырым, эп аилем тура. Тютюн артындан тютюн ичем. Эп къавушаджакъ дакъкъаларымны тюшюнем. Насыл оладжакъ? Бири-биримизге насыл къавушаджакъмыз? Сабагъадже юкъламадым, козьлерим огюне анам келе, Бекир, бабам... Оларнынъ янакъларыны, эллерини опем, дерсинъ оларнен бир ерде яшайым.

Бугунь танъда еримден турдым. Ярын базарэртеси, сонъра салы... Бугунь куннинъ салы олмасыны о къадар истейим ки!.. Бу сонъки эки кунь манъа йыллар киби узун

корюнди. Тышкъа чыкътым. Этраф чым-чырт. Гедже ягъмурындан сонъ отлар тазе, топракъ серин-серин къокъуй. Узакъта аскерлер корюнди: онбашы Муханнен дёрт аскер невбетчиликтен къайта эдилер. Янымдан селям берип кечер экенлер Мухангъа мураджаат эттим:

— Анда бизимкилерден даа къач киши бар?

— Бизлер сонъкилеримиз, командан агъа. Бизимкилерден башкъа кимсе къалмады, — деди Мухан ве менимнен даа лаф этмек истер киби янымда бираз токъталды.

— Къайда турдынъыз?

— Мынавы дёрт аскер къапыда турдылар. Мен алманларнен шеэрни доландым.

— Ээ... къач дане саргъуш кетирдинъиз?

— Бугунь базар, командан агъа. Саргъушлары бу гедже невбетчилик япкъанлар кетиреджеклер, — деп кульди о.

— Ёргъунсынъмы?

— Бираз...

— Айды бар юкъла. Даа эрте... Аскерлерни уятманъыз.

— Эки саат къадар юкълайджакъмыз, — деп кулюмсиреди Мухан. — Сонъра мусааде этсенъиз шеэрге изинли барып келеджек оламыз.

Шу арада къапыдан башчавуш Насрулланен Ахмет Акъын чыкъып кельдилер. Акъын манъа якъынлашты, саатине бакъты:

— Не вакъыт турдынъ, Садыкъ бей?

— Юкълап оламайым... Салы кунюнедже, дерсинъ йыллар бар. Бугунь не япаджакъсынь?

— Даа тюшюнмедим... Бррр... сувукъны дуймайсынъызмы, ёкъса? Истесенъиз кезинтиге чыкъайыкъ. Башкъа бир ишинен менгъуль дегильдирсинъиз, эбет.

— Олур. Барайыкъ. Бельки салы да тез келир, — дедим ве чаушнынъ янында тургъан Мухангъа бакъып: — Мухан! Бар да меним атымны кетир. Ахмет бейнинъкини де...

— Баш устюне, командан агъа! — деп ахыргъа тараф чапып кетти. Чапаркен, токъталып: — Сизинъ Къаракозь чыкъаджагъыны дуя, гъалиба, демин ахыр янындан кечип кетеяткъанымызда артымдан кишнеди, — деди.

Акъыннен экимиз одаларымызгъа кирип пыштавлы къушакъларымызны такъып чыкъкъанымызда Мухан атларны юганлеринден тутып бизге тараф келе эди.

Башчавуш Насрулла янымыза келип:

— Аскерлер изинли чыкъсынларымы, командан агъа? — деп сорады.

— Башта силяларыны темизлесинлер, уйледен сонъ изинли чыкъсынлар.

— Яхшы, эфендим!

— Лякин акъшам эниси вакъытында, саат докъузда къайтып кельсинлер. Тамам саат докъузда манъа текмиль хабер бер.

— Баш устюне!

Къаракозьни Муханынъ элинден алдым, ялыныны сийпаладым. Ат мемнюниликнен кишнеди, башыны саллады.

Мухан о бир атынынъ югенини Акъынгъа узатыркен, аттан ялынъыз кендиси анълар киби, насылдыр бир гъурурнен башта аткъа, сонъра исе Акъынгъа бакъып:

— Бу айван бираз инатчадыр, командан агъа. Лякин къабаат атта дегиль, оны минген адамда. Ат устюнде мотоциклетте отургъандай отура. Ёлда тербиелидир, шеэрден чыкъкъандже инатлыгъыны косьтере. Чокъ къыйнаманъыз, ама...

Ахмет Акъынен атларымызны ян-янаша айдап, аскер бараклары янындан кечип, Варшава ёлуна чыкътыкъ. Даа эрте эди, этраф чым-чырт. Солдаки чамлыкънынъ артындан къып-къырмызы кунеш котерилип, даа зайыф ве кучьсиз ышыкъларыны ёлнынъ эр эки кенарында ерлешкен сийрек-сепелек эвлернинъ сылакъ дамларына сепип башлады. Этраф сукюнет ичинде, таш ёлда ялынъыз бизим атларымызнынъ нал сеслерини динълей-динълей Варшавагъа тараф кете эдик. Яблоннаягъа якъынлашкъанымызда кунеш артыкъ агъаргъан уфукъларны быракъып, юксеклерден бутюн дюньяны укюми астына алгъан эди.

Биз бир койнинъ четиндемиз. Акъын баягъы артта эди. Койни кечмезден артымдан етти. Бири-биринден узакъ ерлешкен эвлернинъ къапылары даа ачылмагъан койге, чалыларны ортадан болерек, къаршыдаки эвлерни къавус ичине алгъан отлу, ялынъыз бир ат юребиледжек къадар тар ёлны косьтерип, Акъын:

— Башкъа бир планынъыз ёкъмы? — деп сорады.

— Ёкъ.

— Ойле олса мынавы ёлнен кетейик. Бу ёл бизни озенге алып чыкъар, деп беллейим.

Мен башымны салладым ве Акъын огде, мен артта шу тар ёлнен кеттик. Эвлерге бакъам. Не къадар сакин, темиз кой экен! Копеклер биле авулдамай эдилер. Беяз, тобан дамлы, бири-биринден узакъ ерлешкен эвлер бири-бирилерине сыртларыны чевиргенлер, бири-бирилерине куськен кибилер, дерсинъ эбедиен сукюнет ичинде яшамагъа ант-емин эткенлер. Кетеяткъан ёлумызнынъ сол тарафын-

да козюме бир къазыкъ илишти. Къазыкъ уджундаки тоглу тенеке сачакъынынъ астында къазыкъкъа мыкъланган Азрети Исанынъ эйкельчиги янындан индемейип кечип кеттик. Къазыкътан учь юз метр авлакъта йыллар девамында язынынъ къызгъын кунешинден, къышнынъ зээр киби сувугъындан, рузгяр ве фуртуналардан къарарган. сырты эвлерге бакъкъан, къапылары исе орман бетке ачылгъан эски бир кильсе тура эди. Эвлерге, кильсеге бакъып, мен бизим эвлерни тюшюндим. Бу тенъештирмем де, бельки янълыш, бельки де догъру, бильмейим. христиан дининен мусульман дини арасындаки фаркъ къалар фаркъны коре бильдим. Шимди мен бутюн варлыгъымнен мени догъургъан ве беслеген топракъларда эдим. Бир анъ дагъ этеклериндеки койлерде, беяз минарели джами этрафындаки эвлер, бири-бирине битишкен бахчалар, афыргъан, мелеген, кишнеген айванлар, кычырышкъан, кулюшкен инсан къалабалыгъы арасында булунгъан къальбим аятынынъ энъ татлы лезетини алды.

Мен хаялгъа далып кетер экеним, кильсе де артта къалды. Кильседен ве эвлерден эпшейин авлакъта ёл четинде, джанкъа къарны ялынаякъ эки баланы корьмеген олсакъ Акъыннен арамызда даа баягъы вакъыткъадже лакъырды башламаз эди деп беллейим. Балалар бизни корер-корьмез табанларыны патлатып:

— Могъоллар! Могъоллар! — деп къычырышып койге тараф чаптылар. Балаларгъа бакътым, лякин агъызымны ачып бир шей айтмадым. Акъын манъа якъынлашты:

— Эшиттинъми, Садыкъ бей, бизге могъол дейлер. — деди.

— Могъолларгъа чокъ ябанджы сайылмаймыз.

Акъын буна джевап бермеди. Лафы узатмакъ ичюн сорадым:

— Могъол олмакъ айынмы?

— Екъ... Амма олар бизни севип могъоллар демейлер де. Корьдинъизми насыл къачтылар? Шимди бу балаларнынъ юреклерине могъол сёзю алман сёзю къалар къоркъу берир.

Лафымыз мен истеген къалыпкъа тюшмеген сонъ, сустым.

Сонъра Акъын бираз инджерген къалын сесинен лафны девам этти.

— Могъол олмакъ айып дегиль. Лякин полониялылар бизим туркистанлы олгъанымызны билир экенлер, бизге могъол дейлер. Буны бизге душманлыкъларыны косьтермек ичюн айталар. Не ичюн дерсинъиз?

— Бильмейим не ичюн. Устюмиздеки униформалар

ичинде бирер итальян, я да франсыз олса эдик, бизге душман деп бакъмаз эдилер, деп беллейим.

— Не ичюн? Биз бир тербиесиз ордумызмы, экъса?

— Екъ. Биз не къадар тербиели олсакъ олайыкъ, олар бизге эң айны душман козюнен бакъаджакълар.

— Ээээ?

Лакъырдымыз, артыкъ мен истеген къалыпкъа кирип башлады. Баты догъугъа дайма душман козюнен бакъты ве бу бакъышыны ич бир вакъыт деньиштирмеди. Бугунь де душман козюнен бакъмакъта. Бильхасса, бу мемлекет!.. Буралары эвельки татар-могъол шерефлерини аля лаа хатырлайлар. Башта Чингизханнынъ могъоллары, сонъра бизим къырымтатарлары бу ерлерини истиля эттилер. Узун йыллар девамында бу топракънынъ шеэр ве койлерини таладылар, не билейим, не къадар эсир алдылар, балаларыны, къызларыны узакъ мемлекетлерге алып кетип саттылар.

Буны Акъынгъа анълатыр экеним, козьлерим огюне бир къач ай эвельси бир койден кечеяткъанымызда башындан ольдюрильген койлю, къаранлыкъ олала анасынынъ къоллары арасындаки балачыкънынъ бакъышлары келе. Акъынынъ козьлери менде, мени дикъкъатнен динълей. Сонъра, сыкъылгъанымны анълагъан киби, кулюмсиреп:

— Бу пек эски бир тарих, — Салыкъ бей, — дей. — Пек эски тарих... Биз оларынынъ не койлерини якъамыз, не де балаларыны эсир аламыз. Менимдже, сен янъыласынъ. Бизим аскерлеримизнинъ элинден кунь корьгенлер азмы? Шеэр эалисининъ чокъусы алман анбарларындан чалынгъан тёшеклер ичинде ята. Тюб урбаларына бакъынъ, эп алман чамашыры. Бизимкилер саталар, я да бедава берелер. Аскерлеримиз алгъан беш-он капиклерини Полония локъанталарында къалдырып келелер. Фашистлерине бакъ! Не къадар пара къазаналар. Берекетли йыллар, дейлер... Ич бир вакъыт бу къадар пара къазанмагъан экенлер.

— Демек ки, аскерлеримизнинъ эписи хырсыз, ойлеми?

— Алманлар да хырсыз... Хырсызнынъ малыны чалып фукъарегe берген хырсызгъа хырсыз деп олурсынъмы?

Акъынынъ бетине бир къарыш юксектен бакътым.

— Бу ерге бакъ, Акъын, сен фельсефенъни озюнъ ичюн сакъла. Мен болюкте бойле шейлерни истемем.

— Яхшы, эфендим.

Акъын манъа дарылгъан киби корюнди. Бельки де мени кендисине дарылды, деп тюшюнгенинден бетиме бакъмай. Хайли вакъыт лаф этмейип кеттик. Эвлер, кильсе сары байырлар артта къалдылар. Ялыныз, кунеш нурлары астында парылдагъан базы тенеке дамлар тек-тюк аят излe-

рини косьтере эдилер. Огюмиздеки къамышлыкъкъа етмеге эки юз метр къадар месафе къалгъанда Акъын атыны дёрт нал чаптырды. Къамышлыкъкъа етер-етмез кериге къайтты.

— Къамышлыкънынъ арты озен, Садыкъ бей!

Атларымызны ян-янаша айдадыкъ. Къамышлыкъкъа кирееджекте Акъын кулюмсиреди. Бу нешэнинъ себебини анъламайып, мен де кулюмсиредим.

— Айт, бакъайым, не ичюн кулюмсирейсинъ? — деп сорадым.

Кене полониялылар акъкъында лаф этеджегини биле эдим.

— Билесинъизми, Садыкъ бей, — деди, — полониялыларнынъ эписи бизге душман козюнен бакъмайлар.

— Ээ, манъа не? Полониялылардан башкъа лердинъ ёкъмы?

— Ёкъ, ёкъ, эфендим, башкъа шей айтаджакъ эдим.

— Айды, айт, бакъайым. Акъыннынъ чырайы бирден джиддийлешти. Айтаджакъ лафыны кунь-эвельден инджеден инндже тюшюнген ве къарарлаштыргъан бир адам киби сёзге башлады.

— Кечкен базар куню, къавеханеде бир къартнен лаф эттим. Бу адам манъа, бильмем, къач юз йыл язылгъан эски бир китап акъкъында икяе этти. Динълейсинъми?

— Айт, дедим де...

— Авропанынъ ортасында бир къара къартал бутюн къарталларнынъ юваларыны тар-мар эткен сонъ къанатларыны ачып башыны котереджек, къайсы тарафкъа учаджагъыны кестирип оламадан гъарбгъа, шаркъкъа, шимальге ве дженюпке бакъаджакъ эмиш. Ниает шаркъкъа учаджакъ эмиш. Кенъ бир озенге еткенде шаркънынъ ерине кокюне аким оладжакъ эмиш. Лякин озенни булур-булмаз къанатларыны къыраджакъ ве гъарбгъа къырылгъан къанатларынен къайтаджакъ эмиш.

Акъын сёз къатмамны беклер киби сусып, бетиме бакъты.

— Эээ? Сонъ?

— Ихтияр бу къара къартал акъкъында, иште, бу къадар айтты. Бу къара къартал Алмания экен, шаркътаки озен Идиль озени экен. Ихтияр мына шу алман къарталы къанатларыны анда къыраджакъ, дей.

— Сен де бунъа инандынъмы?

— Дюнья бу... Олмаз олмаз...

— Демек ки, къартал о озенде къанатларыны къырар да кери къайтса биз Туркистангъа кирип оламайджакъмыз?

Акъын башыны эгди, бир ань сес-солукъ чыкъармады, сонъра кене яваш-яваш девам этти:

Ихтияр бу акъта айтмады. Къартал гъарбгъа къайтаджакъ ве Авропанынъ ортасында йыкъылып джан береджек эмиш. Къарталынынъ олюминден сонъ дюньяда бир буюк къыямет даа къопаджакъ эмиш. Бу къыяметнинъ нетиджесинде бир чокъ миллетлер ер юзюнден силинеджек, амма ай-йылдызлы шаркъта кунеш ич бир вакъыт сёнмейджек эмиш. Буларынынъ эписини анълаткъан сонъ китапнынъ сонъки джумлелерини окъуды.

— Не деди?

— Татар: динине, юртуна садыкъ къаладжакъ ве бир кунь келеджек ки, татарлар кене атларыны Вистул озенинде сувараджакълар, деди.

— Сен бу шейлерге инангъан адам киби анълатасынъ, Акъын!

Акъын джевап бермеди. Мен девам эттим:

— Лякин сенинъ ихтиярынъ ярамай адам дегиль экен, эм де бакъ, насыл незакетли. Сени ынджытмакъ истемегенинден сонъумызны хайыргъа ёрагъан.

Къамышлыкътан чыкъып, чайыр бойлап кеткенимизде не Акъын, не мен агъызымызны ачып бир сёз айтмадыкъ. Заваллы, Акъын! Бу куньлерде эвельки Акъынгъа, субай курсларындаки Акъынгъа ич бенъземей. Полониялылар акъкъында кимсеге сёз айттырмай. Устюндеки униформасына, Полонияны эсир эткен Алманиягъа нефрети ойле мутхиш ки, атешли истикъял гонюлджелери биле бу нефрет янында сёнюк корюне. Мен буны о куньлерде даа бильмей экеним. Эки айдан сонъ Руснеге арекет этмезден эвель юрегини манъа ачты. Акъын полониялы бир къызнен тутунгъан экен. Къыз да оны пек севе экен. Аскерден къачып, къызны алса, къыз мусульман динини къабул этмеге азыр эмиш. Поездге минмезден эвель о къызны манъа косьтерди. Демирёл четинде, бир эвнинъ сачагъы астында диваргъа таянып, беклей эди. Эски ве кирли мушамбасы ичинде, элинде беяз мендили, сарышын, мавы козьлю, начар, лякин инсанны эсир эттеджек бир къыз эди.

О акъшам бири-бирининъ элинден тутаркен, бири-бирининъ бетине бакъаркен, экисининъ саргъан, солгъан янакъларындан не къадар козьяш сюзюлип, ерге акъты! Шу сессиз козьяшларнен экисининъ де юреклери бири-бирине не де яныкълы, не де аджджы шейлер сёйледилер. Айрылдылар. Акъын арамызда кене эвельки эр киши ролюни алды. Аскерлеринен берабер атешлерге арслан киби атылды.

Узакътаки къыз юрегинден силинди, деп зан эттик, ля-

кин шаркълы генчнинъ юрегини ким билип олур. Бир йылдан сонъ Акъын кене кирли мушамбалы къызнынъ эсири оладжакъ эди.

Алдымыздаки озен ем-ешиль ялыларыны ялап, акъа эди. Башта озенге, сонъ Акъынгъа бакътым:

— Анавы сенинъ ихтиярынънынъ айткъан къыямети къопмаздан эвель, кель, атларымызны суварайыкъ.

Башыны котерди, дудакъларынынъ уджунда тебессюм асыл олды, бетиме бакъты, лякин кене сувукъча давранды. Атларымызны суваргъан сонъ озен бойлап баягъы кеттик, сонъра солгъа бурулдыкъ. Чамлыкъны къоругъан киби саргъан, сым-сыкъ тикенли чалыларнынъ артында турып чамлыкъкъа кирмек ичюн ёл арадыкъ. Акъын де чалыларгъа, де артта къалгъан озенге назар ташлады:

— Я чалылары ярып, я да учь юз метр юксекте сувгъа далып, чамлыкъкъа кирéджекмиз, — деди.

Озенге къайттыкъ, сувгъа кирдик. Атларымызнынъ башлары сувдан бир къарыш юксекте, агъыр-агъыр, гъарип бир инъильтинен огге догъру кетелер. Учь метр юксекте орманъа ич бир зорлукъ чекмейип кирдик. Юксек чамларнынъ уджларында янып сёнген кунеш нурларындан де айдынлангъан, де къараргъан ормандан ярым сааттен сонъ чыкътыкъ.

Атларымыз ян-янаша кетелер. Акъын кенди дюньясында, мен кенди дюньямдам.

Ах, меним ешиль юртум! Эки куньден сонъ топрагъынъа аякъ басаджагъым. Сенинъ кунешинънен ичими къыздыраджагъым. Эвлеринден, тарлаларындан атылгъан, саба-акъшам колхоз тарласында чалышып агълагъан къадынларынънынъ, къызларынънынъ, балаларынънынъ козьлеринден опеджегим.

О яз акъшамы бабамнынъ апсханеге алып кетильгенини бир исьян дуйгъусынен хатырлайым.

Бабамны алып кеткенлер. Эпимиз оджакъ башында. Бекир анамнынъ эллери арасында сес-солукъ чыкъармайып агълаймыз. Мен о вакъытларда даа аятнынъ ярамай тарафыны корьмеген, агъламагъан бир бала эдим. Лякин бабам, чападан эллери чатлагъан, бурюшюк энъсели, ардыэсабсыз ямавлардан ибарет кольмегинен зайыф, ипрангъан, балалары ичюн тырнанып, чапкъалагъан бабачыгъым фена бир инсан эдими? Козьлеримнинъ огюнде аля даа анавы шейлер бир ресим киби туралар.

Сувугъан къазан, сёнген оджакъ, балконда меним даа демин Мухарремнинъ чешмесинден толдурып кетирген сувукъ, терли гугюмлер ве анамнынъ къоллары арасында

бизлер... Терен бир сукюнет ичинде агълашкъан бизлер... Меним бабачыгъым ярамай бир адаммы? Къайда алып кеттилер? Не ичюн? Не ичюн?.. Биз шай отурып, анамызнынъ козьяшларына бакъар экенмиз, къапы ачылып, ичериге узун сиври сюнгюли тюфеклери такъылы дёрт рус аскери кирип кельдилер. Джалы Эсманынъ Сейдамети элинде бир сопа, чызмалары та тизлеринде, узун къара сачлары манълайына саркъкъан, козьлери къан ичинде олгъан алда шу унсурларынынъ арасында эди. Ондан бутюн кой къоркъа эди. Джами янындан кечсе джаминин диварларына тюкюрип кечер эди. О вакъытларда къарпы маалеге копюр ямакъ керек эди. Койде таш биткендай, кооперативнинъ огюнде, мейданда булунгъан акъ сакъаллы къартларгъа:

— Бу джами йыкътырылып, ташларындан копюр ямылмагъандже татар огълу адам олмайджакъ, деп къычыргъан.

Джалы Эсманынъ Сейдамети ода къапыларыны ачып аскерлерге бир шейлер косьтерген эди. Русча багъыра эди. Аскерлер сюнгюли тюфеклеринен ястыкъларымызны, ёргъанларымызны, тёшеклеримизни элеме-тешик яптылар, рафлардаки саанларымызны ерге фырлаттылар, бардакъ ве фильджанларымызны аякъларынен тепип парча-кесек эттилер. Кичкенелеримиз богъула-богъула агълап эдилер. Лякин анам о дакъкъаларда биле индемей, башларымызны сыйпап отура эди. Аскерлер эвден чыкъмаздан эвель Джалы Эсманынъ Сейдамети балкондаки гугюмлерини ашагъы фырлатты. Анам кене де сувукъкъанлыгъыны джоймады, еринден биле къыбырдамады. Лякин анамнынъ бойле олмасы Джалы Эсманынъ Сейдаметини даа зияде къыздырды. Къапыдан чыкъаркен ялыбой шивесинде къычырды:

— Индемез серсем хары!.. Бу халар сую нападжанъ! Бах, ярын колхозун хапуларыны да хапаталджам! Бу кучелеклери сусып беслейджекъ!.. О боюк огъланы да тюрьмее атаджам!

О чыкъты. Анам токътамайып къалтырагъан дудакъларыны сильди, яваштан, богъукъ бир сеснен:

— Алла вар, Сейдамет, Алла вар, — деди — солгъан янакъларындан бирден козьяшлар сюзюльди.

Аначыгъым! Аля даа о къоркъунч хатыраларнен яшаймы? Я эки афтадан сонъ Полониягъа къайтаджакъта, бойнума сарылып козьлеримден оперек:

— Кетме, эвлядым, кетме... Кене къызыллар келир, бабанъны апсханеге алып кетерлер, — деп агъласа, менден имдат тилесе, кетме сачы-башы агъаргъан анапъы ташлап кетме, деп ялварса?

Бойле тюшюнджелернен кетер экеним, янымда Акъын къамчысыны узатып:

— Садыкъ бей, къаршылаки эвлерни коресинъизми? — деп ишарет этти. Бирден атымнынъ башыны Акъынгъа тараф бурдым ве ишарет эткен эвлерге бакъмадан:

— Омюринъде адам ольдюрдинъми, Акъын, — деп сорадым.

Джевап бермеди. Ялынъыз козьлеримнинъ ичине тааджипленишт бакъты.

— Сенден сорайым. Адам ольдюрдинъми? Айтса!..

Башыны коксюне эгип, явашта:

— Ольдюрдим, Садыкъ бей, ольдюрдим, — деди.

— Адам ольдюрмек насыл ола?

— Бильмейим, насыл? Тасавур этинъ ки, бурасы чалылыкъ ве мен чалыларнынъ ичиндем. Къаршыдан манъа догъру секиз, он я да йигирми душман аскери чапып кельмекте... Мен автоматымнен оларгъа къаршы атеш ачам. Аткъан къуршунларым кимисининъ къарныны, кимисининъ баджагыны, джигерини теше, я да башына сапълана. Башына къуршун тийген сою оле. Къарнындан урулгъан ярасыны тутып инъилеп. Баджагындан къуршунлангъан да...

— Буларны мен де билем. Адамнынъ якъасындан тутып эки къашынынъ арасыны ич де къуршун сыкътынъмы? Буны сорайым. Адамны айткъаным киби ольдюрсенъ...

— Азабындан къоркъасынъызмы?

— Бойле вакъытта адам нелер дуя экен деп тюшюнем.

— Бильмейим. Мен бойле вазиетте адам ольдюрмедим. Бильмейим... Я сиз?

— Мен ольдюреджегим. Тамам айткъаным киби...

Акъын башкъа бир шей айтмайып атыны айлады. Узакъта къара бир орманнынъ кенарында бири-биринден эппейи авлакъ дёрткоше, беяз юва киби тургъан учь эвге тараф ёл алдыкъ. Акъын далгъын, озь озюнен лаф этер киби:

— Олюмге къоркъусыз, теляшсыз бакъкъан адамлар манъа къоркъу не олгъаныны огреттилер.

Бу шейлерни айтыркен, бети сарарды ве огюне бакъып:

— Мен къолумнен адам ольдюрмедим, Садыкъ бей, лякин ольдюрген адамны корьдим, — деди. — 5 номерли эсир лагеринде корьдим... Лагернинъ артында, эски таш бинанынъ дивары астында корьдим... Бир кунь саба алманлар бизим барактан он эсирни алып, шу бинанынъ артына кетирдилер... Мен де о эсирлер арасында эдим. Бизни къайда алып кетесинъиз, деп сорагъанымызда алманлар кулип, хызметке алып кетемиз, дей эдилер. Биз де къувана эдик.

Ахмет Акъын сёзюнинъ бу еринде бирден сусты.

— Ээ? Хызметке алып кеттилерми? — деп сорадым.

— Хызметке... Бизни бинанынъ артына алып кельдилер

Дивар астында къыркъ эсир ята эди. Ерлер, диварлар алреван къан ичинде эди. Кенъ бир чукъур къаздырдылар ве биз шу олюлерни чукъургъа аттыкъ. Шу куньден сонъ алманлар эр кунь баракымызгъа келип бизни алдылар ве бинанынъ артына алып барып чукъур къаздырдылар.

Акъын менден чокъ олю корьдими экен, деп меракъландым:

— Бир чукъургъа къач олю атар эдинъиз, — деп сорадым.

Башыны саллады:

— Къач олюми? Къайдан билейим мен... Олюлернинъ сайысыны ким билир эди? Алманлар биле бильмез эди. Сексен... юз... Не фаркъы бар. Мен сизге олюлернинъ эсабыны бермек истемейим. Козьлерини юммайып ольдюрген хаинлерни...

— Эээ?

Кунеш артыкъ тамам тёпемизде эди. Атларымыз ёргъун башларыны саллап къумлукъта эп ёргъалай эдилер. Акъын агъызындан чыкъкъан эр бир келиме ичюн ичиндеки ярасыны сыкъып, иринини акъызгъан киби, икяесини яваш-яваш девам эте эди:

— Базан алманлар даа ишлерини битирмеден биз бинагъа якъынлашыр эдик. Узакътан олюлерни, базыда олюмге кеткенлерни корер эдик. Олюмге кеткенлер сессолукъ чыкъармаз эдилер. Энъ къоркъунчлысы да, бельки, оларнынъ мына шу сессизлиги эди? Сиз бельки къоркъар, бельки къоркъмазсынъыз. Мен къоркъа эдим. Шу адамларнынъ сессизлигинде бир къувет, хаинлернинъ биле юреклерини къалтыратаджакъ бир къувет бар эди... Мен о залымларнынъ юреклерини окъумакъ истер эдим. Ольдюргенлеринде къалтырай экенлерми, алджеба?

Мен де буны анъламакъ истеп:

— Къалтырай эдилерми? — деп сорадым.

Алманларнынъ арасында Ганс исимли къоркъунч бир джеллят бар эди. Лагерде биз онъа «Къанлы Ганс» дей эдик. Базан биримиз янъылып Ганс дейджек олсакъ, о бирден айкъырыр. Къанлы Ганс! — деп догъруттыр эди. Бу адынен гъурурлана эди. Алчакъ бойлу, козьлюкли, сувукъта хаста козьлеринден токътамадан яшлар акъып тургъан бир унсур эди. Мен Гансынынъ адам ольдюргенини, джеллят олгъанына озь козьлеримнен корьгенимдже ич де инанып оламай эдим. Къабаатсыз, атта мерхаметли бир адамгъа бенъзей эди. Бенъзей дедимми? Тааджиплн шей, ама мерхаметли эди... Лагерьге эр даим бир къат урба, бир чифт чызма иле келир, узакъта турып эсирлери сейир этер, зайыф ве

чыплакъ эсирлернинъ арасындан энъ бичаресини сечер, элиндеки шейлерни онъа берип кетер эди. Лякин бир кунь Гансны бам-башкъа бир Ганс оларакъ корьдим. О чукъурлардан къоркъа, акъшам олса тышарыгъа бакъалмай эди. Гансны, бутюн алманларны эллери къангъа булангъан инсанлар киби коре эдим. Ах, Салыкъ бей! Корьген шейлериме озюм де зорнен инанам, бу шейлер манъа мутхиш бир тюш киби корюне.

Акъын сусты. Бираз вакъыт биз индемейип ёлумызны девам эттик. Лякин мен онынъ бетине бакъар-бакъмаз. Акъын чыплакъ элинен атештен кестане чыкъарыр киби девам этти:

— Биз олюлерни чукъургъа ата эдик... Бир кенарда алманлар ишлерини битирип, тютюн ичип отуралар. Бинанынъ артына сюйрей-сюйрей бир адамны кетирдилер. Зайыф, начар бир адамчыкъ. О да ольдюриледжеклерден, о да ольдюрильмели эмиш... Шу адамчыкъ шимди козьлеримнинъ огюнде тура. Анасыны джойгъан бир бала киби гъарип-гъарип агълай эди. Тамам аджынаджакъ бир махлюкъты! Онъа анги эль котерилир, инсан эли оны насыл этип ольдюрир! Амма ольдюрдилер... Ганс оны козьлерим огюнде ольдюрди... Заваллы адам, ялынъыз сонъки дакъкъаларда агъламады. Кирли авучларынен козьлерининъ яшыны янакъларынынъ устюне сызгъан козьяшларыны сильди, яваш-яваш юрип, чукъурнынъ четине барып тиз чёкти. Лякин Ганс еринъден тур деп эмир этти. Мен Ганснынъ оны ольдюреджегине аля даа инанып оламай эдим. Устюнден урбаларыны чыкъарып алды. Эсир чыр-чыплакъ олгъан алда чукъурнынъ кенарында текрар тиз чёкер экен, Ганс сол элинен эсирнинъ сачларындан тутып, сагъ элиндеки пыштавынынъ уджуны онынъ агъызына сокъты ве атты. Янгъы не къадар девам этти, дей билесинъиз. Ганснынъ янгъы чокъкъа бармады. Адамны ольдюргенде сес-солукъ чыкъармады. Тирсеклерине къадар енълери чермеленген беяз, тюйсиз къолларына эсирнинъ агъызындан къызыл къанлар фышкъыргъан вакъытта атта кулюмсиреди. Аякъларый астында яткъан урбаларгъа эллерини сюртти, джебинден тютюн къутусыны чыкъарып бир тютюн якъты, кене, кулюмсиреерек, урбаларны къолтугъына сыкъып, лагерьге тараф адымлады.

(Девамы бар).

Тюркчеден **Юнус Къандым** терджимеси.

Джемиль Кендже

МЫРЗАДАН РАХМЕТ

Къушлыкъ болды. Мырза тургъан ятагъындан
Шабке баща, боюнджа тон джабынгъан.
Не бар, не ёкъ, тешкере, къарай эди,
Азбар бетке ачылгъан сырт къапыдан.

Джавун джава, къар тюше, яман ава,
Санке дерсинъ кокден булут джерге ава.
Джылкъы, тувар отлавда, къой къышлавда.
Ыргъат бике сабалыкъ сыйыр сава.

Чипчечиклер буюкъкъан бир кошеде,
Чивильдешип усть-устьке уймелеше.
«Зув!» эткенде багъчада теречиклер
Майышалар будакълар туймелеше.

Джыртыкъ чекмен буклеңген чапур-чупур:
Чарыкъ бавын сюйретип абдыр-абдыр,
Теменнаман Къуртборай селям берди.
— Алай локъса, балалар ач къач кунь — деди.

Шорба джылытыб отьмексиз ичкенимиз,
Джаным мырзам, этмеңыз, эйлемеңыз!
Озюңызге малюмдир я, шу чоранынъ
Куньделигини неме этип берсе эдиңыз.

Овы пезевенк, бильмейим? Я аңъгъаря!
Книгада бир тамам язылла да
— Айсе, мырзам, олермиз та, къатийик къа?!
Бала-чагъа тер-темиз шашдыкъ да я.

— Бар Васильге, чекиб берсин бир пуд къадар
Аршын уны, кет шундан, харам татар!..
— Сав болыңъыз, джаным, мырзам! Дюнья — ахрет...
— Айды, джоюл,
— Рахмет, рахмет...

«Окъув ишлери», 1925 с. № 4—5. с.с. 98—99.

КЪАНДАЛАЙДЖЫЛАР

(Иджрет ичюн пропаганда япкъанларгъа)

Къасарткъы сурьатлы, къандалайджылар;
Къан сорып, тамагъын тойдырмакъ иши.
Къандырып джалкъамны «акъ топракъ» макътап.
Анайнынъ къойнундан айырмакъ иши.
Билемен сизлерни, козюнъиз кокдир,
Кульдирмей джылаткъан кунюнъиз коплир.
Сачма, сомалакъ, айнеджи, аллякъ
Экени бес-белли, алдатмакъ иши...
Заваллы, кене де шеэрлер ясап,
Союмны къарада джалдатмакъ иши.
Билемен сизлерни, козюнъиз кокдир.
Кульдюрмей, джылаткъан кунюнъиз копдир.
Оксюзнинъ оюрын тапкъаныи бильсе де,
Тарихын акътарып, ачкъаныи корьсе де.
Алышкъан бир кере: таламакъ иши,
Бир парча болса да, джаламакъ иши.

«Енъи Чолпан» № 2, с. 34, 1923 с.

ЧЁЛЬДЕ КЪОЯН АВЫ

Ильк хораз, танъ алды, авджы Бекир,
Тез-тез кийди чарыгъын абдыр-себдир.
Сачма барот толдырды тюфегине,
Адын айтып сызгъырды копегине.
Йылдыз сёне, ай джарыкъ кунешдай,
Кокте ойнай, къыш куню къар джылтырай.

Бекир акъай туттырды шай
Копегимен ойнай-ойнай,
Кете эди чёльге догъру.
Бир из сечти — къоян изи.
Геджелейин бар къоянлар
Ай джарыкъта ойнашкъанлар.
Тена чёльде эмин-эркин
Джумарлашып къайнашкъанлар.

Алабаш тазы коб атлай ыздан-ызгъа,
Бир токътала, даа джёней догъру къыргъа,
Башын тиклеб къокълана оньгъа-солгъа.

Тим-тик къулакъ бир къоян о арада,
Ата джардан озюни, тюше джолгъа.
— А-айт, Алабаш!.. Тут, Алабаш!..
Джалтара къоян берерми баш...
Дув-в-в!.. Дув-в-в! Патлай тюфек.
Къоян эрек: тиймесе керек?
Джетти тазы, шай бир къакъты
Къоян озюн арткъа атты.
Даа джувурды... талгъан эди.
Йымшакъ къарда терен из.
Арув эсин алгъанды.
Тазы джатты, бермеди най,
Бельден къабып къач кере шай.
Анда-а-мында силькеледи.
Къан булашкъан къарлы тавгъа
Авджы чокътан джеткен эди.

«Окъув ишлери», № 1. 2, 1927 с., с.с 183-184.

Абдулла Лятиф-заде

ХАЙЫРСЫЗ ТЮШ

«Мен бу гедже тюшюмде мачигим сойдым,
Не хайырсыз тюш экен, калайым джойдым?».

I

Мен бу гедже бир тюш корьдим — хайыр богъай:
Дюнья онъгъан, мен эсансыз бай экенмен.
Юксек кокке аралашкъан бир кок сарай,
Алтын, инджи къазнасынен меним экен...
Тёгереги багъча, бостан,
Чайыр, тогъай.
Улу, къулан
Чёллер толу арпа-богъдай.
Гуль багъчадан тёгерекке къокъу джайрай;
Чечеклерде
Бульбуль сайрай.
Мелеклер де
Ал бахтыма, байлыгъыма сукъланалар;
Гуль багъчада къоран тепип сукъланалар;

II

Эр, ыргъачы, бала-чагъа, бир сюрю халкъ
Бутюн магъа къан тер тёгюб къуллыкъ эте.
Байрам бильмей,
Сейран корьмей,
Тилеми чокъ:
Мен буюрсам — откъа кире, сувдан оте.
Санки дюнья — кунь, ай, йылдыз,
Эм къара халкъ
Гедже-куньдюз
Истей меним кейфим тапмакъ.

III

Бир кунь акъшам
Чагъаракъкъа байкъуш къонды;
Ичим сезди бу ишарет бахтсызлыкъкъа.
Бир де бакъсам:
Баш тебемде йылдыз сёнди
Аман хабер эттим молла эм шейхкъа.
Кон кечикмей кельди булар:
Дане-дане
Сорадылар,
Йылдызнаме къарадылар,
Ерин тапып толекеге джорадылар.
— Баш тёбенъде йылдыз сёнюв —
Деди молла —
Негиз сёнюв,
Эм кетире байкъуш беля.
Учь къара къой акъ тонадан
Сагъа керек,
Чалыб къурбан
Мевлюд, зикир, дуа этмек».

IV

Мевлюдден сонъ зикр тамам гурьлегенде,
Джемааттан эльчи кельди
— Агъа! — деди:
— Акъкъымыз бар мал-мулькюнъде бизлернинъ де.
Эль чалышсын, мен ашайым... кечти энди.
— Бири-ашар,
Кобы-бакъар,
Къавгъа деген бундан чыкъар,

Омюр бою биз чалыштыкъ, сен ашадынъ,
Биз хор болдыкъ, биз къырылдыкъ, сен яшадынъ!
Бундай низам — алла эмри болса бирге
Тугуль керек!..
Отган колек
Бу бизлерге.

V

Бу сёзлерни къулым болгъан бир чорадан
Эшиткенде козьлериме
Чёкти туман.
Сёзлериме не бир ыргъат, не бир чобан
Къулакъ асмай... джойылынъыз козь алдымдан!
Ачтырынъыз
Джемаатнынъ эви, араныны,
Сачтырынъыз
Малын-мулькюн бар чоранынъ!
Корюнмесин козьлериме беш дакъкъадан
Кой ичинде бала-бике, джан огълу джан!

VI

Бу арада
Арт багъчада
Къопа къалды:
Бир гурюльти:
Бир патырды
Акълым алды.
Къарты-яшы, бир сюрю халкъ тюшкен ёлгъа,
Къолда сенек, чалгъысынен оңгъа-солгъа
Де джувура,
Де йыкъыла,
Де бакъыра.
Кокрегинде къызыл чечек
Бир аскерчик
Козьлий тюфек
Черкесимни ольдюреджек.
Бу алекет —
Не къыямет
Не фелякет?!
Бу дакъкъада мен къоркъудан байылгъанман.
Мермер ташта олюдайын джайылгъанман.

VII

Къайдакеним
Биляльмадым
Бу къоркъудан —
Мен сексенин уянгъанда шу юкъудан.
Киам болгъан «хады» кельди —
Мелек — деди —
Озь сайысы джемааткъа кечти энди.
Не хайырсыз тюш экен бу шу дюньяда
Къалды магъа:
«Тешик давул, чонтыкъ зурна...»

Акъмесджит, 1923 с., майыс, № 3, с.с. 31—32.

Ахыр заман къушы

Эв,
Бектемир!
— Не о?
Тр-р-р-р.
Сен энди атны тувар;
Коклерге,
Юксеклерге
Атынънен учалмазсынъ,
Тавлардан.
Денъизлерден
Къаргъашай кечалмазсынъ...
Джавлардан.
«Семизден»
Достунъны сечалмазсынъ:
Хулядан,
Эм руядан
Уяныб вазкечмесенъ —
Дюньядан
Эм дерьядан
Коклерге тез кечмесенъ...

II

Эв,
Бектемир!
Не о?
Тр-р-р-р!

Корьдинъми,
Котерильди
Коклерге,
Юксеклерге
Гурюльдеп бир къара къуш?!
Бу учуш —
Не арув иш?!
Джаны — от, къаны — бензин —
Урь къушлар —
Гурь давушлар
Учсынлар кокке бугунь!
Къуветинъ
Ве эйбетинъ
Джавлар анъласынлар;
Коклерден,
Юксеклерден
Сесинъни дынъласынлар...

Акъмесджит, 1923 с.
«Енъи Чолпан» № 3, с.с. 28—29

Мемет Нузет

АВДЖЫ

Бир кунь Али бесленип чыкъа авгъа
Яваш-яваш тырмана Чатыр тавгъа,
Атсам эгер бир айван — соярым, деп,
Чакъысыны къыстыра чарыкъ бавгъа.

Чыкъса алмай тюфеги, алса — урмай,
Шай олса да ата о къарап турмай.
Кя ястаныл атса да, кя чонъкъайып,
Напса огъа авчыкълар «мыйыкъ» бурмай.

Къарт эменнинъ устюнде корип къач «ав»,
Тюфекни бир патлата бу къанлы «джав».
Бек ялкъылдап чыкъкъан бу яман сестен,
Чувулдаша къушчыкълар, янъгъырай тав.

Тюше ерге бир къушчыкъ юварланып,
Яткъан ерде багъыра пек зорланып.
Къолтыкъларын къабартып авджы киши,

Бара тез-тез къушчыкъкъа къударланып.

Гъарип къушчыкъ чекише озь алына,
Санки агълап Алиге о джалына,
Али оны ольдюре пек къуванып,
Урып къанлы тюфекнинъ къавалына.

«Окъув ишлери», 1927, № 1—2, с. 185.

ШАИРНИНЪ УЙКЪУСЫ

Акъшамдан сонъ кок пек ачыкъ.
Йылдызлар коп корюне.
Тек делидай бир къач булут
Уфукъларда сюрюне.
Денъиз масум бир дюльбердай
Ята бундан азланып.
Къара ернинъ дизлерине
Башын салып назлана.
Севдигини башкъасындан
Къызгъангъан бир йигитдай.
Чыкъып ява аш ятагъындан
Сейир эте буны ай.
Сувгъа тюшкен шавлеси де
Бир кумюшдай йылтырай.
Дерсинъ ки, сув пек салкъын да,
Санки ушип къалтырай.
Бу сырада бу яш шаир
Тамам денъиз четинде.
Къум устюнде айгъа къаршы
Бу улудай серильген.
Башы ачыкъ, аякъ чыплакъ,
Къоллары да керильген.
Озь башына ойгъа далгъан
Отургъан сонъ бу ерге.
Табиаткъа бир козь ташлап,
Шуны язгъан дефтерге:
«Куннь киргеп сонъ бешигине
Башкъалана табиат.
Укюм сюре ер юзюнде
Башкъа тюрлю бир аят.
Эс, татлы ель! Талгъын-талгъын
Эс де, сыйпа юзюмден!
Байылайым шу денъиздай,

Мен де кечип озюмден.
Эс, шу ерде бираз ятып,
Тазе ава эмейим.
Аз вакъыткъа гъам-кедерни
Мазыларгъа комейим».

«Илери» журналы, 1927 с.

ЗЕВКЪЫМА КЕТЕ

Эки чети ешиль отлы Салгъырнынъ,
Татлы сувы шылтыр-шылтыр акъкъаны.
Кенъ орюшне бир чылгъанынъ я къырнынъ
Ортасындан чобан къорай джакъкъаны.

О чобаннынъ учып кельген турнадан,
Бинъ къуванчман яз хабери алгъаны.
Пек къучакълап, чиркин турып зурнадан,
Эзгин-эзгин «баарь олса...» чалгъанынъ.

Ара-сыра пек джойылгъан къойларны
Къайтармакъчюн ыргъагъыны аткъаны.
Кузьнинъ куню боладжакъ коп тойларны
Хаялланып от башында джаткъаны.

Булутларнынъ коп деген о бошлыкънынъ
Алай ерни къаплагъаны, саргъаны.
Халкънынъ чёльде атчыкъларны къамчылап,
Талаштырып койге таба къачкъаны.

Кок юзюнден джерге догъру къыйышмай,
Тюм-тюз болып сазагъанлар сарккъаны.
Ташкъын сельнинъ джылгъаларгъа сыйышмай,
Топракъ эгип, таш авдарып акъкъаны.

Джавун токътап булутлар кечип кеткен сонъ,
Кунь четинде къурткъанынъ къой джайгъаны.
Къарт чобаннынъ шу дувулты эткен сонъ,
Койге айлап авлада къой сойгъаны.

Терен тургъан къакъ ичинде къазларнынъ
Къакъылдашып сувгъа башын сокъкъаны.
Йылдырымдан къоркъуп, пыскъан къызларнынъ
Пек къуваншып уйлеринден чыкъкъаны.

Сакъал сачы апачыкъ къартбабайнынъ,
Яваш-яваш джамиге де кеткени,
Намазлыкъта отурып къартананынъ
О джавунгъа хайыр дува эткени.

Чёльде къалгъан Бекмамбетнинъ олянып
Ав табалмай, башы тёбен къайткъаны,
Чочамнийлер къанат сильтеп, тавланып,
Огъа къарап «ох!» болсунлар айткъаны.

«Илери», 1927, № 11, с. 29.

КЪАЛЬТИЙИМ ЭКЕН, ЯРАББИМ?

(Къарт къыз авузындан)

Уйде отурсам, дивар сыгъа,
Озь башыма джан тарсыкъа,
Безгинлик таб башкъа чыгъа,
Къальтийим, эй, яраббим!

Тикиш тиксем, козь авура,
Болгъан къаным мийге ура,
Чюрюджекмен тура-тура,
Къальтийим, эй, яраббим!

Къанула да кунь тез кетмей,
Аралыкътан джашлар отьмей,
Бугуньге ич акълым джетмей
Къальтийим, эй, яраббим!

Чачым халкъдайын буралмайман,
Палворман джуралмайман,
Джаш-джавкъаны коралмайман,
Къальтийим, эй, яраббим!

Кофта, юбка ярашмай,
Джабувлыгъа халкъ къарашмай,
Бу ким шу деп ич сорашмай,
Къальтийим, эй яраббим!

Шартмек къызлар пистан кие,
Къашларына джагъа куе,
Джашлар ондай союп суе,
Къальтийим, эй, яраббим!

Бир талайы гуллер тагъа,
Бетлерине аллыкъ джагъа,
Бизлийлерни башкъа къагъа.
Къальтийим, эй, ярабби м!

Кузьгюге къаранаман,
Тынышда бир таранаман.
Кунюм шайтып озгъараман.
Къальтийим, эй, яраббим!

Джангъыз къалсам, бабам кетиб,
Коб къарайман ойнаб, нетиб
Билялмайман арув этиб,
Къальтийим, эй, яраббим!

Боша-боша менинъ яшым
Отуз беш я къыркъ къардашым,
Тез агъарды гъарип башым,
Къальтийим, эй, яраббим!

Зиянсызман дюльберликте,
Акъраным ёкъ чеберликте,
Бахтым джата биберликте,
Къальтийим, эй, яраббим!

Айтынъыз та бир арув сёз,
Сорайман мен, бакъ козьме козь
Талийсызман, ах, мен оксюз,
Къальтийим, эй, яраббим!

Бабам менден бир шей беклей,
Ара-сыра бек котеклей,
Къапуны да тыштан чеклей,
Къальтийим, эй, яраббим!

Озю келе эр кунь тойып,
Акълын, фикрин, эсин джойып,
Озь-озюмни бензин къойып,
Джагъайым экен, ярабби м?

«Илери» журналы, 1927 с., № 3, с.с. 49—50.

Арап уруфатындан шимдики языгъа чевирген ве неширге азырлагъан АДУнинъ аспиранты **Шевкет Юнусов.**

БИЛЬГЕНИМ

Къырым ханлыкъ болгъанда мен сав болсам,
Тенъ, акъран джашларман бир тутушсам.
Айтар эдим башларгъа шундан, бундан,
Татарлыкъта бек макъбуль шыбыртмайдан...

*

Докъуз чуфут, беш къазакъ салсам джолгъа,
Джелен этин айласам Къара-Сувгъа.

*

Мыскъылджыдыр Керчьлилер, джанай дерлер,
Намаз къылсам керчектен, отрюк дерлер;
Намаз куню тиз чёгуп окъусам Къуран,
Башта бабам инанмаз, анам дер: Ялан!

*

Бир ит урьсе абалан кой ичинде,
Мени келин джокълрлар уй ичинде.
Уйде болсам бек арув, гунасызман,
Эгер уйде ёкъ болсам, мен хырсызман...

*

Ах, къатийим! Чыкъкъан да ярамаз адым,
Оны кимден къоруйым; чыркын бахтым?

*

Бир той болса джетермен ат чапкъылап;
Куреш болса чыгъарман ыргъачыкъ салып.
Джаналакъман савурсам кок юзюне,
Башы айланып туралмаз бель устюне.

---

* Буны язгъан Токътамаз Силистре къасабасынынъ (Татар Атмаджа) коюнден ве аслы ады Осман олгъан бир къырымтатардыр. Румынияда чыкъкъан «Эмель» меджмуасында да Айрантокъ такъма адыле шиирлери басылды. Бильгеним шиири Добруджадаки къырымтатарлары лаф эткен шиведе язылгъан. Осман бундан 3 сене эвель вефат этти. Танъры ерини дженнет этсин.

*

Тизге алып бир атсам омуз устю,
Джер тешилип корунур еди къат тюбю.
Джанбаш солум айтмайман, о бек яман,
Огъа къайдан аласын беш къарыш тобан?

*

Кезлев халкъын куреште кырып ичсем,
Багъчасарай тоюнда шербет ичсем...
Акъмесджитлер, ай Керчь етер десе,
Джун учкъурун тогъульди, котер десе.

*

Пармакъ тишлеп алай халкъ, бу ким? десе.
Шахмурат бай торуны Токътамаз денсе.

*

Гонъуль бу я, айтаман, къартаймайман къа;
Олла-билля, санарсынъ къурщунлы сакъа.
Ах! О куньге сав болып мен бир барсам,
Хансарайынынъ устюне Кок байракъ ассам...

*

Алла, Алла коп айттым, узун кетти;
Ханлыкъ сёзю акъылымны тентек этти.
Айды джашлар, барармыз биз о куньге;
Къаш джагъынып, чынъ айтар къызлар сизге...

*

Бу да сизге бир огют Токътамаздан,
Къыш геджеси арувдыр, бош турмакътан.
Арув болса айтынъыз, язарман башкъа.
Ярамаса къалемим урарман ташкъа...

*

Етер энди ай Керчь, озю эриш;
Тойдан-тойгъа ат чабып, болгъансынъ билиш.

*

Чонъгъардан да узундыр Керчынинъ сёзи;
Айткъан сайын акъыйыр ногъайнынъ кози.
Чонъгъар халкъын билирмен, къавгъаджыдыр,
Къонакъбайдан эт тилеп даваджыдыр.

*

Бир той болса балабан ат соярлар.
Чиберекмен боткъагъа бир тояплар.
Сув боюнда суткеллер унутылмасын,
Оларны да саярман дарылмасын.

*

Апакъайман тиз-тизге отурырлар,
Ошек айтын тапмаджа уйдурырлар.
Къайда барсам айтарман, Джайтамгъал халкъы
Куль джабылгъан уйлерде, чагъаракъ салкъы...

*

Тюй боткъагъа май къуйып сель этерлер.
Токъ къарынгъа аша! деп зор этерлер.
Алла, Алла, джесюрдир къызылбет татар,
Къасыр къакъсанъ, мылтыкъ деп отьлери патлар.

*

Алай халкъны зем этип болдым залым;
Олла-билля, даимдыр кедай халым.
Мына, къартлар не деген? Ат бабадан,
Джигит ушап тува экен озь анадан.

*

Джурген ерде корьгеним язып айттым,
Къазантипке бармадым, якъын къайттым.
Мен Кефеге чыгъарман келир айгъа,
Ондан сонъра кечермен тогъайларгъа...

*

Джол айланып кельгенде Къарасувгъа,
Нишанландым онъмагъан бир таз къызгъа.

*

Бек балабан той этип тёшедим ода,
Тамам докъсан къудагъый, алтмыш беш къуда,
Отуз огюз бир сойдым, он эки бугъа,
Богъазлары кенъ экен тоймады огъа...

*

Гонъуль бу я, гуль сапып къонгъан далым,
Таз бикеге хор болдым, яман алым...

Эртен турып бу далдан учайым дедим,
Таз бикени тул ташлап, къачайым дедим.

*

Тан Кезлевден атладым бир гемиге,
Тыныш алмай зор чыкътым Костенджиге.

*

Тевбе болсын, бармайман къайта, къайта.
Къарасувнынъ къудасын кетермен айта.
Мен бильгеним джырладым, халкъ да корьсин,
Бу Токътамаз матюв деп эр кес кульсин...

(«Эмель» меджмуасы, 1962 сенеси ноябрь, № 13).

Айдер Осман

АЙГИДИ АМЕРИКА!

Америка дегенде козь огюмизде ябанджы дияр джанлана эди. Бири-бирини ютмагъа азыр олгъан черит сыфатлы гъаддар адамлар тюрткючленип, къыдырынып юрелер. Дерсинъ, тек зорбалыкънен кунь корьген джинаетчилер мемлекети. Эвельден Американы кулип, мыскъыллап язгъан адамларнынъ эсерлерини чокъ окъугъан эдим. Америка индиели, негрлери, оларнынъ аджыныкълы вазиети, бунъа себеп олгъан ачкозь беязлар... Эх-хей, Америка! Мукъайт ол, бир кунь ола сенинъ топрагъынъда да инкъиляп бораны къопар, адамлар азатлыкъкъа чыкъарлар...

Газетада чалышкъан узун йылларым девамында Америка акъкъында чешит тюрлю малюматларны окъумакъ, терджиме этмек, ишлемек сырасы кельди. Бир кере редакцияда Раим Тынчеров америкалы Форднынъ ишни тешкиль этюв усулыны макътагъан. Партия тешкилятынынъ кятиби Сеитасан Измайлов: «Раим дюнья жандармы Американы макътай!» деп къычыргъан. Бу меселени ачыкъ партия топлашувында бакъмагъа къарар берген. Чырайы бозулып, юреги узюлип юрген Тынчеровгъа бу белядан къуртулувда Таир Селимов ярдым эткен. Раим агъанынъ «Сагъ ол, Таир, сен олмасанъ, кеткен эдим», дегенини мен озь къулагъымнен эшиткен эдим. Бу вакъиа олып кечкенден бир къач кунь сонъ мен редакциягъа ишке кельген эдим. Иште, озюнъден чыкъкъан беляя чаре булунмаз... Дейджегим, Американы макътавда мукъайтлыкъ ичиме о девирде сокъулды, сонъундан бу мукъайтлыкъ бир къаравулгъа чевирильди. Мен белялы Американы бир заман макътамадым. Сонъундан Америка акъкъында тюшюнмеге биле чаре къалмады. Хасталыкъ, кочюв, эв къуруджылыгъы къасеветлери эр шейни ютты. Затен, омюринде Советлер Бирлигининъ сынъырындан бир адым биле кечмеген, даима озь хасталыкъларынен чекишип юрген адамгъа башкъа мемлекет акъкъында тюшюнмеге сыра кельмей.

Кель-келелим. Нью-Йорк шеэринде яшагъан ватандашымыз, миллий арекетимизнинъ фааль иштиракчиси, Нью-Йоркта къырымтатарлар джемиетининъ реиси Фик-

рет Юртэр 1994 сенеси мени Америкагъа давет этти. Башта шашып-шашмалап къалдым. Бир-эки куньгедже авлюкип юрдим, соньра озюмни эльге алдым. «Къорантам кельсе, шейлеримиз келип чыкъса, соньра бакъармыз», деген манада джеван яздым. Иште, шукюрлер олсун, къорантам да кельди, шейлеримиз де келип чыкъты. Энди сыптамагъа да себеп къалмады. Мен яваш-яваш, къоркъа-къоркъа Америка сеферине азырланып башладым.

Киевде, саба танъда виза алмакъ ичюн дёрт-беш юз къадар адам невбетте тура эди. Инсан къалабалыгъы кишини бонъайта, бу ерден къачып кетеджегинъ келе. Экинджи куню саба саат бешге кельдим ве саат докъузда кирдим. Менден огде тургъанларнынъ аман-аман эписине ред джевабы берильди. Мен пенджере оюне кельгенимнен онынъ артында отургъан яш американы къалын сеснен суаллер берип башлады. Не къадар вакъыт анда оладжакъсынъ, не ишлейджексинъ, о адамны къайдан билесинъ?.. Иште, тутурукъсыз суаллер. Мен ачувландым. «Америкада кимсени танымайым. Эгер мени артыма къайтарсанъыз, сизге джаным агъырмаз», деп къычырдым. Адам шашты. «Айды, дейик ки, барып чыкътынъыз, сизни чагъырткъан адамнен насыл тильде лаф этеджексинъыз? Анкетада язылгъанына коре, инглизидже бильмей экенсинъыз». «Насыл тильде оладжакъ? Къырымтатар тилинде», — дедим юксек давушнен. «Сиз къырымтатарысынъызмы?» — адамнынъ чырайы тюрленди, отургъан еринде топарланды, эп окей-окей деп башлады. Мен къырымтатарым, деген сёзнинъ тесирини корип, дерьал иляве эттим: «Къырымтатар халкъынынъ язылджысы ве шу тильде чыкъкъан меджмуанынъ баш мухаррири олам».

Адам текмиль шашмалады ве «будет вам виза, окей, будет!» деп къычырды. Алла-Раббим, дюньяда бу къадар яшап, «мен къырымтатарым» деген сёзнинъ муебет нетиджесини биринджи кере корьдим.

Фикрет агъа ёллагъан долларларнынъ бир къысымы тешкилий ишлерге масраф олунды ве тек бир тарафкъа етеджек къадар къалды. Киевден бир тарафкъа билет сатмай экенлер. Бунынъ ичюн Москвадан учмакъ керек олды. Бир такъым журнал, китап, газета подшивкалары юкленип Москвагъа бардым. Поезд явашлап башлагъанда пенджереден бакъып, адамларны уйтеклеп, поезд бетке чапып келеяткъан достум, москвалы алджайтип языджымыз Эмиль Амитни корьдим. Деренинъ устюмден дагъ энди. Мен вагондан чыкъкъанымнен Эмиль келип сарылды, элимдеки чанталарны алды ве биз онынъ машинасына отурып, эвине

кеттик. Медине ханым софра азырлагъан. Якъынларда Эмильнинъ анасы вефат эткен эди, биз бу акъта тазе бильдирген олсакъ да, кене бир кере эмиралла айттым. Эмильнинъ козьлери яшланды. Эпйейлен сонъ деди: «Анамны котерип ванна одасына алып бара эдим. О манъа: «Сиз пасыл яхшы адамсынъыз. Меним де сизинъ киби огълум бар», дей эди. «Мен сенинъ огълунъ олам!» дейим мен. О исе: «Ё-окъ, меним огълум Москвада», дей. «Я сен Москвада олмайып, къайдасынъ?..» Эх, анам кеткен сонъ, омюрнинъ де манасы кеткен киби олды...»

Эмильнинъ анасы, дженкте гъайып олгъан белли шаиримиз Осман Амитнинъ анайы Зелиха апте аятынынъ сонъки йылларында склероз хасталыгъындан замет чеке эди. Мен Ташкентте экенде Эмильнинъ анасыны да, битасыны да пек яхшы биле эдим. Экиси де омюрлери бою оджалыкъ эткен гъаєт инсаниетли, незакетли, медениетли къачышлар эди. Оларнынъ яткъан ерлерини Алла дженнет этсин.

Саба Эмиль мени бутюн варлетимнен аэропорткъа алып кельди. Анда сагълыкълаштыкъ. Бир сыра таможня ишликлеринден сонъ, нинает, учакъкъа миндим ве меним Америка сеферим башланды. «Боинг» денильген балабандан-балабан учакънынъ ичинде учь салон бар. Бу къадар балабан шейнинъ къуш киби учаджагъы акъылгъа ятмай. Амма энишсиз бир учты, эм он бир бучукъ километр юксекликке котерильди. Эр салоннынъ огюнде кино экраны бар. Котерилип алгъан сонъ экранда самолётны ве онынъ учув маршрутыны косьтердилер. Эх-хей, дюньянынъ бир чети. Он эки бучукъ саат девамында учмакъ керек. Учакъ булутлар устюнде салынып къалгъан киби келе, учамызмы-учмаймызмы, Алла бильсин. Кене яхшы эки кере фильм косьтердилер. Ондан гъайры бу учувнынъ сонъу олмайджакъ эди. Бутюн Авропа мемлекетлерининъ устюнден учып кечтик ве ахыр-сонъу Исландия адасына еткен сонъ, учакъ янъы маршрут алды: Америкагъа догърулды. Биз буларнынъ эписини экрандан корип отурамыз. Мени барып тюшкен сонъ оладжакъ ишлеримнинъ къасевети басты. Ингилиздже декларация толдурмакъ керек. Ингилиздже бильмейим. Буны стюардессагъа анълаттым. Манъа декларация кягъыты кетирип, янымда отурып толдурды. Пек мемнюн олдым. Энди къоркъмамакъ мумкюн.

Учакъ булутлар устюнде салынып турды-турды, сонъ бир маальде ашагъы эне башлады. Радио Нью-Йорккъа якъынлагъанымызны бильдирди. Кунешке догъру учкъанымыз ичюн бутюн вакъыт куньдюз олып турды. Учакъ-

нынъ копчеклери ерге тийгенде. Ярабби шукюр, дедим. Демек, ер бар экен. Мен джебимде азыр декларация олгъаны ичюн къоркъмайып ерге тюштим. Учакътан тюшкен ёлджуларынынъ эписини ер астына алып кирдилер. Узун коридорлардан, кениш заллардан кечкен сонъ бир ерге келип токътадыкъ. Бутюн лакъырды инглизидже. Мен инглизидже бильген русларгъа такъылдым, «мени ташлап кетменъиз, тиль бильмейим», дедим. «Яхшы», дедилер. Бойледже, таможня незаретинден кечмек ичюн невбетте турамыз. Мен эр кестен сонъ олып чыкътым. Джебимдеки кягъытны паспортнен берабер полиске бердим. О бакъты-бакъты, сонъра кягъытнынъ бир къысымыны йыртып алмакъ истеди. Пакъыл-шейтан, кягъыт догъру йыртылмады. Полис меним огюме янъы декларация анкетасыны къойып, толдур деген манада ишмар этти. Мени дешет басты, башымны саллап, толдурып оламайджагъымны анълаттым. О исрар этти. Лячаре, эскисине бакъып, янъыдан толдура башладым. Ярым саат къадар вакъыт кечти. Мен полистен бошагъанда менимнен берабер кельген ёлджулар дагъылып биткен эди. Мен залдан-залгъа чапкъалап, Москвадан кельген учакънынъ багажларыны къыдырам... терледим, пиштим, ава етмейип башлады. Ахыр-сонъу бирнен бир тарафны косьтерди. Ер тюбюнде залларнынъ бириндеп-дигерине кече-кече, не исе де бир ерде айланаяткъан конвейернинъ устюнде озюмнинъ чанталарымны корьдим. Энди чыкъаджагъым, амма ёл тапып оламайым. Ава эп етмей. Сыкъылетлендим, фышнап-фышнап нефес алам. Бу балабан ерасты иншааты ичинде меним аисанымны анълагъан ёкъ. Де огге-де арткъа кетип къапы къыдырам. Бир ерде, эки стол башында бири-бирине бакъып эки полис отура. Оларнынъ арасындан адамлар кечелер. Мен полислернинъ бирине якълашып: «Эхид где?» деп къычырдым. Асылында бу сёз «эксид» деп айтылмакъ керек экен. Полис даа якъын кельмемни ишмар этти. Якъын баргъан сонъ элимдеки паспортны алды, ичиндеки кягъытнынъ кене бир парчасыны йыртып алды ве сонъра «кеч» деген манада элинен ишмар этти. Мен кечтим: о якъта кениш бир фойе ве узундан-узун коридор. Адамнынъ чокълугъындан юрмекнинъ чареси ёкъ. Мен чанталарымны юклесип, эп кетем ве тосат-тосат «где эхид?» деп къычырам. Кимседен джеван ёкъ. Нефесим тыкъанып башлады, чантамда иляджым бар, лякин оны эгилип алмакъ ичюн де вакъыт керек. Мен ашыкъам, чюнки козьлерим огюнде къара алкъалар пейда олып башлады. Мен джан аляметинен эхидни къыдырып кетеяткъанда узакътан эсмериндже бир адамнынъ манъа дикъкъат-

нен бакъып тургъаныны корьдим. Дос-догъру шу адамнынъ къаршысына барып:

— Скажите, пожалуйста, где здесь выход? — дедим.

— Выход... — адам бир къач сание тедариклենди. — Выход это сюда. Там есть лифт. На лифте поднимитесь.

Мен русча бильген бу адамгъа тешеккюр айтып, аман о косьтерген тарафкъа чаптым. Адам исе артымдан къычырды:

— Откуда вы приехали?

Русча бильген ве манъа бу джеэннемден къуртулыш ёлуны косьтерген бу адамнынъ суалини джевапсыз къалдырмакъ олмаз. Бир ань токътап:

— Из Москвы! — деп къычырдым ве кене ёлума девам эттим.

О адам исе кене къычырды:

— А как вас зовут?

Бу арада адымны къайдан танайым. Эр не исе де таптым ве башымны бурып: «Айдер Осман!» дедим. О адам бирден абдырады, манъа тараф чапаракъ:

— Олян, хош кельдинъиз, токътанъыз, хош кельдинъиз! — деди. — Бизлер мында, не къадар вакъыттан берли сизни беклеймиз.

Уфф... Къуртулдым гъалиба. О адам чапып келип менимнен селямлашкъанда алым пек аджыныкълы эди. Нефесим-нефесиме кельмей. «Алынъ бу чанталарны ве тездже тёпеге чыкъайыкъ», дедим.

— Шимди, мына шимди... Эй джемаат, бу якъкъа келинъ. Мына, мында! — деп къычырды артына бакъып ве кошеде тургъан бир топ адам ериндеи кочьти.

Бу сыджакъкъанлы адам Абляким Сарайлы экен. Башкъалары исе Ибраим Алтанъ, Мемет Севдияр, Мустафа Дани Гуньол, Сейдамет Бозкъурт, Нермин Эрен экенлер. Эписининъ юзьлеринде тебессюм. Селямлашкъан ве таныш олгъан сонъ Фикрет агъанынъ ёкъ экенини анълadым.

— Я Фикрет агъа къайда? — деп сорадым.

— Сизни къыдырып ичери кирген эди. Шимди келир, — дедилер. Сонъра бириси «ана, Фикрет келе», деди. Узунджа бойлу, эсмер юзьлю адам тез-тез юрип янымызгъа кельди. Бу адамнынъ Фикрет агъа олгъаныны анълагъан сонъ къучакълаштыкъ, селямлаштыкъ. Мен «башта тёпеге чыкъайыкъ», дедим. Мердивенлер боюю (бир кошеде мердивен де бар экен) яваш-яваш ер устюне котерилип башладыкъ. Меним баштаки авлюкювим кечти, амма эписи бир нефесим тутула. Не исе де ер устюне чыкътыкъ. Мында ава

бар экен, кунеш де парылдап тура, яшамакъ мумкюн. Мында америкалы ватандашларымызнынъ узун-узун машиналары сыранен тизилип туралар. О машиналарнынъ янында ресим чыкъарттыкъ, сонъра отурып шеэрге кеттик. Ёлда Фикрет агъа манъа: «Нью-Йорк къырымтатарларынынъ энъ уйкени Мемет агъа Севдиярдыр, — деди. — Башта Мемет агъанынъ эвине кирип, бирер къаве ичейик, сонъ бизге кетермиз». Мен башымны саллап, разы олгъанымны бильдирдим. Мемет агъанынъ эвине келип чыкътыкъ. Къырым ольчюсинен айтаджакъ олсакъ, министрлер яшагъан бир квартира. Миллетнинъ медениетини ве тарихыны сакълав огърундаки мукъаддес куреште омюрини багъышлагъан ве бу саада бир сыра муим ве салмакълы ишлер япкъан саде гонъюлли ве муреккеп такъдирли Мемет Муедин Севдияр. Иште о, анавы (пармакъынен косьтермейик), эр кеске бели олгъан базы эрбаплар киби «Яшасын, эй яшасын» деген тюркюни бар сесинен йырлагъан олса, даима конъюнктура тарафыны туткъан олса, онъа да озь халкъынен берабер яшамакъ мусааде этилир эди. Амма о бу ишни япып оламады ве шефкъатсыз такъдир оны бир сыра Авропа мемлекетлеринден кечирип, ахыр-сонъу Америкагъа догъру сюйрекледи. Мында, Нью-Йоркта 32 йыл девамында супер (управдом) олып чалышты. Бу иштен пенсиягъа чыкъты. Шимди озю 32 йыл девамында айбетлеген алты къатлы эвнинъ биринджи къатында яшай, яни шу йыллар девамында озю яшагъан квартираны эбедиен онъа багъышлагъанлар. Шимди бу кениш, абадан, бол-сал квартирада Мемет агъанынъ бир озьчиги яшай. Къызларынынъ озь эвлери бар.

Мемет агъа озюнинъ 82 яшына бакъмадан чабик арекетлернен къонакъбайлыкъ япа. Мемет агъа къаве кетирген сонъ сабырсызланып отургъан ватандашларымыз озьлерини раатсызлагъан суальни бердилер.

— Къырымда вазиет насыл? Къырымтатарлар насыл яшайлар?

Мен энъ сонъки Къырым янъылыкъларыны къыскъадан айттым. Парламенттеки вазиет, гражданлыкъ меселеси, русларнынъ къылыщувы, татарнынъ эр саада четлентирилюви ве иляхри.

— Руслар озьлерини Къырымда чорбаджы оларакъ илян эттилер ве бу дурумны пекитмек ичюн эн богъаз йыртталар. Амма Къырымда къырымтатарны къоркъузмакъ къолай дегиль.

Меним эминлигим ватандашларымнынъ юреклерине тeселли берди. Бу ерде булунгъан къырымтатарларнынъ

эписи (Нерминден гъайры) яшлы адамлар эди. Олар Къырымны беш пармакълары киби билелер ве саф къырымтатар тилинде лакъырды этелер. Мен озюмни Къырымда отургъан киби ис этем. Пенджереге козь ташлайым ве шашып къалам: пенджере артында Америка, ичериде исе Къырым дюньясы, юреклери Къырым дердинен ургъан ве узун йыллар девамында Къырым деп яшагъан меним гъарип, мопис ве ирадели халкъым. Дюнья сени, бу халкъ къайда эди де, къайда келип чыкъты? Такъдир оларгъа не киби яшайыш азырлагъан? Эй къара такъдир, меним ватанына асрет халкъымнынъ башы узеринде доланма, чекиль, деф ол. Олар Ватаны Къырымгъа къайтаджакъ ве халкъынен берабер яшайып къураджакъ.

Къаранлыкъ олды, адамлар яваш-яваш ерлеринден турдылар. Даа корюшмек шартынен сагълыкълаштыкъ. Фикрет агъанынъ узун арабасына минип, онынъ эвине кеттик. Ёл узакъ экен. Машиналар дерьядайын олып акъалар. Биз де шу акъынтыгъа къошулдыкъ. Ёлда чыракълар, таблолар янды, машина сурьатнен кете, яваш-яваш лакъырды этемиз. Къырымда шимди сабанынъ саарь вакъыты. Мени юкъу баса. Фикрет агъа анълата:

— Бу копюрни кечкен сонъ Манхеттен адасындан чыкъамыз, огюмизде Лонг-Айленд адасы. Лонг-Айленд — буюк ада демектир. Узунлыгъы 120 километр, эни 20 километр...

Фикрет агъанынъ сёзлери узакътан эшитиле. Лонг-Айленд — буюк ада. Бизимкиси исе кучюкчик ада, оны да явурлар шигъаль эттилер. Бизим адада сефа ёкъ, тек Ватан бар, эр кесни шу Ватан дуйгъусы тутып тура... Де уяныл, де юкълап кетем. Не исе де бир эвнинъ янына келип токътадыкъ.

— Кельдик, — деди Фикрет агъа.

Ярыкъларнен парылдап тургъан дюльбер эв. Ичи бол, кенъ, яхшы этип де донатылгъан.

— Иште, меним апайым Хатидже.

Назик вуджутлы яшчаракъ къадын кулип къаршыма чыкъты.

— Хош кельдинъиз, буюрынъыз, кечинъиз.

Ат-хатыр сорашкъан сонъ магъа ятакъ одасы косьтерильди. Ашагъы къатта, ичинде бир къорантанынъ яшамасы ичюн керекли шейлернинъ эписи мевджут олгъан, залы, сувы, ваннасы, телевизоры, диванлары, креслолары бар олгъан бир больме.

Фикрет агъанынъ бутюн дерди — Къырым давасы, Къырым къайгъысы. Эр бир сёзю Къырымнен багълы. Де-

ресинъ. о узакъ Америкада дегиль, Къырымда яшай. Эр шейнен меракълана, планлар къура, фикирлер бильдирс. Бир къач дакъикъа ичинде къырымтатар шентлерине абиде тиклев меселесини айтты, абиденинъ озю сызгъан проектини косьтерди.

— Биз даа барып, о абидени зиярет этермиз, — деди о. — Лаф чокъ, амма шимди сен раатлан.

Ашагъы къаткъа, озюмнинъ больмеме тюштим. Узун ёлдан сонъ сыджакъ сувда ювунмакъ пек хош эди. Сонъундан анълагъаныма коре, мен оларнынъ уйкен огъуллары Бора эфендининъ больмесини ишгъаль эткеним. Шимди Бора университетте окъуй, козь экими оладжакъ. Ёл пек узакъ олгъаны ичюн Бора университетке якъын ерде квартира тутып яшай, базар куньлери эвге келе экен. Затен, къызчыкълары Айсер де (Айсерез коюнинъ адындан къыскъартылып алынгъан) университетте окъуй, эвде сийрек ола экен.

Ялынгъыз озюм къалгъан сонъ чешит тюрлю фикирлер сарды. Артыма бир даа къайтып олурыммы? Яткъан еримде ичимден дува окъудым. «Яраббим, къайдан кельген олсам, бир даа шу ерге къайтып бармама ярдым эт».

Саба эрте турдым. Мен тёпеге чыкъкъанда Фикрет агъа ве Хатидже ханым сабалыкъ емеги азырлай ве пек ашыкъа эдилер. Анълашыла, экиси де ишке кетмек керек. Оларда ишке кеч къалув адет дегиль. Емектен сонъ экиси де озь машиналарына ашыкътылар. Биз Фикрет агъанен бир машинагъа миндик, Хатидже ханым дигер машинагъа ве бойледже кеттик. Бир ерге кельгенде Фикрет агъа тёпеден кечип кетеяткъан электр поездына бакъып: «Буна етишмек керекмиз», — деди ве бирден машинанынъ сурьатыны арттырды. Поездны озып, балабан бир дуракъкъа кельгенимизнен, машина ичинден чыкъып, тёпеге, поезд станциясына чаптыкъ. Тамам вакъытында етиштик. Электр поездлары бутюн ерлерде шеэрнинъ устюнден кете экенлер. Вагонлар ичинде отургъычлар ерине креслолар къоюлгъан, кондиционер ава. Ясланып отура ве сефаланып кетесинъ. Бир саат къадар ёл юрген сонъ Джамайка станциясына келип тюштик, ашагъы эндик, бираз даа юрген сонъ Мемет Севдиярнынъ эвине кельдик. Мемет агъа хош чырайнен къапыны ачты. Фикрет агъа: «Мен иште бир корюнейим, шимди келирим», — деп кетти.

Буюк эмекчи, бу дюньяда ёрулмакъ-талмакъ бильмеген, гъает чокъ окъугъан ве чокъ язгъан, эр шейни бильген, амма бала киби саде юрекли олып къалгъан Мемет агъанен отурып, кене бир къавалты яптыкъ. Лакъырды озь-озюн-

ден багъланып кетти. Пек чокъ умумий танышларны, олып кечкен вакъиаларны, иджретликтеки татар газетасында Мемет Севдиярны сёгюп язгъанларыны, онынъ къардашы Рустем Муединге органлар тарафындан япылгъан тазыйыкъларны, пек чокъ шейлерни хатырладыкъ.

Мен озюмнен алып кеткен журналларны, газеталарны, китапларны Мемет агъагъа косьтердим. «Ичинден не истесенъиз, сайлап алынъ», дедим. О бир къач китап ве журнал сайлап алды. «Башкъалары менде бар. Буларнынъ эписини джемиетке гонлюр. Яхшы олур, анда китапхане бар», деди. Онъа редакциямыз адындан Е. Марковнынъ «Очерки по истории Крыма» китабыны багъышладым. Мемет агъа къуванды.

Мемет агъада «Йылдыз» журналынынъ аман-аман бутюн номерлери бар экен. Эписини окъуй. басылгъан эр бир материал акъкъында озь фикири бар. Мемет агъа эллинджи-алтмышынджы йылларны. Тюркиедеки яшайышны. Джафер Сейдаметнинъ фаалиетини, онынъ якъынында булунгъан адамлар: Мустеджип Улькюсални. Ибраим Отарны ве энъ чокъ Шевкъи Бекторени хатырлады. О адамларнен берабер чалышты, яшады ве меслекдешлик япты. Аят къырымтатарларынынъ фаалиетине озь тюзетювлерини кирсете. Сонъундан бир чокъ къырымтатарлар Америкагъа кетмек зорунда къалалар.

Лакъырды арасында Мемет агъа 1989 сенеси «Йылдыз» меджмуасына Рустем Муедин белли шаиримиз Шевкъи Бекторе акъкъында макъале ёллагъаныны ве о макъале бербат алда басылып чыкъкъаныны айтты. «Мен о макъаленинъ эльязмасыны окъугъан ве Шевкъи Бекторенинъ аятына даир бир сыра малюматларны текмиллевде ярдым эткен эдим. Бойле алда басылгъанына пек джаным агъырды».

Мен шашып къалдым. «Йылдыз» журналында, онынъ биринджи номеринден башлап бу якъкъа басылгъан бутюн материаллар акъкъында хаберим бар. амма бу материалны хатырлап оламайып тарсыкътым. «Адам Шевкъи Бекторе акъкъындаки материалларны йыллар девамында огренди, сизде исе «тюзетилип», денъиштирилип басылды. Язылгъан шей ичюн башта муэллиф месуль...» Мийимни къарыштырам. Бу материал редакцияда кимнинъ элине тюшкен ола биле? Ким бу материалгъа элини токъунлырды ки. оны бу къадар харапламгъан?..

Бу арада Фикрет агъа кельди ве ишимди барып, оларнынъ матбаасыны бакъаджагъымызны айтты. Бизим анълайышымыз боюнджа девлет типографиясы киби бир иш-

хане. Узун бир тезьянынъ бу башындан эльязма къойыла, дигер башындан азыр махсулат алына (журнал, китап, рисале). Мында эр шейге шашкъаным киби буньа да шашып къалдым. Акъыл къабул этмейджек бир муджизе.

Нью-Йоркта меним кягъыт меселеси раатсызлай. Кягъыт сатылгъан тюкянгъа бардыкъ. Кягъыт бол ве нисбетен уджуз, амма Америкадаки кягъыттан бизге не файда?.. Мемет агъанынъ эвине къайтып кельген сонъ кягъыт акъкъындаки агъыр тюшюнджелерден къуртулдым. Кене хатырлавлар, лакъырдылар башланды. Мемет агъа Къырымла кечкен яшлыкъ девирини хатырлады. Берабер чалышкъан аркъадашлары Раим Тынчеровны ве Абдураман Арифовны хош сёзлернен, миннетдарлыкънен анъды.

Мемет агъа пек чокъ шей хатырлай. Къырымда озю иштирак эткен муим тедбирлерни, корюмли адамларны, вакъаларны... эр шейни. Анъладым ки, Мемет агъанынъ хатырлавларыны айры язып алмакъ керек.

Акъшамгъа бизни Ибраим Алтанънынъ ортанджы огълу Мустафа Алтанъ давет эткен. Мустафа яш йигит, Рустем Борулча адлы огъланнен бераберликте шахсий автотамир иншанеси бар. Озьлери чалыша, озьлери къазаналар.

Мустафанынъ эви дерсинъ, дженнетнинъ бир кошеси. О къадар дюльбер, ярашыкълы. Адамлар озьлерини сербест дуялар, чюнки бу мемлекетте ве бу эвде эр шей бол. Мустафанынъ эвиндеки мебеллерни корип, шашып къалгъанымны дуйдурмадым. Затен, мен бойле диван, креслоларны эвельден корьген эдим. Кремльнинъ Григорьев залында. О маальде шашкъанымдан фойеде тургъан ве кимсе къулакъ асмагъан бу диван, креслоларгъа мен невбет-невбет отурып бакъкъан эдим. Шимди тыпкъы шойле мебельни ватандашым Мустафанынъ эвинде корип къувандым. Алла берсин, эр кесте бар олсун. Фикрет агъа фикиримни сечкен киби олды. «Бу эвни учь юз бинъ долларгъа алгъан эдилер, шимди фиятлар котерильди, олар исе эски фият боюнджа яваш-яваш тёлейлер», деди.

Мустафанынъ эвиндеки адамларнынъ эписи къырымтатарлар: бабасы Ибраим Алтанъ, анасы Макъсуде апте, Мустафанынъ апайы Урие ханым, онынъ анасы Бедие апте, балалары Керем — гимназия талебеси, Буракъ исе мектепте окъуй, пианинода къырымтатар аваларыны чала; Тюркиедеки Эскишехер къырымтатар джемиети реисининъ муавини Ремзи Йигит, онынъ апайы, Рустем Борулча ве онынъ апайы Нурие ханым, Мемет Севдияр, Фикрет ве Хатидже ханым Юртэр. Дерсинъ, Къырымда бир къырымтатар джемиети бир софра башында андан-мындан лакъ-

ырды этип отура. Олар озьлери булунгъан ерининъ Къырымдан не дереджеде узакъ экенини не этмеселер керек. Амма мен бу узакълыкъны бир дакъикъа биле унутып оламайым. Эбет, эр шей алышкъанлыкъкъа багълы. Оларнынъ энисининъ юрегини якъкъан шей — Къырым давасы. Къырымдан кельген эр бир хабер дос-догъру юреклерге токъуна, эр бир малюматны озьлери ичюн бир арекет бельгиси оларакъ къабул этелер. Бу къадар дикъкъатлы, незакетли диньлейиджилерни даа корьмеген эдим десем оладжакъ. Лаф эп Къырымда ве Къырым проблемалары этрафында долана. Адамларнынъ юреклери лавулдап янып тургъаныны не этем. Мындаки боллыкъ, бу эвлер, машиналар олар ичюн къыйметли дегиль, оларгъа текмиль бахтлы олмакъ ичюн Къырым керек. «Биз Къырымгъа барсакъ, анда да бойле эвлер къурармыз, иншалла», дейлер. Лафлардан анълашыла ки, оларнынъ Къырымгъа кельмеси ичюн укюметлерара анълашув керек, бу анълашув эсасында андаки пенсионерлерге мында да пенсия бермек ве граждандыкъ укъукъларынен теминлемек кереклер. Къырымда догъуп, немселер тарафындан ниже деп айдап алып кетильген адамлар шимди, къарарнен 70—75 яшында. Олар пенсия нефакъасы эсабына яшайлар. Оларнынъ балалары, торунлары инглиздже окъуй, лакъырды эте, мемлекетнинъ адетлери оларгъа эп синъе. Яшларда бу тиль, адетлер бириндже ерде тура. Мында рус тилининъ тазыйыкъы не дереджеде кучьлю олса, анда инглиз тили ойледир. Бу тиль яшлар ичюн эсас тиль олып къалмакъта.

Геджени бир вакъытында Фикрет агъанынъ эвине келип чыкътыкъ. Бойледже, Нью-Йорктаки ватандашларымызнен танышувым башланды. Къырымдан Америкагъа баргъан татарны аджылыкътан кельген киби айбетлейлер. Америкадаки къырымтатарларнынъ юреги сыныкъ, коксю яныкъ, олар джеэннем азаплары ичинден кече-кече ахырсонъу Америкагъа барып чыкъкъан ве энди яшайыш корип башлагъанлар, амма кечмишнинъ ярыгъы уйкен яшлыларнынъ хатиринде сакълы.

Догъма къапысхорлы Ибраим Алтанъ да Нью-Йоркнынъ къартларындан биридир. Бир акъшам Ибраим агъанынъ эвинде топландыкъ. Ибраим агъа ве Макъсуде аптенинъ дёрт баласы бар. Уйкен огъуллары Мубеин къорантасынен Бостон шеэринде яшай, анда, биздже айткъанда, ичтимаий теминат ишинде чалыша, Нью-Йоркта къырымтатар джемиети реисининъ муавини, Коннектикут университетининъ ичтимаий сиясет факультетини битирген сонъ

Бостонгъа нике ёлланылгъан, 1974 сенесинден берли анда чалыша ве озь эсабына инглиз тилинде «The crimean review» («Къырым хаберлери») деген журнал чыкъара. Затен: Мубеин Алтанъ, Ватан давасы огърундаки хызметлерине корс, айрыджа анъылмагъа дегерли инсандыр.

Алтанъларнынъ экинджи эвляды Мустафа шенъ ве дюльбер огълан. Урие ханымнен экиси бир-бирине пек яраша. Алла бахтларыны берсин. Мустафа эр шейге оптимизм ве белли дереджеде юморнен бакъа. Япаджакъ ишлерини къолайлыкънен япа. Эминлик онынъ эр бир ишинде ярдым эте. «Мерседес» машиналарыны тамирлеген устаханени (Борулча иле берабер) чалыштырта.

Алтанъларнынъ учюнджи эвляды Хатидже Юртэр (Фикрет агъанынъ апайы) университетнинъ мода факультетини битирген ве шимди мода ишлеринде чалыша. Бу къорантадаки дёртюнджи эвлял Метин Алтанъдыр. Метин университетнинъ инглиз тили факультетини битирген сонъ инглиз тили оджасы оларакъ Токио шеэрине ёлланыла, онынъ апайы Денъиз ханым анда эким-психолог олып чалыша.

Иште, Алтанълар къорантасынынъ буюклери Ибраим агъанынъ ве Макъсуде аптенинъ дженнетли эви. Мен къардан зияде айретленмемеге алыштым. Ярашыкълы залгъа кирип, кене ойле диванларнынъ устюне отурдыкъ. Башта адамларгъа къаве берильди, бундан сонъ янашадаки кучюкче залгъа авуштыкъ, емек столы башына отурдыкъ. Эр ерде олгъаны киби шимди де Къырым лафы, къырымтатарларнынъ шимдики вазиети, Къырым дерди. Баягъы вакъыттан сонъ мусафирлер ерлеринден турдылар. Ибраим агъа манъа бакъып: «Сиз бугунь мында къаладжакъсынъыз», деди. Эр кес кеткен сонъ манъа буюк бир одагъа тёшек къойдылар. Мен къолайсызландым. «Мен хан дегилим, падиша дегилим, эр шей саде олсун», дедим. «Эр шейни саде яптыкъ, кир де ятынъыз, ёрулгъанлырсынъыз», — деди Макъсуде апте. Сонъундан мен бу эвде чокъ керелер олдым. Къонакъбайлар эп бирдайын муляйим ве ачыкъ черели эдилер.

Нью-Йорккъа кельгенимнинъ учюнджи куню Фикрет Юртэр, Йылмаз Сойсал (Рамазан Айтанънынъ киеви) учюмиз берабердикте къырымтатар шеитлери абидесини зиярет эттик. Къапысына «Вашингтон мемориал паркы» деп язылгъан буюктен-буюк багъчада мусульманлар мезарлыгъы бар. Ешиль чимешликнен орьтюли мезарлыкънынъ орта еринде бизим абидемиз тиклевли. Дерсинъ о иджрет-

ликте чекишип, хорланып ольген джеми къырымтатарларынынъ рухуны темсиль эте. Дюньянынъ чешит ерлеринден кельген къырымтатарлары бу мукъаддес абидени зиярет этмек ичюн аселет бу ерге келе экенлер. Бизлер абиде башына бардыкъ ве сустыкъ. Эр ким озь тюшюнджесинен. Бу саниеде кимнинъ акъылындан не кече? Буны тек Алланен о адамнынъ озю биле. Эр алда адамны кечмишке алып кеткен, озюнинъ мерхум якъынларыны хатырлаткъан, терен тюшюнджелерге далдыргъан бойле бир азиз ернинъ бар олгъаны яхшы. Бу ерде джумле къыйынлыкълар, джан агърылары унутыла. Адамнынъ фикирлери керек олмагъан пусюрликлерден темизлене, айдынлаша, миллет такъдиринден башкъа шейлер муим олмайып къала. Адам озь-озюне ант-емин эте, озюни тешкере, келеджегине планлар къура. Къырымтатар шеитлерине тикленген эйкель зияретчилерни пакликке, догърулыкъкъа, миллет менфаатларындан гъайры бир тюрлю башкъа менфаатны кутьмемеге давет эте. Миллетнинъ такъдири эр бир къырымтатарнынъ элиндедир... Абиде янында чокъ вакъыт турдым. Ахыр-сонъу Фикрет агъанен Йылмаз агъа яныма кельдилер.

Нью-Йорк шеэринде къырымтатар шеитлери абидеси янында.

— Бу ерде къырымтатарларнынъ айры мезарлыгъы бар. Оларны да зиярет этейик, деди Фикрет агъа.

Доландыкъ. Бу дюньянен эсабыны кескен къырымтатарлар сессизлик ичинде сыранен яталар. Дуа окъудыкъ, амин эттик. Мында къабир устюне топракъ обаланмай экен. Тек усттен демир плита къойыла ве язы онынъ устюне языла, чюнки мезарлыкънынъ отларыны махсус машиналарнен къыркъып турмакъ керек ола. Мында яткъанларнынъ бири айтувлы къырымтатар шаири Айтанънынъ мезары. Шаирнинъ къабири устюндеки плитагъа буюк арифлернен шойле язылгъан: «Рамазан Домбай Айтанъ. 1913 Тувакъ — 1989 Нью-Йорк». Демир плитанынъ текяран ашасына бир шиир язылгъан:

Эй гъарип миллетим татар
Гонъюмиз сенинъ ичюн чарпар
Эр шейимиз бар
Ферах бир аят
Амма
Гонъюмиз дегиль раат

РАМАЗАН

Шаир эр шейни айткъан. Иляве арткъач.

Бу абиденинъ мимары белли ватандашымыз Фикрет Юртэрдир.

Бир кере Мемет агъанынъ эвинде лакъырды этип отурамыз. Мен онынъ айткъанларынынъ бир къысымыны магнит лентасына язып алдым. Акъшамгъа якъын Фикрет агъа телефон этти. Хатидже ханым бугунь иштен чыкъкъан сонъ машинасынен келип, мени алып кетеджек экен. «Айса, биз бираз къапынып алайыкъ», деди Мемет агъа ве емек тедаригине башлады. Бираздан сонъ Хатидже ханым келип чыкъты. Бизлер учюмиз къапындыкъ. Къаранлыкъ энип башлагъан эди. Ёлларда чыракълар янды, пенджере артында машиналарнынъ гурюльтилери, адамларнынъ сеслери даа айдын эшитилип башлады. Бизлер турдыкъ. Мемет агъа озгъарып чыкъты. Джамайка деп адландырылгъан ве гедже быралкъыларынен толу олгъан Нью-Йоркнынъ бу шубели районындан насыл чыкъып кетмели? Мемет агъа келишикли ёлларны Хатиджеге анълатты. Мен, эписи бир, бир шей анъламайым, затен, текяран къалабалыкъ олса, башым айлана, Нью-Йоркта сокъакъкъа чыкъкъанымнен шашмалайым.

Хатидже Мемет агъанынъ лафларыны анълагъан киби олып башыны саллады ве бизлер ёллардаки машиналар акъынтысына къошулып вызнен кеттик. Орталыкъ текмиль къаранлыкълашты. Ёллар о дереджеде айланчыкъ ве къалабалыкъ ки, мен бу машина дерьясы ичинде Хатидженинъ насыл ёл тапып кетеяткъанына шашам. Огюмизде алтмыш-етмиш километр къадар месафе. Машинамыз ёлларнынъ бирини денъиштирип, экинджисине, учюнджисине авуша, эп кетемиз. Бир маальде гъает кениш джаддеге чыкътыкъ... Ёл тегиз, машина чокъ, биз исе умумий шувулты ичинде кетемиз. Меним теляшым артты. Барып да Хатидже терс тарафкъа кетеяткъан олса ве буны сонъундан анъласа... Ниает, Манхеттен артта къалды, эки тарафтан къарарып корюнген орманлыкъ ичиндеки ёлдан бинълер-

нен машиналарнынъ бири оларакъ къаякъкъадыр эп акъамыз. Хатидже андан-мындан, озь ишинден, огъуллары Бора, къызлары Айсер акъкъында лакъырды эте. Меним тюшюнджелерим исе ёлнен багълы. Ичимден бир къач кере дуа окъудым. Эбет, дюмен башында Фикрет агъанынъ озю отургъан олса, мен бу къадар теляшланмаз эдим. Онынънен чокъ дефалар гедже ве куньдюз юрдик. Машинасыны фелекнинъ чемберлери ичинден кечирип, дос-догъру эвининъ огюне келип токътай эди. Я Хатидже? Бу кучюк вуджутлы, назик къадын машиналар денъизи ичинден насыл этип ёл тападжакъ? Къаерде, къаякъкъа буруладжакъ?

Хатидже мени раатсызлагъан фикирлерни анълады, гъалиба:

— Мен бу ёлларны яхшы билем, сиз раатсыз олманъыз, Айдер агъа, — деди. — Мына, шимди 19-нджы ёл келеджек. Бизге 43-нджи ёл керек. Ондан сонъ буруладжакъмыз. — Бираздан сонъ ёл четиндеки таблогъа ишмар этти. — Ана, 19-ынджы ёл.

Ёл четиндеки адсыз-эсапсыз таблоларнынъ бирине ярыкъларнен «19-ынджы авеню» деп язылгъан. Бираз тынчландым. Аджеба, бу къадын меним тюшюнджелеримни къайдан бильди экен?

— Ёкъ, кадям, мен раатсыз дегилим, — деп ташладым. Ярамай бир иш устюнде якъалангъан адам киби къолайсызландым.

Огюмизде насылдыр къасаба башланды ве битти. Биз эп огге кетемиз. Мен Фикрет агъанынъ сёзлерини хатырлайым: «Эй, Айдер къардаш, эгер Америка девлети къандырылса, о бир миллион-ярым миллион берип ойнамаз, о бир кереден юз-юз элли миллион берир ве буны эр бир къырымтатар къорантасы ис этер. Бутюн меселе оны къандырмакъта, бу халкънынъ керчектен ярдымгъа мухтадж экенине ишандырмакъта. Германия да айны шекильде... Бу варлыкълы девлетлерден бу параны алмакъ ве халкъкъа еткизмек керек. Бу ишни ким япаджакъ?»

Керчектен, эгер тыштан ярдым олмаса, къырымтатар халкъы озьбашына къайтып оламайджакъ. Бу ярдымны тешкиль этюв ишинен кимлердир огърашмакъ керек. Алмакъ ве халкъкъа еткизмек — бу энъ муим меселе. Бизлер исе лаф эте ве ненидир, кимнидир беклеймиз.

Немселер дженк вакъытында 150-ден зияде Къырым коюни якъкъанлар. Шимди шу койлернинъ тикленмесини талап этмеге акъылымызмы? Менджесине акъылымыз. Тек талап этмеге, анълатмагъа, аит весикъаларны ресмийлеш-

тирмеге, девлетче иш тутмагъа бильмелимиз. Алма пиш, агъызыма тюш, деп отурсакъ, татар шимдикиси киби эп мухтаджлыкъ, ёкъсуллыкъ ичинде чырпыныр. Бириси эки олмаз, магъазлар, чадырлар ичинден чыкъып оламаз. Заваллы халкъымыз! Оны аджымакътан онынъ алы тюзельмез. Бу саада арекет, макъсадкяр, дедиль, джесаретли арекет лязим. «Къапыларны ойле этип ачмалы ки, о къапыдан халкъымызгъа миллионлар кельсин, — деген эди Фикрет агъа. — Якъында Тюркие Фелестин арапларына 50 млн. доллар ярдым берген, Тюркиеге сыгъынгъан курдларгъа 35 миллион доллар айырылгъан, къырымтатарларына исе бир шей ёкъ. Биз Тюркиеге эр джеэттен энъ якъын тургъан халкъмыз. Заманы иле Къырым Тюркие эркянында эди... Тюркиеде миллионларнен ватандашларымыз яшай, амма бизге девлет ёлунен ярдым этмеге ашыкъмайлар... Буны насыл анълатмалы? Сувгъа батаяткъан адамгъа о анджакъ богъулаяткъан вакъытта ярдым керек. О бир чаре этип саильге чыкъкъан сонъ, онъа ярдым керек олмаз».

Эбет, халкътан джыйылгъан паранен косьтерильген ярдым пек аз олур. Тюркиели ватандашларымызгъа дефаларджа эвалла айтаракъ, биз укюмет ёлунен де ярдым беклемеге акъылымыз...

Машинамыз, ниает, бир къасабагъа кирди.

— Бу Коммак, — деди Хатидже ханым. — Иште, кельдик. Мында, ёлда бензин станциясы бар. Шимди токътап, бираз бензин алайыкъ, сонъ кетермиз.

Ярыкъларнен парылдап тургъан бензоколонканынъ янына келип токътадыкъ. Токътагъанымызнен бир огълан машина янына чапып кельди. Хатидже онъа инглиздже айтты ве бир къач дакъикъадан сонъ машинагъа керекли мыкъдарда бензин къоюлды. Бизлер кене кеттик ве къасаба ичинден айлана-айлана эв янына келип чыкътыкъ. Фикрет агъа азбарда тура эди. Селямдан сонъ апайындан:

— Не бу къадар кеч къалдынъыз, ёлда трафик бар эдими? — деп сорады.

— Ёкъ, ёллар ачыкъ, — деди Хатидже. — Шеэрден чыкъаджакъта текяран янъылдыкъ, сонъра ёлны таптыкъ. Эр шей яхшы, Айдер агъа текяран раатсыз олды.

Эй меляике къадын, меним раатсыз олгъаным санъа насыл белли олды?

Мен ашыкъып: «Пек яхшы кельдик, пек яхшы», дедим. Эвге кирген сонъ Фикрет агъанынъ кейфи котерильди. Шакъа-къората къарышыкъ лафларнен кене бир акъшам емегине азырлыкъ башлады. Хатидже ханым элине телефон аппаратыны алып сорады.

— Не сымарлайыкъ, Айдер агъа, пицца, яни доматес ве мантарнен пиширильген кобете киби бир шей ермисинъиз?

Мен шашып къалдым.

— Бу якъын ерде итальянлар пиширелер. Озюм аш бакъар эдим, амма вакъыт кеч олды.

Хатидже телефон этти ве он беш дакъикъадан сонъ машинанен кетип, сымарышыны алып кельди. Балабан бир къутунынъ ичинде сыджакъ кобете.

Акъшам емеги вакъытында даима юреги янып тургъан Фикрет агъа базы ватандашларымыздан джаны агърып лакъырды этти. «Мен 1973 сенеси, Брежнев мында кельгенде «Нью-Йорк Таймс» газетасында буюк арифлернен мураджаат бердирдим: «Акъсыз оларакъ сюргюн этильген къырымтатарларынынъ ватанларына къайтарылмасыны талап этемиз. Бу укъукъны 1967 сенеси сентябрь 5-те таныгъан эдинъиз».

Языкъ ки, базы ватандашларымыз Фикрет агъаны сиясетке къарышувда къабаатлайлар.

— Бир ерге барып: «Мен къырымтатарым, озь акъ-укъукъымны талап этем», десенъ — бу сиясеттир. БМТ бинасынынъ огюне плакатлар тутып чыкъсанъ — бу сиясеттир. Затеи, сиясетнен огърашмайып, къырымтатар давасынен огърашмакъ мумкюн дегиль, — дей Фикрет агъа. — Къаякъкъа айлансанъ, сиясет. Бизим дурумымыз бир сиясеттир. Пек чокъ китаплар нешир эттик. Бу джумледен, 1976 сенеси «Ташкентский процесс», 1981 сенеси Петро Григоренконынъ «В подполье можно встретить только крыс»: 1977 сенеси Андрей Григоренконынъ «А когда же мы вернемся?..», 1986 сенеси «Живой факсл» (Муса Мамутнынъ озь-озюни якъувы акъкъында), рус ве инглиз тиллеринде китаплар, агъымдаки меселелерге багъышлангъан рисалелер... Буларнынъ эписи сиясет.

1983 сенеси ноябрь 3-те Фикрет агъа Беяз эвге барып, Америка президенти Бушнен лакъырды эте. «Къырымтатарларынынъ вазиетинен таанышмыз, — дей Буш. — Оларгъа ярдым акъкъында тюшюнемиз. Инсан акъ-укъукъларыны къорчалав меселесининъ башында къырымтатарларыны ватанларына къайтарув ве оларнынъ девлетчилигини тиклев меселеси тура».

Документлер, мектюплер, къырымтатар проблемасы акъкъында макъалелер басылгъан газеталар, журналлар, бюллетенлер десте-десте этип топлангъан. О кягъытлардан корюне ки, Къырым давасы кяде алевлене, кяде тютей, ам-

ма эп бир девам эте. Бу эвни къырымтатар миллий арекетининъ тарихы боюнджа бир архив зан этмек мумкюн. Нью-Йоркта 1976 сенеси тешкиль этильген «Къырымтатарларны ватанларына къайтарув боюнджа курещ комитети»нинъ чокъ йыллыкъ семерели фаалиети нетиджесинде Америкада къырымтатар халкъынынъ фаджиасыны эр кес биле. Комитетнинъ реиси Фикрет Юртэр, реис муавини Мубеин Алтанъ, месуль кятиби Мемет Севдияр.

«Новое русское слово», «Взгляд» газеталарында къырымтатар проблемасы даимий суретте айдынлатыла. Майыс 18-де газеталарда БМТ огюнде нумайыш кечиреяткъан къырымтатарларынынъ фотолары басылгъан. Фотоларынынъ биринде къара чембер тутып тургъан татарлар. Чембер устюндеки къара шеритке: «Къырымтатарлар совет укюмети тарафындан ёкъ этильмекте», деп язылгъан. Транспорантлар къырымтатарларынынъ ватанларына къайтарылмасыны, оларнынъ миллий акъ-укъукълары тиклениљмесини талап этелер. Бу талапларгъа дигер миллет векиллери де къошулалар.

Вакъиалар пек тез инкишаф этелер. Нумайышлар, митинглер, газеталарда, радиоларда чыкъышлар, китаплар ве рисалелер нешир этюв, мураджаатлар, телеграммалар. Эписини къаврап алмакъ, бир сыранен айдынлатмакъ къыйын. Эр бир тедбирнинъ, документнинъ артында инсанларнынъ эмеги, заметлери, узун азырлыкълары бар. Бизлер бу азырлыкъларнынъ тек нетиджелерини коремиз. Нетиджелери исе гъурурландырыджы, джоштырыджылыр.

Мен Америкагъа баргъандан бир афта сонъ къырымтатар джемиетинде корюшюв олды. Мен алып кельген журналларны, газеталарны ве «Къърымучпедгиз» нешриятынынъ сонъки йылларда чыкъаргъан дюльбер китапларыны, бутюн варым-вариетимни чыкъарып стол устюне къойдым ве: «Булар сизинъ китапханенъизге бизден бахшыш», дедим. Бу дакъикъа ичюн бинълернен километр ёл кечтим, океан устюнден учтым ве ахыр-сонъу меним юкюм озюнинъ сонъки нокътасына кельди. Джемаат къуванды. Хусусан къартлар къырымтатар тилиндеки нешрлерини мукъаддес китап киби кокюслерине бастылар. «Хидает» газетасынынъ подшивкасыны джемиетнинъ молласы алды: «Мен байта бакъып чыкъайым, сонъра китапханеге беририм», деди. «Янъы дюнья» газетасынынъ Къырымда чыкъкъан санларындан тешкиль олунгъан подшивкагъа адамлар бир кереден ынтылдылар.

Нью-Йорктаки къырымтатар джемиетинде корюшюв.

Бойледже, Нью-Йоркнынъ къырымтатарларынен корюшюв башланды. Корюшювни джемиет реисининъ муавини Кемал Къуруч алып барды. Мен къыскъадан къырымтатар эдебиятынынъ тарихы, октябрь девирювинден сонъки девири, отузынджы йыллар, дженк девири, сюргюнлик, сюргюнликте газета, нешрият ве журнал чыкъувы ве о девирдеки эдебият акъкъында айттым. СССР йыкъылгъан ве сынъырлар алынып ташлангъан сонъки девир эдебияты, эдебий асабалыгъымыз, Къырымгъа кочюв, Украина ве Русие мунасебетлери... Адамларымызны къырымтатарларнынъ бугунъки вазиети ве сиясий стабиллик, татарнынъ Къырымгъа кочюви энисинден зияде меракъландыра. Мен бильгеним къадар приватизация, гражданлыкъ, казачество, миллий девлетчилик, парламенттеки вазиет ве дигерлери акъкъында айттым. Суаль-джевап олды. Рушен адлы яш огълан еринден турып: «Мен «Йылдыз» журналына факс багъышлайым», деди. Умумен ватандашларымыз шимдики куннен, Меджлиснинъ фаалиетинен пек меракъланалар.

Эки саат къадар девам эткен корюшювден сонъ дагъылдыкъ. Корюшювде башлангъан лакъырды ёлда да девам этти. Бу акъшам Ибраим Алтанънынъ эвинде булундыкъ.

Июнь 18 — Америкада бабалар куню экен. Нью-Йоркта

Стейдпарк деген багъчада дервиза олды, олар бунъа пикник дей экенлер. Менджесине бунъа дервиза демек мумкюн. Балабан багъча ичине топлангъан къырымтатарлар шенъленелер, эр ерде шакъа-къората, адамлар бири-бирлерини миллий емеклернен сыйлайлар. Орталыкъ ем-ешиль. Тереклер астындаки стол ве скемлелерге ерлешкен татарлар тынкъы Къырымдакиси киби лакъырды этип отуралар. Бала-чагъа чапкъалай, зый-чув олып ойнай. Бир тарафта доминоджылар озь ишинен мешгъуль. Анда-мында кебап пише. Ичимликлер бол, амма кимсе саргъуш дегиль. Къыскъасы, акъикъий дервиза.

Четтен бакъкъанда халкъынынъ юреги раат киби корюне. Факъат четтен бакъкъанда. Оларнынъ юреклеринде не бар олгъаныны мен дуям. Асретлик дуйгъусы бир ань теренджеде далгъан, гизленген. Татарлар бири-бирини корип къувана, шенъленелер, амма анавы дерт оларны бир заман терк этмей, энди оларнынъ зенинде даимий ерлешип къалгъан.

Балабан багъча толу ватандашларым. Мен хаялен оларнынъ эр бирини къучакълайым, эр бирине татлы, охшайыджы сёзлер айтам, «раатсыз олмаңыз, иле бир куню Ватангъа къавушырсынъыз», деп дельде берем. Анда-мында музыка чалына, адамлар ойнайлар... Татаргъа чекишюв дюньясы олгъан бу фаний дюньяда текяран шенъленмек де керек.

Америка ойле бир мемлекет ки, мында инсан ичюн керекли къолайлыкъларнынъ эписи яратылгъан. Пикник паркынынъ ичи темиз, столлар ве скемлелер етерлик. Машиналарны къоймакъ ичюн махсус кениш парк бар. Базы яшлар текяран кейфленген сонъ юксек сеснен лакъырды эте, кулюшелер... эй, бунынъ да озь гузеллиги бар. Олар топ-топ олып о якъкъа-бу якъкъа кете, бир четке чыкъып футбол ойнайлар. Кийинген-къушангъан дюльбер къызлар оджакълар башында аш бакъалар. Музыка янъгъырай. Раатсыз ана юксек давушнен устюни былаштыргъан баланы тенбилей. Айтгиди, бир муджизе: бу ер Къырым олгъайды, бу вакъиалар Къырымда юзь бергейди.

Къырымтатарлар Америкагъа келип чыкъкъандже нелер чеккенлер, насыл ёллар кечкенлер. Къартлар хатырлап башласалар сачларынъ тим-тик ола. Германия, Австрия, Италия лагерлеринде кечирильген йыллар, баракълардаки даяныльмаз шараитлер, бир куньде бир кере берильген ювундыкъ киби емеклер, меджбурий чалыштырувлар, дёгювлер ве акъаретлер... яшамакъ ичюн буларнынъ эписине къатланмакъ керек.

Лагерлерни Америка аскерлери къорчалайлар, макъсад:

совет гражданларыны булмакъ ве Русиеге къайтармакъ. Къырымтатарлар бу вакъытта озь миллетининъ башына кельген фаджиадан хабердарлар. Иште, фаджиа устюне фаджиа. Адамлар Русиеге къайтмамакъ ичюн озь джанларына къаст этелер. Лагерлерде къыямет къопа. Эр куннь бир де-бир къырымтатарнынъ озюни аскъаны я да аткъаны, сувгъа ташлагъаны, электрик токынен якъып ольдюргени акъкъында хаберлер келе. Адамлар нелир оладжагъыны беклей, даа бетерине азырланалар. Америка аскерлери исе турмадан лагерлерни чельтей ве совет адамларыны къыдыралар. Къайда къачып сакълансын бу миллет? Къача-къача джарнынъ якъасына кельди. энди о якъкъа ёл ёкъ.

Бу миллет ким? Эр кес озюни тюрк сая. Амма Тюркие дженкке къошулмады. Насыл ола да бу къадар тюрк гражданы арбий эсирлер лагерлеринде булуна?

Америка Арбий командан лыгъынынъ талабынен тешкерип огренмек ичюн Тюркиеден укюмет комиссиясы келе ве бу адамларынынъ миллети тюрк олмагъаныны, амма тюркий ырыкъкъа менсюп олгъаныны тайин эте. Энисн бир Тюркие укюмети бу адамларны къабул этмек истемей. Америка укюмети исе артыкъ адамларны лагерлерде тутмакъ истемей. Дженк даа девам эте, ёлларгъа чыкъкъан къырымтатарлар текмиль шашмалайлар: арттан Америка аскерлери, огден совестлер. ян тарафтан да немселер токътамай аталар. Учь тарафлы атеш арасында къырмызы байракъ котерген саргъуш рус ишчилерининъ (Германияда остарбайтер олып чалышкъан руслар) айкъырувлары эшитиле. Олар бу халкънынъ къырымтатары олгъаныны анълагъан сонъ оларгъа уджюм этелер. «Ватан хаинлерини атмакъ керек!» деп къычыралар. Анда къач, мында къач. Татарлар не исе де немсе аскерлери яшагъан казармаларгъа барып чыкъалар. Казармалар бош эди. Адамлар оларнынъ ичине толушалар...

Ахыр-сонъу дженк бите. амма къувгъын адамларынынъ къасевети даа да арта. Тюркие оларны алмай. Американлылар исе оларны бирер-бирер тутып, эп Русиеге къайтаралар. Русиеге меджбурен къайтарылгъанлар озьлерини анда не беклегенини анълай ве олюмге кетеяткъан киби кетелер. Къайтарыладжакъ адамлар, эксери алларда озь джанына сукъаст этелер. Бир чаре этип къырымтатарлар озь алларыны Элеонора Рузвельтке (Рузвельтнинъ апайы) бильдирелер. Элеонора Рузвельт Америка конгрессинде чыкъыш япа ве меджбурен кимсе Русиеге къайтарылмамасыны талап эте. Бундан сонъ меджбурий къайтарув аллары токътатыла. Адамлар «Яраббим шукюр», дейлер. Яваш-яваш

анда-мында чалышып башлайлар ве беклейлер. Америка конгресси Тюркиеге 8 миллион доллар пара айыра ве бу адамларны озюне къабул этмесини талап эте. Бундан сонъ Тюркие разы ола ве къарарнен 1950 сенеси къырымтатарларны къабул этип башлай. Эллинджи сенелеринъ сонъунда, алтмышынджы сенелеринъ башында къырымтатарлар Америкагъа авушып башлайлар... Шимди Америкада яшагъан къырымтатарларнынъ эксериети дженк йылларында Германияда «остарбайтер» (догъу ишчиси) оларакъ чалышкъан адамлар, оларнынъ балалары, торунларыдыр. Яшлар Америкада окъуды, тиль огренди, зенаат менимседи ве Америка гражданы олып сырагъа къошулдылар. Инте, бизде рус тили насыл олса, анда инглиз тили ойледир. Америка балаларынынъ эписи татарджа биле, азджа олса да биле. Лаф эткенде текяран тюркче къошалар, амма эписи бир шырныкълы къырымтатар тили.

Америкагъа алышмакъ манъа телюкели бир шей олып корюнди. Мында эр шей бар. Джанынъ не истесе, шуны була билесинъ. Чалышмакъ ичюн иш арасанъ, иш де табыла. Ёллар, багълар, эвлер темиз; юреклер, шетлер темиз. Кимсенинъ кимсенен иши ёкъ. Татарларнынъ эвлери бир дженнет киби. Олар озьлеринин дженнетте яшагъанларыны анълар эдилер, эгер Ватан асретлиги, миллет асретлиги олмаса. Бу дуйгъу бойле бол ве дюльбер яшайыш ичинде биле оларнынъ юреклерини хырпалай. Затен, олар ичюн акъикъий дженнет тек Къырымда ола биле. Къырым — эр кеснинъ дерди. Нью-Йоркта беш юз къадар къырымтатар яшай ве оларнынъ эр бирини Къырым чеке. Олар Къырымгъа келип, эр кеснен берабер чекишип яшамагъа азырлар, амма бунынъ ёлуны тапып оламайлар.

Пикникте отургъан къартларнынъ бири айта:

— Къырымгъа бармагъанджа ольмейджегим. Озюмнинъ коюме, озюмизнинъ эвимизге кириджек ве тыпкъы бабам отургъан киби тёрде багъдаш къурып отураджагъым... Бундан сонъ Рабби Тааладан разым, алсын эманетини...

Аджыныкълы ал. Къырымтатар Къырымдан гъайры бир ерде бахтлы олып оламай. Эр кеске мусавий укъукъ берген айтувлы Америка биле оны бахтлы япалмай. Насыл яшасакъ да, не олсакъ да Къырым бизим Ватанымыз ве ер юзюнде бирден-бир сыгъынаджакъ еримиз. Татарнен Къырымны бири-бириндеи айырмакъ мумкюн дегиль. Айгиди Къырым, ана топрагъы, баба топрагъы.

Июнь 15-те саба саат беш бучукъта миллий арекетимизнинъ фаали Фикрет Юртэр ве Колумбия университетининъ докторанты Нермин Эртен учюмиз Вашингтонгъа

кеттик. Нью-Йорк — Вашингтон ёлуны унутмакъ мумкюн дегиль. Месафе 450 километр къадар. Машиналар бешер сыранен кетелер. Ёл гъает тегиз. Ёлнынъ базы ерлерине кельгенде машиналарнынъ сурьаты бир кереден юкселе. Бунынъ себеби ёлдаки таблолар экен. Тезлик андаки язылярнен бельгилене. Ёлда бир къач ерде токътап ёл акъкъы бермек керек олды. Юз етмиш километр тезликте кеткенине бакъмадан машина ичинде бир тюрлю шамата ёкъ. Эм кете, эм лакъырды этемиз. Ёлдаки лакъырдынынъ бир къысмыны магнит лентасына язып алдым. Нью-Джерси штатында токътап къаваны яптыкъ ве саат он бир къарарында Вашингтонгъа барып кирдик. Бу шеэрде чокъ дефалар булунгъан Нермин Эртен кимерде ёл косьтерди. Шаматалы ве машиналарнен толу шеэр сокъакъларында бурула-бурула ахыр-сонъу ер тюбюнде гараж олгъан ерге кельдик. Фикрет агъа тертип-къаиденги бильгени ичюн машинанен гараж ичини бир доланды ве бош ер тапып машинаны къойды. Эпимиз тышкъа чыкътыкъ ве «Америка сеси» радиостанциясына кельдик. Озьбек тилиндеки эшиттирюлер болюгине телефон эттик. Эки дакъикъадан сонъ болюк мудири, Нусратулла деген йигит келип чыкъты. «Хуш келибсиз, Хайдар ака», деди къучагъыны ачып ве мени эвельден билер киби селямлады. Селямлашкъан сонъ болюкке кирдик. Болюк хадимлери мудирнинъ одасына топландылар. Мен бу адамларны эвельден корьген киби олам. Эписилери «Хайдар ака» деп лаф этелер. Озьлерини таныш эткенде адларыны айткъан сонъ «Маргъыланлы», «Къокъанлы», «Ташкентли» деп иляве этелер. Эр кеснен таныш олгъан сонъ яры шакъанен: «Бу ер Озьбекистанмы, ёкъса Америкамы?» дедим. «Америкадаки Озьбекистан», дедилер. Къызгъын субет башланды. Болюк хадимлерини Къырымдаки вазиет, татарларнынъ алы, эдебияттаки янъылыкълар, умумен пек чокъ шей меракъландыра. Мен айттым, олар незакетнен динъледилер. Озьбекистан янъылыкълары акъкъында къонуштыкъ. Мен «Озьбекистан укюмети де татарларнынъ къайтувына ярдым этсе, яхшы олур эди, — дедим. — Бу меселеде Каримов лякъайдлыкъ косьтере». Меним фикиримнен разы олдылар. Озьбекистандаки къырымтатарларнынъ яшайышы ве Ватангъа кочювде оларнынъ огюне келип чыкъкъан къыйынлыкълар акъкъында лакъырды эттик.

Бутюн субет девамында «Аджеба, бу адамларны мен эвельден къайда корьген эдим?» деген фикир башым ичинде долана, фикирлеримни бир ерге топламагъа кедер эте. Хусусан бир къадын пек таныш корюне. Онъа бакъам да

шашам. Мен о къадынгъа бакъа берген сонъ о ериндеи турып якъынджа кельди ве: «Хайдар ака, мен сизни таныйым», деди. Мегер бу къадын бир заманлар Ташкенттеки театр ве рессамджылыкъ институтында окъугъан ве «Ленин байрагъы» газетасы Навоий сокъагъында олгъанда ресим сымарышы алмакъ ичюн бир къач кере кельген экен.

— Мен эр сефер баргъанымда сизни коре ве бу озьбек адамы татар газетасында не ишлей экен деп тюшюне эдим. Сонъундан озьбек тилине терджиме этильген икяелеринъизни окъугъан сонъ къырымтатары олгъанынъызны анъладым.

— Эй, кадым, айткъанынъыз яхшы олды, акс алда, мен сизни не заман, не ерде корьдим экен деп тюшюнип юреджек эдим. Энди меселе анълашылды.

Къонушма бир бучукъ саат къадар девам эткен сонъ, болюк мудири Нусратулла: «Текяран субет япайыкъ, бунынъ ичюн язув студиясына кирмек керек», деди. Инте, манъа таныш корюнген къадыннен экимиз студиягъа кирдик. Мен микрофон огюне кечкен сонъ бирден джоштым. Сёзни эдебият тарихындан башлайджагъым ерине халкъымызнынъ тарихындан башладым:

— Такъдирнинъ укюминен, даа догърусы, Сталин деген укюмдарнынъ эмиринен къырымтатарлар 1944 сенеси озь юртларындан сюргюн этилип, Орта Асия республикаларына, эсасен Озьбекистангъа барып чыкътылар.

Биз баргъанда июнь айынынъ орталары, ава пек сыджакъ эди. Бизим койдешлер Фергъана областынынъ Федченко деген станциясына тюштилер. Къартийлер, къадынлар, бала-чагъа зыйи-чув олып агълашалар. Затен бизим арамызда бир дане биле орта яшлы эркек, я да йигит ёкъ эди.

Къый-чув учь кунь девам этти. Гуя къямет башлангъан кибн къадынларнынъ бир топы токътагъанда, башкъа топы къычырып башлай. Мына шу къияметнинъ ичинде бирден бем-беяз сакъаллы бир къарт пейда олды. Къолундаки узун таягъына таяна берип, агълаяткъан къадынларгъа якълашты. «Джемаат, — деди юксек давушнен. Адамлар бу таныш олмагъан къарткъа бакъып тынчландылар. Къарт сёзюни девам этти. — Бизни янълыш сюргюн эткен экенлер! Сталин аркъадашнынъ бундан хабери ёкъ экен. Хабери олгъан сонъ «Деръал артларына къайтарылсын!» деп эмир эткен Сталин аркъадаш. Мына, тезден эвлеримизге къайтып бараджакъмыз. Факъат текяран сабыр керек. Тынчланынъ ве сабыр этинъ».

Къырымтатар шу куньден берли сабыр этип, озюнинъ

къайтувы акъкъындаки хаберни бекледи. Миллет иши пешинден юрген нидже-нидже адамлар къапалды, такъип этильди. Халкъ умютини кесмеди.

Соньундан эдебият мевзусына кечтим.

— Къырымтатар эдебияты озь этини озю ашап кунь кечиреяткъан эдебияткъа ошай. Бир девир келе, кечмиштеки эдебият инкяр этиле. Реакцион деп илян этиле. Оларны танымагъан янъы эдиплер етиштириле. Октябрь девирювинден сонъ шойле олды, отузынджы йыллар репрессиясындан сонъ кене шойле олды, сюргюнликте догъып башлагъан эдебият да шойле олды. Къырымгъа къайткъан сонъ кене шойле олаяткъандай дуюла. Эр бир девирнинъ яш эдиплери озьлеринден эвелькилерни танымакъ истемейлер.

Оларны биревлер сыттыралармы, ёкъса озь-озьлюгинден шойле оламы, эр алда вазиет бойле.

Керчектен, сюргюнлик девириндеки къырымтатар эдебияты халкъынынъ миллий фаджиасыны айдынлатып оламады. Фаджианынъ озю акъкъында да айтмады. Тек онынъ о якъында-бу якъында турып, онъа ишаре этти. Биз, эльбет, Фелестин арабларынынъ фаджиасыны айдынлаттыкъ, Америка негрлерининъ акъ-укъукъларыны къорчаладыкъ, амма озь фаджиамыз акъкъында лям-мим демедик. Дейджек олгъанларнынъ ишлери фена олды, бойледже, сюр-

«Америка сеси» радиостанциясында. Вашингтон

гюнлик девири эдебиятынынъ «бир къайнавы» ичинде къалды. Лякин шимди Къырымда догъуп башлагъан эдебиятта да айтыладжакъ киби янъылыкъ ёкъ. Эсасен, эдебий асабалыгъымыз ве шимдики эдебияттан базы эсерлер... Умумен, акъикъий эдебиятны догъурмакъ ичюн даа чокъ чалышмакъ керек.

Сюргюнлик деври эдебиятында яхшы, къыйметли китаплар да чыкъты. Булар эсасен эдебий асабалыгъымызгъа аит эсерлер ве къысмен шимдики заман китаплары.

Акъикъий эдебиятны ёкъ этмек мумкюн дегиль дейлер. Олмагъан шей. Шу китапларны котересине якъув ёлунен эдебиятны да якъып ёкъ этмек мумкюн. Къырымтатарлар сюргюн этильген сонъ, китапханелерни, архивлерни, шу халкъынынъ бутюн тарихыны якътылар. Шимди эдебий асабалыгъымыздан бир эсер тапмакъ баш белясы...

Мен бу ерге кельгенде токъталдым. Интервью алаяткъан къадынгъа бакътым. О дерьал невбеттеки суальни берди ве мен бираз озюмни туттым. Къырымтатар эдебияты, эбет, дерели-тёпели, бунда буюк шах эсерлернен берабер ичи бом-бош олгъан къалын китаплар да къабарып туралар, бунда мукъаддес классик эдиплернен бир сырада бир тюрлю къыймети олмагъан эдиплер де макътала. Эбет, тек бизим эдебиятымызда ойле олмаса керек. Эдебиятнынъ тарихы халкъынынъ тарихынен бир олгъан сонъ бу эдебияттан чокъ шей беклемек ве онъа башкъа халкъларнынъ эдебиятларына бакъып къыймет кесмек догъру олмаз. Бу саада энъ буюк судья вакъыттыр. Беклемектен башкъа чаре ёкъ. Ашыкътырмакъ, айдаштырмакъ мумкюн дегиль.

Къадын манъа суаллер берди, мен элимден кельгенине коре джевап бердим. Субет къыркъ дакъкъа къадар девам этти. Сонъра кене болюкке кельдик ве эпимиз топланып ресим чыкъарттыкъ. Бизге «Америка сеси» радиостанциясындан бахшышлар бердилер. Иш куню олгъаныны козьге алып, «Америка сеси» радиостанциясынынъ хадимлеринен сагълыкълаштыкъ.

Тышта Америка гурюльдей, аят къайнай, Вашингтоннынъ сеси тап тёпелерден келе. Узакътан Капитолия юксеклиги корюне. Яваш-яваш о якъкъа кеттик. Дюньянынъ энъ кучьлю мемлекетининъ къанунлары ве къарарлары бу бинада къабул этиле. Бина этрафы къалабалыкъ, чешит ерлерден кельген туристлер, мектеплилер... Ава сыджакъ. Капитолия янында бир къач ресим чыкъарттыкъ ве Беяз Эв бетке кеттик. Анда да адам чокъ. Эсасен, бизим киби бакъмагъа кельген адамлар. «Эгер Америка укюметине къырымтатарнынъ вазиети яхшы этип анълатылса, юзлернен

миллион пара айырыр. Тек буны анълатмагъа бильмек керек», — дей Фикрет агъа. Затен о даима къырымтатар халкъына насыл ярдым этмекни тюшюне.

Эбет, бу ишни япмакъ къолай дегиль, амма мумкюн. Шимди халкъымызнынъ Ватангъа къайтувы сонъ дередже агъырлашкъан вакъытта бойле девлетче ярдым мельэм киби олур эди.

Германиядан дженк йылларында якъкъан койлерини тикленмесини талап этмек керекмиз. Еудийлерни дженк вакъытында ольдюргени ичюн Германия Израильге дешетли мыкъдарда пара одей экен. Не, о къырымтатарларыны ольдюрмедими? Буны анълатмакъ ве кене истемек керекмиз. Дженк вакъытында Германиягъа чалышмакъ ичюн меджбурен айдап алып кетильген адамларнынъ шимди сагъ олгъанларына нефакъа берильмекте. Бунынъ ичюн мураджаат этмек керек. Бойле паралар Русиеге, Украинагъа, Белорусиеге чокътан теслим этильди. Нью-Йоркта яшагъан ватандашымыз Фикрет Юртэр бу саада баягъы ишлер япты ве дженк вакъытында Германияда остарбайтер оларакъ чалышкъан ве шимди Америкада яшаяткъан къырымтатарларына доллар эсабынен айлыкъ багъламакъта. Бунынъ ичюн Германиянынъ Гамбург шеэриндеки шу адреске мураджаат этмек керек:

LANDESVERSICHERUNGSANSTALT
Freie und Hansestadt Hamburg
Uberseering 10
22297 Hamburg,
Deutschland.

Куньлернинъ биринде Ибраим Алтанънен берабер Нью-Йоркнынъ Бруклин деген районына бардыкъ. Анда Ибраим агъанынъ къудалары Мемет ве Юксель Четинкъаяларнынъ шахсий мануфактура тюкянлары бар экен. Акъай-апай тюкянда эдилер, деръал къаве пиширдилер. Ибраим агъанынъ кучюк огълу Метинле Четинкъаяларнынъ къызы Денъиз эвлилер. Одар шимди Токиодалар. Ана-бабалар — гъает муляйим инсанлар — эбет, озьара къатнашалар. Бизлер тюкянда къаве ичип, субетлешип отургъанда тюкян хызметчилеринден бири, негр къыз, къумач тайлары арасындан манъа тикилип тургъаныны эследим. Къара юзюнде беяз тишлери агъарып корюне, козьлери маналы, умумен, турушы меракълы. Мен де тылсымлангъан киби къызгъа тикилип къалдым. Сонъра, Юксель ханымдан «Бу кимдир?» деп сорадым.

— Иште, тюкян хызметчиси, — деди.
— Къаерли?
— Адалардан. Пуэрто-Рикадан.
— Ады не?
— Джойджелун. Пек яхшы къыз.
Бирден мийимде яшын яшынлагъан киби олды. Бир къач сание ичинде мен Джойджелун фаджиасыны яшап кечирдим. Не ичюн фаджиа? Буны бильмейим. Онынъ кечмишинен багълы олгъан фаджиа... Джойджелун эп айны бир шекильде бакъып тура... Меним мийимде исе эп къанлар акъа, фаджиалар зуурь этс. Башымны саллайым. Бу насыл шей? Мында фаджиа ёкъ. Амма аюв кевдели негр къолунда пычакънен онъа алып чапа.
Четинкъаяларнынъ визит карточкасынынъ четине «Джойджелун» деп яздым. Лакъырды мевзусыны денъиштирдик, амма анавы аюв шекилли негр адам Джойджелуннынъ артындан ич къалмай. Ири-ири адымларнен атлап келип, Джойджелунгъа ете...
Бу тасавурдан къуртулмакъ ичюн Ибраим агъагъа бакъып:
— Къайтайыкъмы? — дедим.
— Эбет, — деди Ибраим агъа. — Айды, айсе бизлер турайыкъ, — деди тюкян саиплерине.
Акъай-апай Четинкъаялар бизлерни озгъарып чыкъты, озь эвлерине мусафирликке давет эттилер.
Тышкъа чыкъкъан сонъ, яваштан артыма айланып бакътым: къумач тайларынынъ арасындан Джойджелун эп йылмайып бакъмакъта эди. «Мен сени ольдюртмем, раат ол». Бирден вуджудымны тер къаплады. Озюмнинъ кучьсизлигимден ве чарссизлигимден олса керек. Ёл бою зенджи къыз акъкъында тюшюндим. Сонъундан да о меним башым ичинден чыкъмады. Ахыр-сонъу, къайтаджагъыма бир куиь къалгъанда Ибраим агъагъа шу къызны анъдым.
— Эбет, чалышадыр, мен онынъ ресимини чыкъартып кетиририм, — деди Ибраим агъа.
— Замет этменъиз, озюм шай сорадым, — дедим.
Къайтмакъ ичюн аэропорткъа кельгенде бизлерни беклегенлер арасында Ибраим агъа да бар эди. О бир сыра къумачларны меним чантама ерлештирир экен, джебинден бир зарф ве онынъ ичинден де ресим чыкъарды. Ресимден Юксель ханым Четинкъая ве мени терк этмеген Джойджелун бакъып тура эдилер... Юрегим шувулдап кетти. Анавы пычакълы зенджи чапып келеята эди... Мен аман ресимни зарф ичине сокътым ве джебиме къойдым.
— Сагъ олунъыз, Ибраим агъа, — дедим.

Нью-Йорк. Бруклин. Четинкъаяларнынъ мануфактура тюкянында. Юксель Четинкъая ве тюкян хызметчиси Джойджелун.

Шай этип, о ресим меним мен берабер кельди. Сонъундан, къысмет олса, бу мевзуда бир де-бир шей язып, мен о къызны фаджиадан къуртармагъа арекет этерим.

Колумбия университетинде профессор Альвортнен олгъан корюшюв гъает меракълы кечти. Къырымтатарынынъ дерлинен пек джиддий огърашкъан бу адам «Къырымтатарлары: яшайыш ичюн курешь» деген китап язгъан. Оны гъайрыдан нешир эттиреджек ве онъа янъы малюматлар къошмакъ истей, профессорны меракъландыргъан суаллер къарарнен бойле: СССР йыкъылгъан сонъ халкънынъ яшайышында не киби денъишмелер олды. Халкънынъ шимдики омюрини, турмушыны косьтермек керек. Миллий мектеплер ве миллий оджалар меселеси. Татар балалары не окъуйлар. Татарнынъ куньделик аяты. Татар оджалары, талебелер, дерсликлер. Татар медениети насыл этип тиклене. Окъув ве окъутувнынъ кейфиети, перспективасы, адамларнынъ мизаджы, умумен куньделик аят. Озьбекистанда къалгъан татарларнынъ вазиети. Къырымда кечинюв... Суаллер чокъ, бу суаллерге джевапны бир макъале шекилинде язмакъ керек экен. Бир сёзнен айтаджакъ олсакъ, къырымтатарынынъ бугуньки дерди неден ибарет? Профессор Альвортны бу меселе меракъландыра. Лякин

татарнынъ тек шимдики алы, шимдики проблемалары. «Тарихкъа далманъыз, тарихий материаллар бар», деди профессор.

Корюшювде Фикрет Юртэр ве профессорнынъ докторанты Нермин Эртен иштирак эттилер. Бундан сонъ университетнинъ китапханесине кирдик. Къырым акъкъындаки китапларнынъ, журналларнынъ чокълугъы кишини айретлендире. Компьютер эки дакъикъа ичинде китапханеде олгъан неширлерни топлап берди. Шашыладжакъ шей. Инглиз, рус, къырымтатар, немсе, французча тиллеринде неширлер. О китапларнынъ бир де-биринен меракъ-лансанъыз, кене бир дёгмени басмакъ керек ве истенильген китапнынъ мундериджеси акъкъында бир саифе малюмат келип чыкъа. Мында инсан озю истеген китапны, малюматны бир къач дакъикъа ичинде була биле.

Июнь 20-де Бруклинде Сулиман Дживан ве Асие аптелернинъ эвинде олдыкъ. Бу бир чиберек ве къонушма акъшамы эди. Бу къоранта эллинджи йылларда Истанбулда Джафер Сейдаметнен бир эвде яшагъан, гедже-куньдюз берабер олгъан. Къары-къоджа Джафер Сейдамет акъкъында пек чокъ шей билелер.

«Джафер Сейдамет инсанларны пек севген адам эди. Адамларнынъ эр биринен айры-айры къонуша эди. Джафер агъанынъ энъ севген адамы Селим Отай эди».

Субетте Мустеджип Улькюсал, Ибраим Отар, Эдиге Къырымал киби миллий арекетимизнинъ корюмли курешчилери хатырланды. Эр анги шараитте тюшкюнлешмеген, миллет иши ичюн омюрининъ сонъки дакъикъаларынадже курешкен Джафер Сейдамет Къырымэрни гъурурнен, миннетдарлыкънен анъдылар.

— Такъдир оны насыл этип атса-атсын, о эписи бир аякълары устюне тюше эди. Бир заман эгильмеди, шикяетленмеди. Миллет ичюн курешни девам эттирмеге даим азыр эди, — дей Сулейман агъа.

Сулейман агъа Джафер Сейдаметнинъ архивини насыл этип Мустеджип Улькюсалнынъ ве Ибраим Отарнынъ идаресине (олар адвокат олып чалыша эдилер) ташыгъаныны хатырлады.

— Джафер агъанынъ зенгин архиви шимдигедже сакълыдыр ве энди яваш-яваш халкъымызнынъ вариетине чевирилир, — дей Сулейман агъа.

Америка сеферим сонъуна якъынлап башлады. Мында булунувымнынъ он докъузынджы куню манъа яваштан бир

сырны анълаттылар. Ярын, яни июнь 25-те Фикрет ве Хатидже Юртэрнинъ эвленгенлерине 25 йыл тола экен. Оларнынъ экисине де дуйдурмайып, балалары бу тедбирге азырлыкъ кореджек ве сонъра юбилярларны бир кереден чагъыраджакъ экенлер. Шу куню сабадан Якъуб Чилен Фикрет агъаны, Хатидже ханымны, Мемет агъаны ве мени эвине сабалыкъ емегине давет эте. Маналы бакъышлар, козь къыпувлар эр шейни анълата. Сонъра Фикрет агъанынъ эвинден телефон этилип, насылдыр краннынъ бозулгъаны бильдириледжек — бу бир шартлы сигнал экен.

Юбилей акъшамынынъ баш тешеббюсчилери — юбилярларнынъ черик асырда етиштирген эвлятлары Бора ве Айсер бу акъшамнынъ эсас къонакъбайлары ана-бабаны къувандырмакъ ичюн эр шейни яптылар. Бир кунь огюне бизлер Мемет агъанен берабер тюкянгъа барып, кумюш эшьялар алдыкъ ве сабасына Якъуб Чиленнинъ эвине кеттик. Фикрет агъанен Хатидже ханым да кельдилер. Якъуб ве онынъ къадыны Нуртен ханым бизлерни кулер юзьнен къаршылап алдылар. Даима шенъ ве озь арекетлеринде эмин-эркин Якъуб бир къач дакъикъа ичинде шакъалар айтып, эр кесни шенълендирди. Нью-Йорк татарларынынъ эвлери бири-бирине бенъзей. Адет узре, эки къатлы бол эвлер, ичинде эр шей бар, эв саиплери пек мусафирчен ве шенъ адамлар.

— Башта бирер бардакъ къаве ичейик, — деди Якъуб ве балабан фильджанларнен сыджакъ къаве кетирип къойды.

Къаве фильджаны не къадар балабан олса, мен о къадар бегенем. Андан-мындан, Къырымдан лаф этип, къаве ичип отурдыкъ. Якъуб Чилен бу сене Къырымгъа келип-кеткен. Чокъ адамларны ве ерлерни хатырлады. Сонъра емек софрасы башына авуштыкъ. Якъуб ве Нуртен ханымнынъ огълу ве къызы да кельдилер.

Эр кес чет лафларны къонушса да о якътаки ишлернинъ кетишатыны тюшюне, телефон беклей. Вакъыт уйлени авып башлагъанда телефон чалынды. Телефонда Бора ве Айсер эвде кран бозулып, сув фышкъыраяткъаныны бильдирдилер. Бу — эр шей азыр, келинъиз, демек эди. Бизлер енгильден кокюс кечирдик, йылмая-йылмая еримизден турдыкъ. Фикрет агъа: «Насыл кран экен о»? — деп къасеветленди. Хатидже ханым: «Балалар бир шей ишлегендирлер, тездже барайыкъ», — деди.

Ёлда Фикрет агъа машинаны пек айдай.

— Фикрет, пек адже́ле этме, — деп ташлай Мемет агъа.

Не исе де эвге якъынладыкъ. Таныш сокъакъкъа айлангъанымызнен дюмен башында отургъан Фикрет агъа эвге

Фикрет Юртэр.

козьлерини тикип къалды. Машина явашлады. «Бурада бир шейи вар, — деди Хатидже ханым деньишкен сеснен. — Бизим эв янында бу къадар чокъ машина? Валлаи, бурада бир шейи вар». Чырайы ап-акъ эди. Бу къадынны бу къадар чекиштирмейип, меселени анълата къойсалар олмаз эдими, деп тюшюндим. Мемет агъа яваш мени тюртип: «Сабыр, сабыр», деди. Ниает, машина эв янына келип токътагъанынен къары-къоджа эв ичине чаптылар. Анда эв толу адам, аякъ басмагъа ер ёкъ. Эв диварларына хайырлав шиарлары асылгъан, эр якъта чечеклер. Адамлар эписи Фикрет агъанен Хатидже ханымны сарып алды ве «хайырлаймыз!» деп къычыралар. «Не вар?» деп къычырды Хатидже ханым бир шей анъламайып. Ниает, адамлардан бири: «Бугунь эвленгенинъизге 25 йыл олды!» — деди. Хатидже ханым кокюс кечирди ве бойнуны бурды. Балалары келип, ана-бабагъа сарылдылар, эр кес эльчырпты. Не къадар гузель манзара. Бизлеринъ козьлеримиз торланды.

Адамлар донатылгъан столлар башына отурдылар. Къаделер толдурылды, хайырлав сёзлери айтылды, музыка янъгъырады, умумий шенълик башланды. Меним янымда отургъан адам Нью-Йорктаки технология университетининъ профессоры Рефат Табий экен. Таныштыкъ, къонуштыкъ, о бир къач кере Къырымгъа келип-кеткен, чокъ шейлерни биле. Мен «Нью-Йоркта бизимкилерден эдебиятнен огърашкъан адам бармы?» — деп сорадым. «Сизге Кемал Карпатнен корюшмек керек. О да профессор, амма филология профессоры», деди. Сонъунда Кемал Карпатнен телефонда къонуштыкъ, амма корюшип оламадыкъ, къайтмакъ вакъыты кельген эди.

Шимди исе кумюш той къызгъын. Татар тойларына хас олгъан шенъликлер, оюнлар, татар авалары токътамай чалына. «Келинниен киев» де ойнады. Тойнынъ энъ къызгъын вакъытында Фикрет агъаны телефонгъа чагъырдылар. О телефондан къайтып кельгенде чырайы агъаргъан эди.

«Фикретнинъ чырайына бакъ, бир шей бар гъалиба», деди Мемет агъа. Фикрет агъанынъ чырайы де агъара, де когере. Ахыр-сонъу бизим янымызгъа келип:

— Къырымда къалабалыкъ чыкъкъан... Шимди Анкарадан Хакъан Къырымлы телефон этти, — деди. — Эки татар къуршунлангъан...

Музыка, шенълик бир кереден токътады. Эр кес Фикрет агъанынъ башына топланды. Фикрет агъа шимди телефонда эшиткенлерини джемаатке текрарлады ве озю Меджлиске телефон этмек ичюн кетти. Эр шей денъишти. Адамлар топарландылар. Яшлар къыздылар. Эр кес аякъ устюнде турып, вазиетни музакере эте. Шенъ юзьлерге кускюнлик чёкти. Фикрет агъа Меджлисте Лутфи Османовнен лакъырды эткен. Меселе баягъы ачыкъланды. Сонъундан Истанбулдан Зафер Къаратай да телефон этти, вакъианынъ кетишатыны бильдирди. Кеч акъшамда, мусафирлер дагъылгъан сонъ, Фикрет агъа Кучмагъа, Клинтонгъа, Кольге, Ширакъкъа ве Мейджоргъа телеграммалар язды. Кучмагъа язылгъан телеграмманы Мемет агъанен экимиз рус тилине терджиме эттик, яни инглиз арифлеринен русча язмакъ керек экен. Телеграммаларда оларны бу меселенинъ огюни алувгъа актив киришмеге давет этильди. Шу куню «Азатлыкъ», «Америка сеси» радиостанцияларына, газеталаргъа телефон этильди.

Экинджи куню саба «Америка сеси» радиостанциясы бу акъта къыскъа хабер берди. Рус тилинде чыкъкъан газеталарда информациялар басылды. Авропанынъ «Азатлыкъ» радиостанциясындан токътамайып телефон этелер. Ахыр-сонъу Фикрет агъа телефоннен къыскъа интервью берди.

Нью-Йоркта яшагъан къырымтатарлар Акъмесджитте митинг оладжакъ куню БМТ бинасы огюнде нумайыш кечирмеге къарар бердилер. Сонъундан, Акъмесджиттеки митинг къалдырылгъаны ичюн олар да токътаттылар. Нью-Йорктаки къырымтатар джемиетининъ фаалиети сессинде Къырымдаки фаджиалы вакъиалардан бутюн Американынъ хабери олды.

Бойледже, Фикрет ве Хатидже Юртэрлернинъ кумюш тойларынынъ сонъу къасеветли телеграммаларнен битти. Июнь 27-де мен ёлджум. Германиянынъ Франкфурт-Майн шеэринден кечип, Истанбулгъа келеджегим. 22 кунь девамында тувгъандай олып къалгъан адамларнынъ къыйметли сымалары... Олар артыкъ аэропорттадар. Оларнынъ эр биринен къучакълашып сагълыкълашыр экеним: «Мен сизлерни мында къалдырып, озюмни Къырымгъа къачып кетеяткъан киби дуям», — дедим.

— Ёкъ, ёкъ, бизим эпимизнинъ бараджакъ еримиз Къырымдыр. Алла Къырымда корюшмекни къысмет этсин, — дедилер.

Дельта самолёты Нью-Йорктан Франкфурткъа келип чыкъкъандже баягъы учты. Учкъанда куньдюз эди, бирден гедже олды, кене бираздан танъ атты. Къыскъасы, тильсиз Франкфурт терен сукюнет ичинде эди. Рус тилинде бир сёз анълагъан адамны тапмакъ мумкюн дегиль. Аэропорт бинасы бир шеэр киби. Тиль бильмеген адам не ишлейджек? Аэропорт ичинде долана-долана, ниает, бир тюрк къорантасыны расткетирдим. Къувандым. Янларына барып селямлаштым, дердимни айттым. «Бу ерде турынъ, бу орталыкътан самолёткъа минерсинъиз» деди къорантанынъ башы ве меним къырымлы олгъанымны анълагъанынен русча лаф этип башлады. «Мен рус тилини огренген эдим, сизнен бир русча лаф этейик де», деди. Тюркий иркъкъа менсюп эки адам дюньянынъ башкъа бир четинде турып, русча лаф эттик, лафымыз къавушмады.

Ниает, Франкфуртта беш саат къадар булунгъан сонъ, кене самолёткъа минип, Истанбулгъа келип чыкътым. Инаналджагъым кельмей. Тиллерде дестан олгъан айтувлы Истанбул. Мында мен тиль анълайым. Зафер Къаратайгъа Нью-Йорктан телефон эткен эдик. Истанбулдаки къырымтатар джемиетининъ реиси Джелял Ичтеннен берабер къаршылап чыкъкъан. Машинада кетемиз, эп этрафкъа козь этем. Бу корьген сокъакъларым, биналар — эпси Истанбул, Тюркие. Узун йыллар арзусынен корюшюв. Мен хаялымда токътамайып бу улькени, бу халкъны къучакълайым. Ичимден Аллагъа шукюрлер айтам. Мына, Тюркиени де корьмек къысмет этти. Та балалыкъ вакъытымда хаялен Тюркиеге мураджаат эте ве къырымтатарларнынъ даянылмаз алыны агълай-агълай анълата эдим. Сонъундан иш одамда дюнья харитасы асувлы тура эди ве мен кимсе олмагъанда харита къаршысына барып, саатлернен Тюркиеге тикилип тура эдим. Онынъ бутюн шеэрлерини эзберден биле эдим. Мына, шимди онынъ озюни корем, онынъ сесини эшитем, набызыны сезем.

Къырымтатар дернегине кельдик. Дернекте бизни Абдураман Батырша адлы эсли адам къаршылады. Дернек хадими экен. Аслы къырымлы. Бабасы Къувуш коюнден, анасы исе Дерекойлю. Татар къартлары киби йымшакъ табиатлы, мусафирчен ве гъайретли адам. Къырымда Къурман районындаки лицейнинъ оджасы Рамазан ве Къырымдан окъумагъа кельген талебелер.

Дернек — Къырымнынъ бир парчасы киби. Узун ода-

нынъ тёрюнде башлыкънынъ столы, столнынъ артында, яни стол башында отургъан адамнынъ башы узеринде миллий Меджлисимизнинъ реиси Мустафа Абдульджемиль Къырымогълунынъ буюк ренкли портрети, ян тарафта, кошеде Исмаил Гаспралынынъ бюсти. Диварда Гаспралынынъ аятына багъышлангъан ресимлер. Къаршыдаки диварда Ататюркнинъ портрети, китаплар ве меджмуалар толу шкаф. Къырым манзараларынынъ ресимлери, диварлар бою йымшакъ креслолар, ода кенишлиги ве узунлыгъында килим.

Абдураман агъа бизлерни татлы чайнен сыйлады, лакъырдымыз Къырым акъкъында. Къырымнен даимий багъы олгъан Зафер Къаратай, анда вазиетнинъ сакинлешкенини анълатты. Мен джумаэртеси куню, яни бириндЖи июльде къайтаджагъымны айттым. Джелял Ичтен аэропорткъа телефон этип, билет сымарлады.

Акъшам устю шеэр доландыкъ. Акъшам нурларынен парылдагъан Истанбул кишининъ башыны айландыра. Богъаз устюндеки асма копюр узакътан бир муджизе киби корюне. Бу муджизеге даldыкъ. Къадимий джамилер, иншаатлар. Машинанен денъизден кечкен сонъ, денъизнинъ узерине салынып тургъан бир къаянынъ джапындаки ресторангъа барып, акъшам емеги едик. Денъизнинъ серинлиги эр ерде сезиле. Тюрк ашлары лезетли. Баягъы вакъыт отургъан сонъ, кене ярыкъларнен парылдагъан копюрден кечип къайттыкъ.

Июнъ 29-да Абдураман агъанен берабер шеэр доландыкъ, трамвай, автобусларнен юрдик, сонъра джаяв кеттик. Шеэр гувульдей. Машина пек чокъ. Сокъакъларда шей саткъан адамлар, тюкянлар... Абдураман агъа яваш-яваш анълата. Мурат Паша джамиси, Акъсарай чаршысы. Валиде Султан джамиси, Лялели джамиси (ляле саткъан адам тарафындан къурулгъан), Беязит джамиси (ичинде Беязитнинъ дюрбеси де бар). Чорлулы Али Паша джамиси, Чемберли таш (Бизанстан къалма). Нури Османие джамиси, Аясофия музейи. Султан Ахмед джамиси...

Султан Ахмед джамиси озь девирининъ энъ дегерли иншаатларындан бири олгъан. Къапысындан киргенде киши озюнде иляхий рух ис эте. Джамининъ ичине килимлер тёшевли, электрик ярыкълары парылдай. Мухтешем бинанынъ гъаст юксек минарелери кишини эзе, инсан озюнинъ кучюк экенини ис эте. Тюрклер яваш-яваш пысырдап лаф этелер. Эр кес чорапнен юре. Адамлар башларыны котерип, эп этрафкъа — юксек пенджерелерге, балконларгъа, орьнекли диварларгъа бакъалар. Джамиде онларнен уджре-

лер бар. Вакъты иле мында сохталар окъугъанлар. Султан Ахмед башта джамининъ минаресини алтындан яптырмакъ истеген, сонъра бир алтын минаре ерине алты таш минаре яптыргъан.

Истанбул — тюрк миллетине вакъты иле догърулыш берген ве тюрк тилини толусынен шекиллендирген ер. Истанбуллылар озь шеэрлеринен гъурурланалар. Анадолуда иш тапалмагъан яшлар бу ерге келе экенлер. Шимди биз чай ичип отургъан чайханеде он бешке якъын огълан гарсонлыкъ (чай, смек ташыйыджы) япа.

Яш, дюльбер, деликъанлы йигитлернинъ бойле ишнен огърашкъанлары манъа тик кельди. Валлаи, мен бу яшларнынъ яратыджылыкънен огърашкъанларыны, чай ичеджек адамлар исе чайларыны озьлери ташыгъанларыны истер эдим. «Зенгинлештиринъ ана-Тюркиени ве бу ёлда буюк ишлерге бельсенинъ. Башта окъуп, зенаат алынъ, сонъра эр бир ишинъизде Тюркие менфаатларыны козьлеп чалышынъ». Бу чай ташыйыджы огъланлар не акъта тюшюнелер, Алла бильсин.

Олардан бирини чагъырып бу акъта сорайджакъ олдым.

— Керекмей, — деди Абдураман агъа, — джанлары агъыра биле.

Мен ниетимден вазгечтим. Йигитлер буюк иш беджерген адамнынъ тавурынен эп доланалар. Радио токътамайып йырлай. Эписи севги акъкъында. Этрафта Истанбул терен-терен кокюс кечире, минарелер, джамилер сусып туралар. Ава серин. Адамлар озь ишлерине ашыкъалар. Бир ишнен бир якъкъа ашыкъып кетеяткъан истанбуллыларнынъ бирине чевирилип къалмакъ истейим... Султан Ахмед джамисинден эзан окъулды. Мусульманларны уйле намазына чагъырды.

Абдураман агъа чокъ шайлы адам. Онынъле куню бою лаф этип безмейсинъ. 1922 сенеси онынъ ана-бабасы Къырымдан Самсунгъа коче. Койде зираатчылыкънен огърашалар. 1944 сенеси бабасы Мемет Батырша оле.

— Бабам Али Одаманнынъ огълудыр, — дей Абдураман агъа. — Бабамнынъ агъасы Муртаза Къырымда къала. Шимди Муртазанынъ 85 яшындаки къызы Озьбекистанда, торунлары исе Къырымда экенлер.

1933 сенеси багъчасарайлы Асан агъа эки баласынен Эрзурумгъа кочип келе, сонъра Самсунгъа авуша. 1950 сенеси Истанбулда Абдураман агъа Асан агъанынъ къызы Зореге эвлене. Шимди беш балалары бар. Экиси эвли. Абдураман агъа отуз йыл девамында Истанбулда джам савутлар алып-сатувнен огъраша ве 1985 сенеси пенсиягъа чыкъа.

— Пенсиям 50 доллар мыкъдарында, — дей Абдураман агъа. — Ашкъа-сувгъа ете.

Шимди Абдураман Батырша къырымтатар дернегинде бедава хызмет эте.

— Хызмет акъкъынъыз оделеми?

— Ёкъ. Къырым севгисинен, Къырым эшкъынен чалышам. Бу меним ичюн буюк мукяфаттыр.

Бойле адамларымыз да бар. Эшкъ олсун оларгъа.

Акъшам Истанбулнынъ къияфети денъише. Куньдюзки сыджакъ ве тоз чекиле, орталыкъны серинлик къаплай. Ышыкълар ярыгъында ёлджулар эп ашыкъалар. Тюкянлар чалышалар. Бир тюкян тарафкъа бакътынъмы, къапыгъа якъын ерде тургъан сатыджы дерьал сёз къата: «Буюрынъ эфендим». Тюкянлар темиз, эр шей еринде ве сырасында. Бир кило шефтали алдым ве къокъулы тюрк шефталисининъ дадыны бакътым. Топкъапы сокъагъы бою яваш-яваш кездим. Истанбулнынъ гедже нефесини сезген киби олдым... Кеткен сайын авада газ къокъусы чокълашты. Эбет, бу ёлдан къатнагъан машиналарнынъ арты кесильмей, моторлар токътамадан хырылдайлар. Бу да Истанбулнынъ бир хусусиети.

Топкъапы сарайы музейини зиярет бир кунь алды. Асылында бу музейни бакъмакъ ичюн учь кунь керек экен. Кремльни анъдыргъан ве тарихта айны хызметни одеген бир шеэр. Бутюн Османлы империясынынъ тарихы бунынъ ичинде ерлешкен. Османлы падишаларынынъ эр бири мында озюнден недир къалдыргъан. Мухтешем джамилер, юксек минарелер, гъает эйбетли ве ярашыкълы биналар... Биналар о къадар чокъ ки... Ичлери исе тарихий эшьялярнен толу. Азрети Мухаммеднинъ къылычлары, къалкъанлары, чешит девирлернинъ чешит тюрлю силялары, савутлары, орьнеклери, эр шей алтын ве кумюштен, умумен музейни тек корьмек ве сефаланмакъ мумкюн, тариф этмек исе пек къыйын. Мында юзлернен йылнынъ тарихы сакинлик ичинде булунмакъта...

Топкъапы музейи бутюн тюшюнджелеримни алт-уст этти. Музейден чыкъкъан сонъ баягъы вакъыткъадже озюме келип оламадым. Тарих озюнинъ асыллыгъынен, догърулыгъынен къыйметлидир. Затен, музейлернинъ вазифеси тарихны олгъаны киби сакълап къалмакътан ибареттир.

Къайтаджагъымдан бир кунь огюне Исмаил Гаспралынынъ торуны Инджи ханым Эртем мусафирликке давет эткен. Мусафирликке кетмезден эвель Зафер Къаратайнен берабер Истанбулдаки Исмаил Гаспралы адына сокъакъны зиярет эттик. Дернекке якъын ерде, дюльбер ве кениш

сокъакъ. Демир тахта устюне оюп «Исмаил Гаспралы адына сокъакъ» деп язылгъан. Буюк ватандашымызнынъ азиз рухы бу сокъакъта яшаяткъан киби эди. Шу орталыкъта яшагъан татарларнен лаф эттик, тюкянларгъа кирип-чыкътыкъ ве акъшам кеч олгъанда Зафер Къаратай, Джелял Ичтен — учюмиз Инджи ханымнынъ эвине кельдик. Огюнден шуны айтайым ки, бизлер машинанен богъаз копюринден бир къач кере о якъкъа-бу якъкъа кечкенде мен эр сефер бир эвге бакъып сукълана эдим ве ичимден анда насыл бахтлы тюрк яшай экен, дей эдим. Бу учь къатлы эв тамам богъазнынъ устюнде, онынъ Авропа къысымы башлангъан ерде, дюльбер ренклернен боялангъан ве чечеклернен яраштырылгъан балабан балконы богъазгъа чыкъа. Дейдженим, акъшам тамам шу эвге ве шу балконгъа барып чыкътыкъ. Инджи ханым, баягъы яшларындаки къадын, бизлерни къапы янында къаршылады ве меним козьлерим къалгъан балконгъа алып чыкъты. Мен шашкъынлыгъымны дуйдурмадым. Ава о дереджеде салкъын ки, ушюп башладыкъ. Инджи ханым бизлерге бирер дане юнь кофта кетирип берди. Денъизге бакъып, ашап-ичип, лакъырды этип отурдыкъ. Табиий ки, Инджи ханым тюркче къонуша. Меним аркъадашларым ичюн де бу тиль озь тили киби. Мен лаф эткенде Инджи ханымнынъ козьлеринде суаль аляметлери корем... Гаспралынынъ торуны (кучюк огълу Айдернинъ къызы) Инджи ханым Истанбулнынъ энъ гузель еринде яшагъаны ичюн юректен къувандым. Эгер бу якъларда къалгъан олса, Гаспралынынъ торуны олгъаны ичюн заваллы нелер чекер эди. Кене яхшы Алла къорчалагъан.

Инджи ханым чокъ лаф этти. Бизлер къызынмакъ ичюн текяран ичтик. Ичкен сонъ онынъ айткъанларыны язып алмадым. Ана-бабасы акъкъында ве умумен къорантасы акъкъында макъале язмасыны сымарладым. Экинджи куню Тюркиеде денъиз флоты куню экен. Денъизде гемилер парады башланды, богъаз яп-ярыкъ, ышыкъларнен парылдагъан гемилернинъ денъизде юрюшини эвде отурып сейир этмек гъает сефалы эди.

Гедженинъ бир вакъытында сагълыкълаштыкъ, саба танъда мен ёлджу эдим. Энди, къысмет олса, Акъмесджитке.

Нью-Йорк — Истанбул — Акъмесджит. 1995 с.

Алим Къуртсеитов,
Акъмесджит девлет
университетининъ аспиранты.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫНЪ ПЕЙДА ОЛУВ ЁЛЛАРЫ ВЕ СЕМАНТИК ДЖЕЭТИНДЕН БИРЛЕШЮВИ

Къырымтатар тилининъ фразеологиясы, халкъынынъ буюк хазинеси оларакъ, онынъ азырджеваплыгъыны, кескин акъылыны косьтере. Фразеологик ибарелер несиль-несильден, агъыз-агъыздан кечип, тилининъ ифадели васталары сыфатында сакъланып къалдылар. Оларнынъ шекили къыскъа — манасы терен. Тильнинъ лексик зенгинлигинде фразеологизмлер буюк ер алалар. Оларнынъ пейда олув алларыны огренмек ичюн, тек тильни дегиль, халкъынынъ тарихыны, адетлерини де огренмек керек.

1. Энъ къадимий фразеологик ибарелер — бу къырымтатар халкъы Ислям динини къабул этмезден эвель заманларда пейда олгъан ве табиат мусибетлеринен багълы фразеологизмлердир.

Меселя: «Ер ютсын»..

Бу фразеологик ибаре, къадимий заманларда яшагъан адамларнынъ зельзелеге огърагъаныны акс эте.

2. Къырымда Ислям дини даркъалгъан сонъ, даа бир сыра фразеологизмлер пейда олды.

Меселя: «Алла белясыны берсин», «Алла косьтермесин»; «Алланынъ ёлу»; «Алла оны о бир дюньяда раат этсин», «Мерум, Алла оны о бир дюньяда раат этсин, къыйыш сёз айтаджакъ инсан дегиль эди».

3. Чокъусы фразеологик ибарелер халкънынъ урф-адетлерини косьтерелер. Бу той-дюгюнлернен, байрамларнен ве дженазелернен багълы олгъан фразеологизмлердир.

Меселя: «Бет ачмакъ»; «Баш къошмакъ»; «Никя къыймакъ»; «Баш таш».

«Онъа баш таш сымарладым, мезарлыгъына чильтерли къора ясатырым, баарьде къокъулы чечеклер сачарым...»

4. Халкънынъ тарихынен багълы олгъан фразеологизм-

лер де къырымтатар тилининъ фразеологиясында буюк ер алалар.

Меселя: «Тахткъа минмек»; «Къаныны ичмек»; «Баш урмакъ».

«1918 сенеси Къырымда немселер ат ойнатып, атеш сачылгъанда, Эреджепнинъ башта анасы, онынъ артындан бабасы ольди».

5. Фразеологик ибарелер эр миллетининъ шахсий хазинеси сыфатында сакъланып къалмакъталар, онынъ ичюн къырымтатар тилинде де, тек шу тильге, шу топракъкъа менсюп олгъан фразеологизмлер бар.

Меселя: «Къыркъ дереден сув кетирмек»; «Давулгъа къойып, зурна чалмакъ»; «Къатмерли сёзлер».

«О, къатмерли сёзлернен сёгюне-сёгюне, кабельни сув ичинден чыкъараята эди».

6. Чокъусы фразеологизмлернинъ пейда олувы халкъ агъыз яратыджылыгъынен багълы.

Меселя: «Азачыкъ ашым, къавгъасыз башым»; «Кенди козюне инанмакъ»; «Башыны гъайып этмек».

7. Языджыларнынъ иджады вастасынен пейда олгъан фразеологизмлер де тилимизнинъ зенгинлигинде муим ер туталар. Энъ эрте язылгъанлардан «Кульметин» VIII асыр, «Тонюкук» VIII асыр, «Кудатку билиик» II асыр, «Девону лугатит тюрк» II асыр эсерлери.

Бу эсерлернинъ эписи тюркий халкъларгъа менсюп олгъаны беллидир. Абдульмеджит эфендининъ 600 йыл эвельси язылгъан шиирлеринде аля бу куньге къадар къулланылгъан фразеологик бирикмелери расткеле.

Меселя: «Къара къан ичмек»; «Баштан кечмек»; «Къан яшлар сачмакъ»;

«Баштан кечиб, къара къан ичиб, къан яшым сачыб, тапмам гонъюль тилегини...»

Къырымтатар фразеологиясыны зенгинлештирген ёллардан кене бири — бу тильнинъ шивелеридир.

Меселя: «Эти сенки, суеги менки» — шималь шивеси; «Эти сенинъ, кемиги меним» — дженюп шивеси. «Тарт арабанъны» — шималь шивеси; «Чек арабаны» — дженюп шивеси; «Авузына не кельсе айта» — шималь шивеси; «Агъызына не кельсе сёйлей» — дженюп шивеси.

Фразеологизмлерни лаф эткен адам уйдурмай, олар энди азыр шекильде къулланылалар. Онынъ ичюн бойле сёз бирикмелери сербест олмай. Олар тургъун шекильде къулланыла.

Меселя: «Дёрт козьнен беклемек»; «Къыскъа аякълы»; «Къара баджакъ».

Бойле, бир де бир къысмы, я да бутюн алда кочьме манада олгъаны ичюн образлыкъкъа, зенгин бирикмелерге фразеологизм дениле.

Фразеологик алында, сёзлер, бирикмелер киби, джумлелер де олмакъ мумкюн. Шунъа коре фразеологизмлерни 3 группагъа айырмакъ шарт.

I. Фразеологик бирлешменинъ семантикасы, сёзнинъ семантикасынен бир. Онынъ манасы бир сёзнен анълатыла.

Меселя: «Бурну алдында турмакъ» — огюнде.

II. Фразеологик бирлешменинъ семантикасы, сёз бирикмеси семантикасынен бир. Онынъ манасы сёз бирикмесинен анълатыла.

Меселя: «Копек масхарасы этмек» — зияде масхаралыкъ.

III. Фразеологик бирлешменинъ семантикасы, джумленинъ семантикасынен бир. Онынъ манасы джумленен анълатыла.

Меселя: «Бир аякъ кирип чыкъмакъ» — бир ерге тез барып кельмек.

Къырымтатар фразеологизмлернинъ арасында, арекетнинъ умумий манасынен бирлешкен фразеологизмлер буюк ер къаплап алалар. Арекет, фразеологизмнинъ лексик маналарынен берабер, семантик разрядларында укюм сюре. Бойле фразеологизмлерге — фииллн дерлер.

Меселя: «Баш къошмакъ» — эвленмек; «О бир дюньягъа кетмек» — ольмек.

Къырымтатар тилинде шахсларнынъ умумий манасынен бирликте олгъан фразеологизмлер де чокъ раст келе. Шахыс, фразеологизмлернинъ лексик маналарынен берабер семантик разрядларына да укюм сюре.

Меселя: «Къыскъа аякъ» — къадын, апай; «Алтын адам» — яхшы адам.

Къырымтатар тили фразеологиясынынъ классификациясы озюнинъ эсасында башкъа тюркий тиллернинъ классификациясындан чокъ феркъланмай, чюнки чокъусы фразеологизмлернинъ тамырлары умумтюркий лексикасынен багъы ола. Бир шекильде къулланылгъан компонентлерни бири-биринден айырмакъ мумкюн олгъан бирикмелерге тургъун бирикме дерлер.

Меселя: «Джан бермек»; «Турна къонгъан ерини косьтермек»; «Пычакъсыз соймакъ».

Тургъун бирикмелер эки сой олалар.

I. Адет узре бир фикирни ифаделеген мюреккеп терминлер.

Меселя: «Къара баджакъ» — фукъаре адам; «Зеэрли сёзлер» — джан агъырткъан сёзлер.

II. Образлыкъкъа зенгин олгъан фразеологизмлер:

Меселя: «Юзюни къангъа боямакъ» — котеклемек; «Омюрнинъ емишлерини узьмек» — яхшы яшамакъ; «Къара къыш» — пек сувукъ къыш.

Къырымтатар тилиндеки фразеологик ибарелернинъ энъ меракълы чизгиси исе, бу, оларнынъ мундериджеси айры сёзлернинъ манасынен багълы олмагъаны.

Меселя: «Джан бермек»: «О гъарип чокъ чекишкен, энди джан бермеге азыр»; «О хызмет дегенде, джан берген бир адам».

Бу фразеологизмнинъ биринджи джумледеки манасы — ольмек, башкъа джумледе исе манасы деньише ве адамнынъ эмексеверлигини косьтере.

Бойлеликнен, бу макъаледе косьтерильген фразеологик ибарелер бизим фразеологиямызнынъ кучюк бир файызыдыр. Къырымтатар тилининъ фразеологиясы — бу пек меракълы ве буюктен-буюк бир мевзудыр. Онынъ ичюн, окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатына «Къырымтатар тилининъ къыскъа фразеологик сёзлюги» де теклиф этиле.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ КЪЫСКЪА ФРАЗЕОЛОГИК СЁЗЛЮГИ

Авасы ачылды — прояснилось.

Авасы ачылгъан, боран кесильген эди. (А).

Ачыкъ-авуз — раззява.

Биз, ачыкъ-авузлар, не берселер шунъа разы олдыкъ, — деди о акъайына, серт-серт бакъып. (Л. Б.).

Авучнен сув бермек — стараться угодить.

О. къызларгъа авучнен сув берген адамлардан бири эди. (Т. Э.)

Агъыргъан суегине басмакъ — задеть за живое.

Сабира хала бутюн чеберлигини къойып, пироглар пиширмеге азырланмакъта экен... мен онынъ агъыргъан суегине бастым. (С. Э. Ш.)

Агъыз ачмамакъ — не перечить.

Агъыз ачмадан, сёз къайтармадан ишлемек керексинъ, барып да ачувланаджакъ олсанъ, мен сенинъ еди къат къайышынъны сылырып алырым. (Т. Х. М.)

Агъыз багъламакъ — заставить замолчать.

Боратны индемей динълеген Бекмуратов бу меселеге кельгенде серт бир давушнен онынъ агъызыны багълады. (А.)

Агъыз къапатмакъ — вынудить молчать.

Озюм араштырып тапарым, ана шай этип Мемиш агъанынъ агъызыны къапармыз. (С. Э.)

Агъызынъынынъ къашыгъы дегиль — невыполнимое дело, не своё дело.

Сен, къардашым, агъызынъынынъ къашыгъы олмагъан шейге къарышма, буны Насреддин оджа дегиль де, Ахмет Ахай сёйледи. (А. А.)

Козьлери агъырлашкъан — одурманенный.

Барат агъырлашкъан козьлерини Османгъа котерди. (А.)

Агъыр къокъу — удушливый запах.

Бурунына чокъ кишилик эвнинъ агъыр къокъусы урды. (А)

Адлар такъмакъ — обозвать.

Ираде иле экиси, бири-бирлерине чешит адлар такъып, къычырыштылар. (С. Э. Ш.)

Адетке къапылмакъ — оказаться под воздействием предрассудков, обычаев.

Санъа да тевсием шудыр. бойле адетке къапылма. (А.)

Адамларны озюнден сувутмакъ — оттолкнуть от себя людей.

Къылыкъсызлыгъы, менменлиги ве къабалыгъынен адамларны озюнден сувутты, балабан совхозда янъгъыз башына къалды. (А).

Адам акъылы — по-человечески.

Бу ердеки эмекчи халкъ башкъаларына аджаип эвлер къурып берген, амма озюнинъ башы тёпесинде адам акъыллы дамы ёкълыгъы не икмет экен, деп тюшюне эдим. (С. Э. Ш.)

Темиз адам дегиль — двуличный человек.

Бу адам темиз дегильдир... Ёкъ, дегильдир. Онынъ арекети, Къуртумер киби адамларгъа йымшакълыкъ косьтермеси, манасыз дегильдир. (С. Э. Д.)

Аджджы тилли — резкий, говорящий правду в глаза.

Мамут аджджы тилли йигитлерлендир.

Аджджы кульмек — горько усмехнуться.

Сизинъ бутюн истегинъиз бизим малларгъа ортакъ олмакътыр, — деп аджджы кулип йиберди.

Азабыны багърында яшырмакъ — скрыть горе.

Лякин о къычырмады, азабыны багърында яшырды ве тазы къуветнен ишке тюшкен адамнынъ гурь давушыны такълид этип:

— Неге бакъып къалдынъ? — деди Шамраткъа. (А.)

Азыргъа дуаджы — за чужой счет.

О сагълам кевдели, янықъ, черели, хызметсевер яшлар къайда... былжакъларыны юмарлап, сол омузлары узерине къоюп юрген, азыргъа дуаджы, бу ишарсизлик кишилер къайда? (С. Э. Ш.)

Айнени йырламакъ — усыплять.

Бугунь минберден къуруджылыкъ ёлбашчыларына айнени йырладылар. (И. Д.)

Айлыкъ багъламакъ — начислить зарплату.

Бедава дегиль, эбет, онъа айлыкъ багъларым. (А.)

Айткъанына козь юммакъ — не слушать.

Шасенинъ къурбаны олып — Ислям ве Мураласынынъ дуйгъуларынен ортакълашмакъны шаньына сыгъдырмагъан, колхозджыларнынъ айткъанларына козь юмгъан, джемааттан узюльген. (С. Э. Д.)

Акъчалары бири-бирини корьмей — недостаток денег.

Рахметли бабам гедже-куньдюз чарыкъ тике, лякин къазангъан акъчалары бири-бирини корьмей эди. (Л. Б.)

Акъыл къоймакъ — наказать.

Сен меним атымны тутып тур, мен шимди терекке озюм чыкъып онъа бир акъыл къоярым. (А. А.)

Акъыл чувалы — очень умный.

О манъа шойле дей: «Бизим начальник акъыл чувалы. О эр шейни биле». (И. Д.)

Акъыл танышмакъ — советоваться.

Афу этинъиз, лякин сизинънен акъыл танышмасакъ олмайджакъ. (С. Э. Ш.)

Акъылыны ойнатмакъ — сойти с ума.

Иште, шу акъшамы чобан къойсыз къалып, акъылыны ойнатты. (Ту. Э.)

Акъылдан таймакъ — повредиться умом.

Не ичюн козюнъизни хан басты? Ахылдан тайдынъызмы? (А. А.)

Акъылгъа ятмагъан иш — невозможно представить.

Базы бир лятифелерде, ильк бакъышта, Ахмет ахайнынъ озю де кулькюнч ве къолайсыз вазиетлерде къала, акъылгъа ятмагъан ишлернен огъраша. (А. А.)

Акъ мурадына иришмек — достичь благой цели.

Асрет асретине къавушып, акъ мурадына иришелер. (М.)

Алтын вакъыт — золотое время.

Къуруджылыкъ ичюн алтын вакъыт, энъ керекли куньлер, афталар эсас денъишиксиз кече эдилер. (И. Д.)

Алекет къопармакъ — поднять суматоху.

Койде алекет къопты. (А.)

Алла косьтермесин — не дай бог.

Алла косьтермесин, иш барып да онынъ файдасына чезильсе, ёллар ичинде къалырмыз. (С. Э.)

Алла белясыны берсин — проклятие.

Кетти... — деди Мансуров. — Алла белясыны берсин! (С. Э. Ш.)

Алла о бир дюньяда раат этсин — да упокоит бог его душу.

Мерум, Алла оны о бир дюньяда раат этсин, къыйыш сёз айтаджакъ бир инсан дегиль эди. (С. Э.)

Алтын къафа — человек большого ума.

Амма буюк мутехассыс. Алтын къафасы бар. (С. Э. Ш.)

Алтын адам — хороший человек.

Керимни тутып къучакълады. — Сен алтын адамсынъ! — деди онъа, — Алла санъа гузель къадын къысмет этсин. (С. Э. Ш.)

Алып къачмакъ — говорить лишнее.

— Бизим якъ!.. Бизим якъ! Сен, гъалиба, бираз алып къачтынъ?!

— Ёкъ, ич алып къачкъан ерим ёкъ. Керчек айтам. (С. Э. Ш.)

Алла берсин — пусть бог даст.

Губернатор кирпик биле ойнатмадан рухий сакинликнен: — Алла берсин, ойле олсун! — деди. (С. Э. Ш.)

Анадан къыйыш догъгъан — оскорбление.

— Эй, анадан къыйыш догъгъан, сен не япасынъ шу? Ойле кессенъ озюнъ де пытакънен берабер ерге йыкъылырсынъ! (А. А.)

Ант этмек — дать клятву.

Сёз бермек — дать слово.

Ант эткенмен, сёз бергенмен, Ватан ичюн ольмеге! (Н. Ч. Дж.)

Акъылдан къыт — полоумный.

Бу апакъай акъылдан къыт, оны динълеме. (Й.)

Ал реван къан — залито кровью.

Куменинъ ичи ал реван къан эди. (С. Э.)

Алыш-вериш — купи-продай.

Бу адамнынъ иши гуджу алыш-вериш эди. (С. Э.)

Айнынъ он дёрди — об очень красивом человеке.

Айнынъ он дёрди — бу лагъаб Алимге мытлакъ яраша эди. (А. А.)

Ардыны кесмек — отрезать.

Бирден машиналарнынъ арды кесильди... (И. Д.)

Аралары пардошнен ит киби — как кошка с собакой.

Олар озь аралары пардошнен ит киби эдилер. (С. Э.)

Арифлерге илишмек — цепляться за буквы.

Мектюбинъни окъугъан сайын тилим «Т» ве «Р» арифлерине илишип, токътала берем. (С. Э. Ш.)

Арткъа козь ташламакъ — оглянуться назад.

Лякин, артымызгъа бир козь ташлап бакъайыкъ. (С. Э.)

Арты къувуш — человек с запятнанной совестью.

Мен де патлар эдим. Лякин о къоркъты. Арты къувуш экен. (И. Д.)

Арадан вакъыт кечти — прошло время.

Арадан вакъыт кечти — гуняхкярлар ёкъ олды. (Л. Б.)

Артта къалмакъ — отставать.

Сеитмурат, артта къалма, сен де окъумагъа бар. (А. А.)

Ат ойнатмакъ — бесчинствовать.

1918 сенеси немсе аскерлери Къырымда ат ойнатып юргенде Эреджепнинъ башта анасы,: сонъ артындан бабасы ольди. (Б. Э.)

Атеш сачмакъ — поджечь.

Сонъки дёрт йыл ичинде, коммунистлер бутюн ерлерде атеш сачып юргенде, Мамут акъай озь огълуны Ай-Петри дживарларында сакълагъан эди. (Д.)

Атеш козь — востроглазая.

Отуз беш яшында тёгерек бет, атеш козь Зибиде апте де тебрикледи. (С. Э. Д.)

Атешли арекетлер — быстрые движения.

О атешли арекетлер, шенъ кулькюлер къайда? (С. Э. Ш.)

Атеш-ялын — быстрый.

Шадмановаиы мында эр кес биле. О хызметте атеш-ялын. (С. Э. Ш.)

Атып-тутмакъ — злиться.

Алмазов пек ачувланды, атты-тутты, компрессорны тешкерип, бир-де бир сынықъ шей тапмакъ ичюн кабинагъа кирди. (С. Э. Ш.)

Ат туягъы етмеген топракъ — дальние земли.

Джесюр къараман, ат туягъы етмеген топракъларгъа барып кельди. (Т. Х. М.)

МИСАЛЛЕРНИНЪ МЕНБААЛАРЫ

1. Л. Б. — «Ленин байрагъы» газетасы.
2. Ш. А. — Шамиль Алядин.
3. А. А. «Ахмет ахай» лятифелер. А. Велиев, Р. Ахметов.
4. Т. Х. М. — «Татар халкъ масаллары» Р. Тынчеров, Ю. Болат, К. Джаманакълы. 1959 с.
5. С. Э. Ш. — «Сайлама эсерлер» Ш. Алядин. 1986 с.

6. И. Д. — «Ираде дерьясы» С. Эмин. 1971 с.
7. С. Э. — «Совет Эдебияты» журналы.
8. Ю. Б. — Юсуф Болат.
9. О. ве Я. — «Омюр ве яратыджылыкъ» Э. Шемьи-заде. 1974 с.
10. А. — «Анифе» Ю. Болат.
11. Ю. Б. А. — «Алим» Ю. Болат.
12. С. И. — «Саадет ичюн» А. Алтанълы, Ш. Алядин, Ю. Болат, А. Дерменджи.
13. Т. Э. — «Таныш эзгилер» Ю. Аким, Дж. Сарычев, Р. Алиев. 1976 с.
14. Б. Э. — «Баарь эзгилери» Ш. Алядин, А. Дерменджи, Э. Шемьи-заде. 1957 с.
15. С. Э. Д. — «Сайлама эсерлер» А. Дерменджи. 1975 с.
16. Т. С. С. — «Топлар сускъан сонъ» Дж. Аметов. 1976 с.
17. И. К. — «Юртлу къызлар» И. Керимов.
18. М. — «Масаллар» 1939 с.
19. Н. Ч. Дж. — Номан Челеби Джихан.
20. Й — «Йылдыз» журналы.
21. Д. — «Дагъ чокърагъы» Ю. Темиркъая. 1972 с.
22. Ту. Э. — «Тувгъан эдебият» А. Балич, Ю. Болат, Р. Фазыл. 1976 с.
23. Вар. — Варианты.

АЛТЫН БАШНЕН ХЫЯР БАШ

Масал

Бир адамнынъ къарысы ве бир де къызы бар экен. Бу къыз ай десенъ — айдан, кунь десенъ — куньден даа дюльбер экен. Мал дегенде, тек бир бузавчыкълары бар экен.

Кель кунь, кет кунь, бу къызчыкъ баягъы бир яшларына келе. Къыз чагъына кельди дегенде, анасы хасталана. Къыз яна-куе, лякин эджельге чаре олурмы?

Къызнынъ анасы акъайыны чагъыра да, васиетини айта:

— Мен ольген сонъ къызчыгъымны эльге хор этме, бузавчыгъымызны онъа бер! — дей.

Чокъкъа бармадан, къызчыкънынъ анасы оле. Бабасы къарысынынъ васиетини тутып, бузавны къызына бере. Лякин къыз оксюз къалгъанына яныл, геджелери агълап чыкъа, куньдюзлерини агълап кечире.

Къызнынъ бабасы: «Эв къадынсыз олмаз» — деп тюшюне. — Къызым да анасыны сагъыныл агълаcа керек, эвленсем, бельки, эфкяры чезилир.

Шай дей де, къызы олгъан тул бир апакъайгъа эвлене. Бу апакъай пек ярамаз, кинли бир къадын экен. О, эвге кельгенинен, къызнынъ урбаларыны тутып ала, озь къызына кийсете. Огей къызынынъ шай гузель олгъаныны пахыллап, оны эр кунь котеклей, хорлай, ач тута, бутюн пис ишлерни онъа буюра. Къызчыкъ куньдюзлери бузав отлата, юнь ишлей, акъшамлары да бош турмай.

Бойледжесине, эки йыл отип кете. Куньлерден бир кунь къызчыкъ саба эрте турып, бузавны отлатмагъа алып кете. Кете-кете бир озенчикнинъ янына барып токътай. Къызчыкъ ойланып тургъанда, озь анасыны хатырлай да, инджи киби яшлар тёкип агъламагъа башлай. Бираздан юкълап къала. Бузав исе отлай-отлай озеннинъ о бир тарафына кече. Къызчыкъ козьлерини ачкъанынен бузавнынъ узакълаша башлагъаныны корип, оны къайтармакъ истей. Лякин озенден кечеяткъанда, урчугъы сувгъа тюшип кете. Огей анасындан кореджек джезасыны тюшюнип даа зияде агъламагъа башлай.

Бу озеннинъ янында бир къартанайчыкъ яшай экен.

Къартанай къызчыкънынъ агълагъаныны эшиткенинен онынъ янына келе де.

— Неге агълайсынъ, къызчыкъ, санъа не олды? — деп сорай.

Къызчыкъ:

— Неге агъламайым, — деп джеваплана, — мен эр куньбузав бакъ-бакъа, урчукънен юнь ишлейим. Мына бузавымы къайтарайым деп озенден кечеджекте, урчугъым сувгъа тюшип кетти. Акъшам эвге къайтып баргъанда, огей анайым ким биле насыл котеклер.

Къартанай бу къызчыкъны пек аджый.

— Агълама, къызым, — дей. — Мен сени бахытлы этерим. Сен отур да, меним башымны бакъ. Мен сенинъ тизлеринъ устюнде бираз юкълайым. Башымны бакъкъанда, ондан акъ сув, сонъ ешиль сув кетер. Мени уятма. Сары сув кете башлагъанда, мени уятырсынъ. Анъладынъмы къызым?

Къызчыкъ:

— Анъладым, къартанай, — дей де, онынъ башыны бакъмагъа башлай.

Къартанай башыны къызчыкънынъ тизлерине къойгъанынен юкъугъа дала. Бираздан къартанайнынъ башындан акъ сув, сонъ ешиль сув кете. Къызчыкъ оны уятмай. Сонъ сары сув кетмеге башлай. Къызчыкъ:

— Къартанай, энди турунъыз, сары сув кете башлады, — дей.

Къартанай уяна да, бу сары сувнен къызчыкънынъ башыны юва.

— Сакът ол, къызым, башынъны чезме. Къайда ювдынъ деселер, айтма, — деп тенбиелей.

Къызчыкъ кунь къона башлагъан бир маальде, эвлерине къайтып келе. Огей анасы, къызнынъ къолунда урчугъы олмагъаныны корип, ондан сорап биле отурмай, къызчыкъны котеклемеге башлай.

Геджелерден биринде, эв ичинде эписи юкъугъа далгъан бир вакъытта, огей ана уяна да, корьгенлерине шашып къала. Къаранлыкъ эвнинъ кошеси яп-ярыкъ экен. Аман атылып тура да, огей къызнынъ янына бара. Бакъса не корьсин, къызнынъ сачлары алтын теллерге чевирильген.

О, джекире берип:

— Тез айт, сачларынъны къайда ве насыл бир сувда ювдынъ? — дей. Дей де, къызчыкъны кене котеклей.

Заваллы къызчыкъ не япаджагъыны бильмегенинден, айтмагъа меджбур ола.

— Озен янында бир къартанайчыкъ яшай. Ана о меним

башымны сары сувнен ювып, явлыкънен багълалы. Сачларымнынъ йылтырагъаны да шунынъ ичюн олмалы.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана саба ачылмасыны дёрт козьнен беклей.

Саба ачылгъанынен, къызыны уята да, ишнинъ асылыны онъа анълатып бере.

— Яхшы къара, къартанайны сары сув кете башлагъанда уят, — деп тенбиелеп ала.

Огей ананынъ къызы бузавны айдап; озен янына алып бара ве тыпкъы анасынынъ дегени киби япа: озенден атлайджакъ олып, урчугъыны сувгъа тюшюре де, сонъ эсалет агъламагъа башлай. Бу вакъыт къартанай пейда олып:

— Неге агълайсынъ, я, къызчыкъ? Санъа не олды? — деп сорай.

Къыз:

— Неге агъламайым, — деп джеваплана, — мен эр кунь бузав бакъам, сонъ урчукънен юнь ишлейим. Мына шимди бузавымны къайтарайым деп озенден кечеяткъанда, урчугъым сувгъа тюшип кетти. Акъшам эвге къайтып бараяткъанда, огей анайым мени ким биле насыл котеклер.

Къартанай къызнынъ айнеджилигини анълап:

— Сен отур да, меним башымны бакъ, — дей. — Мен сенинъ тизлеринъ устюнде бир чырым юкъу алайым. Башымны бакъкъанда, ондан акъ сув, сонъ сары сув кетер. Мени уятма. Ешиль сув кетебашлагъанда, уятырсынъ.

Къыз къартанайнынъ башыны бакъмагъа башлай. Акъ сув кете, сары сув кете, уятмай, ешиль сув кете башлагъанда, уята. Къартанай тура да, къызнынъ башыны ешиль сувнен юва. Къыз къувана-къувана эвлерине къайтып келе.

Геджeнинъ бир маалинде анасы уяныпъ, къызынынъ башыны чезе. Чезе амма, бакъса — не корьсин, къызнынъ сачлары ешиль орькенлерге чевирильген. Бу орькенлерде де хыярлар осе экен. Анасы хыярларны юлкъа, лякин юлкъкъан сайын олар даа зияде осе экенлер.

Иште, бу куньден сонъ, шу къызнынъ алы «Хыяр баш къыз» олып къала.

Онъа ич бир кимсе къулакъ асмай. Амма алтын баш къыз кунь сайын дюльберлеше.

Куньлерден бир кунь Хыяр башнынъ анасы озь къызыны янына алып, тойгъа кетелер. Алтын баш къыз:

— Мени де алынъыз, — тойгъа барып бираз эгленейим, — дей.

Огей анасы:

— Тойда сенинъ ишинъ ёкъ, эвни къаравулла, юнь ишле, — деп оны бир къач керелер тюрткючлей.

Алтын баш къызчыкъ, эвде ялынъыз бир озю къалып, козьяшларыны тёкип, агълап тургъанда, банаки къартанай келип къала.

— Не ичюн агълайсынъ, къызчыгъым, — дей. — Кене биревлер ынджыттымы?

— Огей анам мени эвде къалдырды, меним бузавчыгъымны сойды, озюнинъ Хыяр баш къызыны тойгъа алып кетти, шунынъ ичюн агълайым.

Къартанай:

— Сен, къызчыгъым, бузавнынъ кемиклерини манъа кетир, оны чукъургъа комейик, — дей.

Къызчыкъ бузавнынъ кемиклерини чыкъара, оларны азбар ичиндеки чукъургъа комелер. Сонъ къартанай, папучлерини чыкъарып, чукъургъа бир тепме ура, шу ара, чукъур ачылып, онынъ ичинден къап-къара бир арап чыкъа.

Къартанай арапкъа:

— Къана арабым, бир ань ичинде къыз ичюн бир къат урба ве эки атлы файтон азыр олсун! — деп эмир эте.

Арап козьден гъайып олгъанынен, устюнде алтын нагъышлы къафтан, алтын тизили къадифе фес, билезиклер, юзюклер, сыргъалар олгъан эки атлы файтон пейда ола. Къыз кийине, къартанайнен файтонгъа отурып, тойгъа кетелер. Файтон, Хыяр башнен анасы кетмекте олгъан гъыдджырдавукъ маджарнынъ артындан ете, онъа тоз чангъытып, кечип кете. Той азбарына барып киргенде, бутюн мусафирлер оларны къаршылап алалар, алтын баш къызчыкъны келин янына отурталар.

ЛУКЪМАН ЭКИМ

Масал

Эвель заманларда залым ве мераметсиз бир падиша бар экен. Бу падишалыкъта Лукъман эким адында пек улема, пек алим бир адам яшай экен. Бу адам хасталарны девалай, дертлерине дерман тапа ве ич кимседен пара алмай экен.

Падиша, Лукъман экимни севмей ве оны зиндангъа ташлата. Лукъман экимни терен бир къуюгъа ташлап, къуюнынъ устюни бинъ ер батманлыкъ ташларнен орьтелер.

Лукъман экимни зиндангъа ташламакънен падиша, илимни, ферасетни ёкъ этмек истеген, лякин ферасет ёкъ этилирми? Лукъман эким де ольмеген. Онынъ чешит отларнынъ шырасынен толу бир савуты бар экен. Лукъман бу

шырадан эр кунь бир къач тамчы ичип тургъанындан, ачлыкъ ве сувсызлыкъ чекмеген ве чокъ йыллар яшагъан. Падиша олип кетсе де, Лукъман эким ольмеген.

Эски падиша ерине янъысы падишалыкъ эте башлагъан. О, даа да залым ве мераметсиз бир инсан экен. Къабаатсыз адамларны къаны сель олып акъызылгъан, козьяшлары тёкюльген, амма бахытсызлыкъ ахыр-сонъу падишанынъ башына да келип къонгъан. Падиша, дерманы тапылмаз маразларгъа огърагъан, бутюн мучелери тутулып къалгъан. Гедже-куньдюз азап чеккен, чекишкен, охулдагъан-ахылдагъан, амма сарай экимлери онынъ дердине дерман тапамагъанлар. Ачувы къайнап ташкъан падиша бутюн экимлерни джеллят этильмесини эмир эткен.

Падиша олюмини беклеп тёшекте яткъан бир вакъытта, сарайгъа къарт бир адам кирип къала. Бу адам:

— Падишайым, — деген, — Лукъман эким сагъ олсайды, дердин ъизге бир дерман тапар эди, — дей.

Падиша:

— О ким эди? — деп сорай. — Айтып бер!

— Лукъман эким пек улема бир адам эди, — деп къарт икяесини башлай. — О, яшайышнынъ сырларыны огренип, инсаннынъ сагълыгъы ве хасталыкъларынынъ себеплерини анълагъан. О, факъыр-фукъаре демей, эр кесни девалай, мазлумларны къорчалай ве залымларгъа къаршы нефрет беслей эди. Бабанъ оны севмеди ве агъыр джезаларгъа огъратып ольдюрди. О вакъыттан берли, эки юз ай кечти, улеманынъ энди кемиклери биле чюрип къалгъандыр.

Бу сёзлерни эшиткен падиша, къуюнынъ темизленмесини — ачылмасыны эмир эте. Юзлернен адамлар къуюны темизлемекнен огърашалар. Бир даа бакъсалар не корьсинлер, къуюнынъ тюбюнде айны шу Лукъман эким отура. О, ольмеген, амма сачлары, къыш вакъытларында Чатыр дагъынынъ тёпелери къарнен агъаргъан киби ап-акъ олып къалгъан.

Лукъман эким къуюнынъ тюбюнден чыкъып:

— Кунешли ачыкъ авада яшагъан инсанлар, менден не истейсинъиз, къуюны ачып, мени чыкъармагъа сизни ким меджбур этти? — деп сорай.

Падиша хадимлери Лукъман экимге падишанынъ насыл бир маразларгъа огърагъаныны айтып берелер.

— Алимлернинъ алими, акърансыз улема Лукъман эким, сарайгъа келинъиз, падишаны корюнъиз, эгер онынъ дердине дерман тапсанъыз, падиша азретлери сизге алтындан сарайлар яптырыр, — дейлер.

Лукъман эким:

— Ёкъ, мен сарайгъа бармадым, башкъаларынынъ джаныны аджымагъан адамнынъ джаныны олюмден къуртармам, — дей.

Падиша хадимлери Лукъман экимнинъ аякъларына тюшип, ялвармагъа башлайлар:

— Падишаны аджымасанъ, бизлерни аджы, — дейлер. — Эгер о сизнинъ сагъ олып, сарайгъа кельмектен баш тарткъанынъызны анълаcа, бизлерден ич биримизни сагъ къалдырмаз, джеллят этер.

Лукъман эким сарайгъа бармагъаны алда олюмге дучар этиледжек бу адамларгъа аджынып, шойле дей:

— Яхшы, барырым, амма шимдилик манъа токъунманъыз, мен авлакъларда, табиат тынчлыгъында, ялынъыз башыма къыркъ кунь ве къыркъ гедже кечирмек кереким.

Бу сёзлерни айтып, Лукъман эким авлакъларгъа чыкъып кете ве къыркъ кунь, къыркъ гедже вакъытыны терен тюшюнджелерде кечире. Къыркъынджы куню падишанынъ адамлары келип, оны сарайгъа алып кетелер.

Падиша экимни дёрт козьнен беклеп тура экен ве онынъ кельмесине пек къувана. Лукъман эким падишанынъ юзюне бакъкъанда, онынъ дердини анълай. Лукъман эким падишадан:

— Огълунъ бармы? — деп сорай.

Падиша:

— Эбетте, бар, я бу санъа не керек олды? — дей.

— Озюнъизни олюмден къуртармакъ ичюн огълунъызны къурбан кетирмек керексинъиз. Бетинъизни огълунъызнынъ къанынен ювмасанъыз, сиз бу дертлерден бир вакъыт къуртулып оламазсынъыз.

Падиша пек яман къоркъуп:

— Эй, алимлернинъ алими, башкъа бир чаре тап, мен огълумны ольдюрмек истемейим, — дей.

— Дердингъизге дерман ялынъыз огълунъызнынъ къаны ола билир. Башкъа чаре ёкъ!

Бу сёзлерни айтып, Лукъман эким сарайдан чыкъа. Падишанынъ азаплары эксильмей, даа зияде кучьлеше. О, кене Лукъман экимни чагъырта.

— Не истесенъ, талап эт, ич бир шей аямам. Тек хасталыгъыма чаре тап, — дей.

— Мен айттым, бирден бир чаре олса, о да огълунъызнынъ къурбан кетирильмесидир, — дей Лукъман эким.

Чекишювлерден сабыры тюкенген падиша:

— Яхшы, барсын сенинъ дегенинъ киби олсун, — дей. — Лякин огълумнынъ союлгъаныны манъа косьтерме.

— Ёкъ, падиша огълунъызнынъ союлгъаныны корьме-

сенъиз, онынъ сизге ич бир тюрлю файдасы олмаз, огълунъыз союлгъанда, бакъып турманъыз керек.

Падиша, артыкъ чыдап оламагъанындан:

— Айды, насыл истесенъ, ойле яп! — деп багъыра.

Падиша огълуны кетирип, къолларыны сыджымларынен багълайлар. Лукъман эким гизлиден баланынъ бойнуна ичи къоюн къаны толу бир къувунчыкъ иле. Бундан сонъ падишагъа мураджаат этерек:

— Энди мына бакъ, козьлеринъни юмма, — дей. Дей де, пычагъыны котерип, бирден баланынъ богъазына кетире ве къувунчыкъны кесе. Савут ичиндеки къан балкъылдап, легенге акъмагъа башлай.

Беш йыл девамында еринден къыбырдап оламагъан падиша, къанны корьгенинен тёшегинден атылып тура да, огълуна догъру чапып бара. Лукъман эким исе, онъа къан савутчыгъыны узатып:

— Кесильген огълунъызнынъ богъазы дегиль де, мына бу савутчыкъ эди, — дей.

Огълунынъ сагъ къалгъаныны корьген падища пек яман къувана ве савулып кеткенини дуймай къала.

— Эй, алимлер алими, Лукъман эким! — дей падиша.

— Огълумны олюмден, мени чекишмеден къуртардынъ. Энди талап эт, арзунь недир?

— Падиша! Инсан къаны не къадар тесирли бир шей олгъаныны шимди озь козюнъизнен корьдинъиз. Лякин адамнынъ олюми ялынъыз падишаларгъа дегиль де, бутюн адамларгъа чекильмез азап, къайгъы ве къасевет кетире. Буны акъылдан чыкъарма. Ве залымлыгъынъны унут. Меним арзум будыр.

Падиша, Лукъман экимнинъ бу сёзлерини индемей кечире, джевап бермеге сёз тапалмай. Везирлерине айтып, бутюн халкъны зияфетке чагъырта. Зияфет къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам эте. Башкъаларынынъ къанына алышкъан падишагъа озь огълунынъ къаны насыл бир тесир къалдыргъаны акъкъында хабер бутюн мемлекетке джайрай.

Ибраим Паши

ШЕЙТАН ЭСИРЛИГИНДЕ

Икяе

Кузь куньлеринден бири эди. Къайгъы ве тюшюнджелерге далып, ашыкъмай ишке кете эдим. Боз ренкинде къырлардан салкъын ель эсмеге, тенине ине киби санчкъан, инджеден ягъмур сепелемеге башлады.

Тюкянлар янына кельгенде, эльдиректен къаршыма худжур арекетли бир адам расткельди. Дикъкъат иле, атта меракънен онъа бакътым. Эвеллери оны къасабамызда корьмеген эдим. О, юнь чекменине сарылып, къулакълы къалпагъыны къашларына ойле басќъан ки, козьлери биле корюнмей, яваштан адымлай эди. Ал-эвалына пек ынджынмадым. Чюнки шимди, сюргюнликнинъ ильк йыллары, эр кес бойле факъыр яшай эди. Койдешлерден онынъ ким экенини, къайдан кельгенини сорадым. Биревлери оны ичкиджи, деп адландырды, дигерлери тенбеллиги юзюнден кендисини сакъат этип косьтермеге тырыша, деп анълаттылар. Шимди Билял агъанынъ эвинде яшай, дедилер.

Айретлендим. Сёйлегенлерине инанмакъ мумкюн дегиль эди. Эгер о якъында бу тарафларгъа кельген олса, онынъ ичкиджи я да тенбель экенини къайдан билелер, деп ойландым. Ошекке ошай, эмиш-демиш олмасын, дедим. Бир кунь Билял эмдждеден:

— Насыл адам я о? — деп сорадым.

— Лагерьден кельген, — деди о.

— Лагерьден сакъат олып кельгенми? — дедим.

— Къайдан билейим, къардашым! — деди.

Анджакъ мусафирнинъ пек мушкюль корюниши, айнорлы юрюши бар эди. О, юре-юре де, бирден токътала, эки къат бюклене, къолларынен девамлы суретте белини сыйпай. сонъра, яваштан догъруларакъ, аякъларыны сюйреклеп алып кете. Бир къач адым атлар-атламаз оксюрик деляллети тута оны. Эки къолунен кокрегине япыша, ынърана, тюкюре, нелердир фысылдап ала. Бичаренинъ къыйналгъаныны, чекишкенини корьсенъ, о я сачакътан, я да теректен йыкъылып, белини сындыргъандыр, беллерсинъ. Мен оны биринджи кере корьгенде, акъылыма бойле шей кельди.

чересини корип къорктым. Юзю терен бурюшиклернен къапламгъан, чырайсыз эм де азгъын эди. Анда насылдыр яраларнынъ берчлери козьге чарпа эдилер. Сагъ къашыны экиге больген терен яра даима морарып тура, тек кенарлары къызарып, пишмеген этни анъдыра эдилер. Асттаки дудагъында да чатлакъкъа бенъзеген яра изи бар эди. Огдеки тишлеринден учь данеси тюшкен. Бурунындан башлагъан бурюшиклер та сакъалынынъ тюбюнедже узангъанлар. Ялынъыз мулайим, зейтюн козьлеринде бир самимийлик, сыджакълыкъ сакъланылгъан эди. Бу козьлер къан да, козьяш да корьдилер, гъальба, дедим.

Авалар бозулып, сувукълар башладымы, Джафер эски юнь чекменинден, сычан тюсте ипрангъан штанындан, къулакълы къалпагъындан, тюбюнден айландырылып къынайнен багълангъан терен калошларындан айрылмай эди. Затен о заманлары яхшы кийинген, токъ яшайыш кечиргенлер пек аз эди. Эр кес озь ягъына, озю къаврыла эди. Бир тилим отьмек тапсанъ онъа къувана, кунь аткъара эдинъ. Иште шай, яры ач, яры чыплакъ яшадыкъ.

Джафер энди баягъы вакъыттан берли къасабамызда яшай. Джемааткъа къарышып кетти. О, кельгенининъ ильк афталары озюне лайыкълы иш къыдырып башлады. Бир идареге барды, иш ёкъ, дедилер, дигерине барды, ондан да бир шей чыкъмады. Оны сувукъ, титис чырайнен озгъардылар. Чокъ замангъадже шашып-шашмалап юрди. «Бу дюньяда мераметли адам бармы?» — деп ойландым. Танъры, не бу къадар гуналы экен шу Джафер. Он йыл къыйналгъаны етмедими, шимди оны кене эзесинъ, къорлайсынъ», — деп окюндим.

Клубымызнынъ мудири онынъ яхшы рессам экенини анълагъанынен, оны ишке алмакъ пешине тюшти. Клубымызгъа рессам керек эди. Бармагъан ери къалмады. Чапты, чапкъалады, ялварды, эр шейни озь устюне алды. Акъибети Джаферни клубгъа къапыджы хызметине къабул эттилер.

Мен анда киномеханик олып чалыша эдим. Джафернен мудавмет корюше, ачыкъ гонъюльден лаф эте эдик. Самимий, лафазан, алчакъгонъюлли аркъадаш эди. Бири-биримизге тез алыштыкъ. Арамызда деерлик гизли сыр да ёкъ эди.

Ишке алынгъанынынъ учюнджи афтасы онъа дёрт къатлы эвнинъ биринджи къатындан бир одачыкъ бердилер. Одур-будур шейлер тапыштырып, одачыкъны гузель ярашытырдыкъ. О, бутюн рессамлыкъ савутларыны: фырчыларны, бояларны, кягъытларны оданынъ бир кошесине ерлештирди. Эр шей къолу астында эди.

Бир кунь о мени эвине давет этти. Онынъ теклифини мемнуниетнен къабул этсем де, бармагъа аягъым тартмады. Сонъ ойландым, айды бир айланайым, насыл яшай, неге ихтияджы бар, дедим. Этрафкъа къаш къаранлыгъы эне башлагъанда ёлгъа чыкътым. Кельгеним онъа эзиет догъурмазмы, дедим де, исрарлыкънен ичери атладым. Яры къаранлыкъ одачыкъта Джаферни бирден-бир эслеп оламадым. О, маса башында, кягъыт узерине эгилип, ресим япмакънен мешгъуль эди. Одада боя къокъусы бар эди. Киргенимни дахи дуймай къалды. Кендимни гъает уйгъунсыз алда ис эттим. «Ахмакъ, тапмагъансынъ вакъыт кельмеге», дедим озь-озюме. Айланып къайтаджакъ олдым, факъат къайтмадым. Босагъа янында тураркен:

— Мен сизге кедер этмедимми? — дедим утангъандай олып.

О, агъыр-сабырнен къыбырданып, ресим кягъытларыны кровать устюне къойды. Мунълы козьлеринен мени баштан аякъ сузип чыкъты.

— Ёкъ, ёокъ, кедер этмединъиз, аксине, мени къуваидырдынъыз, — деди. — Агърыларым бошагъанда ве гонъюлюм бираз котерильгенде ресим япмакънен огърашам. Ялынъыз о иште тынчлыкъ, раатлыкъ тапам. — О, артына айланып, мына, таныш ол, дер киби диварларда асувлы тургъан ресимлерге бакъты. Дёрт дивар. Эр диварда бирер ресим. Теналыкътан сыкъыла башладым. Ресимлерни козьден кечирмек истеп, оларгъа якъын бардым. Шериф огълу Меджит. Джафернинъ бабасы. Башында къумрал къалпакъ. Токъ беденли, отькюр козьлю, гурь мыйыкъларынынъ уджлары юкъары бурулгъан. Козьлеринде кедер, янықъ гизленген.

Экинджи ресимде анасы, Кямиле енге гонъюльсиз алда манъа бакъмакъта. Беяз шербентиси башындан, омузларындан саркъып, тизлерини къапаткъан.

Учюнджи ресимде эндамлы, незакетли бир къыз тасвирленген. Джафернинъ къыз къардашы Усние. Пармагъында нышан юзюги бар. Омюри тапталгъан, арзулары куль-парча олгъан.

Дёртюнджи ресимде буюк бир эв. Джафернинъ эвлери. Оджакъ сёнген, тютемей. Азбардаки джевиз тереги кесильген, авдарылып ята.

Эр бир ресимде бутюн бир къорантанынъ аджджы такъдири ифаделенген. Аджджы такъдири... Козьлеримни ресимлерден алмадым. Фикирлерим къарышып кеттилер. Эр шей манъа думанлы корюне эди. Эр шей... Мен арадаки кергинликтен къуртулмакъ истеп:

— Бириндджи ресиминъизни хатырлап оласынъызмы? — деп сорадым. О, къувангъан киби олып йылмайды ве:

— Э-е, не демек олсун, эбет де хатырлайым. «Чобан» ресими эди. О, бириндджи севги киби юрегимден кетмей, — деп къошты. Сукюнет эки дакъкъа девам этти.

— Ана ве бабам, къардашым Усние Фергъана вадийсинде яшай эдилер. Анда да кечиндилер. Алланынъ рахметинде олсунлар. Кеченде тувгъанларымнынъ къабирлерини зиярет этмек ниетинен комендантткъа кирдим. Учь куньлюк муълет истедим. Разылыкъ бермеди. Бойле мерамнен кельгениме ачувланды. Пек окюндим, мугъайдым. Ничюн биз, Эннан, базан энъ индже инсаний дуйгъуларны анъламакътан аджизмиз. Биз, адет узьре, адий бир кягъыткъа инанамыз амма, инсангъа, онынъ сафлыгъына, ферасетине инанмаймыз. Айып дегиль, Эннан, шай вахшийдджесине тербиелендик. — Эеджандан онынъ сеси эр бир сёзде кесиле эди. Арекетсиз юзю къайгъылы корюниш алды. Узун кирпиклери астындаки козьлери яшландылар.

Газ собасы устюндеки чайник сумюгинден був чыкъарып, фышылдап алды. Джафер зорнен, бираз да салланып еринден къалкъты ве чай дамлады. Биз алма, армут къурусынен чай ичтик. Къонушкъан сайын мен Джаферни бегенмеге, бол къалипли инсан экенини анъламагъа башладым. Сакъат адам олса да, маневиятлы, незакетли, мераметли эди.

— Олюм аллахтан олса, — деди о, — айрылыкъ, зулум, Эннан, инсафсыз адамларнынъ къара ишидир. Ашалавлар, къыйналувлар джанымызгъа етти. Инсан, ёкъса тек къорланмакъ ичюн догъгъанмы? Ватан асретлигинден оледжегимизге пек окюнем. Коюмизнинъ таш-топрагъыны, сувлу чокъракъларыны, тарласыны сагъындым. Онынъ сокъакълары, эр бир чалысы, ташы, обасы козьлеримнинъ огюнден кетмей. Эвимиздеки оджакъ, тенеке соба... Меним ичюн энъ къыйметли эдилер. Бутюн варлыгъым, рухум анда къалды. Хатырласам башым айлана. Оларны корьмек манъа насип олмайджакъ. Бакъ сен бу алгъа!

— Ёкъ, ойле деме, биз Ватангъа илле къайтырмыз. Сен де о кунни корерсинъ! — дедим.

О, сынавджы бакъышнен манъа тикильди ве къашларыны ойнатып:

— Не айтайым, эбет, сен о кунни корерсинъ, мен корип оламам. — О, бир дакъкъа сусты ве сонъ кене сёйленди. — Макъсадымыз не, Къырымгъа къайтмакъ ве оны янъыдан къурмакътыр. Яхшы ниет ойлеми?

Джафер бирден тыйылды, арды-сыра бир къач кере те-

ренден оксюрди. Кокрегининъ котерилип энъгенини эследим. Оданы айдынлаткъан электрик ярыгъында мен онынъ бутюн чересини яхшы коре эдим. Кенъ манълай, индже, тегиз бурун, сувлу, къалтырагъан дудакълар...

Эки дакъкъалыкъ сукюнеттен сонъ, о текрар сёйленди.

— Коюмизде Афыз агъа деген тюрк адамы бар эди. Зекки бир адам эди о. Джамининъ мазини. Онынъ эзан чагъыргъаныны эшитсенъ агъызынъы ачып къалыр techнъ. Макъамнен, аэнкли сеснен окъуй эди. Огълу Саленен пек дост эдим. Бир сыныфта окъудыкъ. Кой мектебини берабер битирдик. Мен окъумакъ ичюн Акъмесджиттеки рессамлыкъ мектебине, Сале исе тиджарет окъув юртуна кирди. Коюмизге къайтып, мектепте ресим дерси бере башладым. Сале тюкянда сатыджы олып чалыша эди.

Бир йыл о буюк джоремеге огърады. Огърадымы, ёкъса душманлыкъ этип, аселет джоремеге огъраттыларвы, бир Аллагъа малюм эди бу. Параны тёлесенъ, махкемеге бермейджекмиз, дедилер. О, менден борджгъа пара истеди. Ред этмедим, Алла эшкъына бердим. Бердим амма, бу параны биз гуя Тюркиеге къачмакъ макъсадынен топлай экенмиз. Бизни шай, деп чакътылар. Догърусыны айтсакъ да, бизге инанмадылар.

Бу къабааткъа экинджи бир къабаат даа къошулды. Мен корюмли девлет адамларындан: «Ганди ве Гарибальдининъ, Ленин ве Ататюркнинъ ресимлерини япмакънен огъраштым. Тинтюв заманында о ресимлерни таптылар. Мен оларны асла сакъламай эдим. Маса узеринде тура эдилер. Дёрт ресимден ялынъыз Ататюркнинъ ресимине илиштилер. Мени пантюркизмде къабаатладылар». Эбет, догъма тюрк-татарым, сонъ, не олгъан, буны менден тутып аладжакъ оласынъызмы? — дедим. Къаршылыгъына, ресимлерде совет укюметине къаршы япылгъан гизли ишаретлер тапылгъаныны айттылар. Эписи уйдурма шейлер эди.

Бизни махкемеге чекип, онар йыл бердилер. О куньден сонъ Салени бир даа корьмедим. Сагъ къалдымы, ёкъмы, бильмейим...

Меним ичюн азап дюньясы башланды. Къанымны сулюк киби сувурды, дюньянынъ дюльберлигини манъа арам эттилер.

Бир сание ичинде Джафернинъ бенъзи солды, башы кокрегине саркъып тюшти. О, къоюн джебинден уфакъ шишечик чыкъарып, андан илядж алды да, тезликнен агъызына атаракъ, пиаладан бир ютум чай ичти. Юзюни манъа тараф чевирди. Козьлери бунарлы эди.

— Тюрьмелерден эр бири, — деди о алчакъ сес иле, — беденимде силинмейджек тамгъалар къалдырды. Къашымдаки берчни Алуштада къазандым. Тишлеримни Акъмесджит тюрьмесинде сындырдылар. Акъкъан ал къан агъызымда сыгъмай эди. Тюкюрмекнен оны токътатып оламадым. Пек чокъ чекиштим.

Оданы кергин сукюнет басты. Мен бу меляике адамны сакъатлагъан кимселерни бир заман багъышламайджагъыма, япкъан вахшийликлерини, Джафер киби лянетнен тамгъалангъанларны аслы унутмайджагъыма ант-емин эттим. Нефретим далгъалы денъиздай къозгъалды, юрегим раатлыкъ бильмей дюкюльдеп сызлай эди. Гонълюмде бир бошлукъ асыл олды.

— Бир пиала чай даа ичинъиз! — деди о пиалагъа бувлангъан чай тёкип. О, озюнде маневий раатлыкъ тапкъан адам киби йылмайды ве ресимлерден бир къач данесини манъа узатып:

— Ма, ал буларны. Менден хатра олсун! — деди. Мен онъа тешеккюримни бильдирип, одадан чыкътым.

Инсан аятында олып кечкен бутюн мусбет адиселер, ничюндир шимди манъа азаплы, къаарли олып корюнединлер. Хаял дерьясына далдым. Акъсызлыкълар, зиллет инсаннынъ башы уджунда мая киби къабаргъан къара булут киби доландылар. Синъирлеримнинъ кергинлиги, ёргъунлыкъ манъа юкъламагъа кедер эте эдилер. Юкълап оламадым. Юкълайджакъ олып, козьлеримни юмдым, ёргъаннен, ястыкънен башымны къапаттым, файда бермеди. Апайны да эзиетледим. Сонъра, акъибети юкълап къалгъаным. Джаферни котеклегенлер аюв къыяфетини алып, козьлеримнинъ огюнде пейда олдылар. Бири мени атаджакъ, дигери къанлы панджаларынен тутаджакъ олып тырышты. Мен къачам, олар да пешимден къалмай, эп чапалар. Сёгюнгенлерини, багъыргъанларыны эшитем. Не къадар чапсалар да, мени тутып оламадылар. Бириси пыштавыны чыкъарып атты. Юзюкъоюн ерге йыкъылдым. Лякин агъры дуймадым. Абдырап, багъырып уяндым. Зейнеп омузымны силькеп: «Не олды?» — деп сорады. «Тюш корьдим», — деп джевапландым. Турдым, клубгъа ашыкъа эдим. Мен ишке кельгенде Джафер энди къапы янында букленип отура эди. Козьлеринде къасевет сездим. «Неге мугъайып отурасынъ?» — деп сорадым. «Янъы вазифе бердилер. Клубны ресимлернен донатмакъ авале этильди», — деди. О, бу янъылыкъкъа къуванмады. Себебини сорамадым, тефтишлеп отурмакъны да мунасип корьмедим.

Алсызлыгъына бакъмадан, Джафер бутюн къуветини

клубны яраштырмакъ ишине берди. Эр алланынъ куню ресим япмакънен мешгъуль эди. Онынъ бош отургъаныны корьмедим. Онда керчектен де ильхам периси уянгъан эди.

Куньлернинъ биринде, акъшам устю онъа кирдим. Иш одасында пайнозю исрар иле чалыша, къоллары бармагъа ер тапамай чабик-чабик арекет эте эдилер. О, мени корьгенинен отур, дер киби курсюни косьтерди амма, ишини токътатмады. Онъа кедер этмек истемедим, дерьал одадан чыкътым. Джафер артымдан бакъып къалса да, агъызыны ачмады. Сыкълетли иши бар эди.

Клуб яхшы донатылгъан эди. Мен бу ерде эппейи вакъыттан берли чалышсам да, меденийет эвининъ бойле ярашыкълы корюнишь алгъаныны корьмеген эдим. Буны дигер адамлар да эследилер. «Клубымыз тек шимди медениет оджагъына чевирильди», — деди олар.

Мен бир ресимден дигерине авушып, оларны дикъкъат иле козьден кечирдим. Усталыкънен япылгъан санат эсерлери эдилер. Бу арада аркъамда кимнинъдир къаба сесини эшиттим.

— Акъикъий санат эсерими, булар! — деди эр адам. — Къана социалист реализми? Ишкир совет адамы зайыф, бичаре, ирадесиз тасвирленген. Бизим яшайышымызгъа ифтирадыр бу!

Артыма айланлым. Нарын, буйра сачлы, чылпыкъ козьлю адам шапырып-копюрип сёйленди. Дудакъларынынъ кенарларыны копюк баскъан эди. Янымда тургъан адамдан:

— Бу ким, къайдан кельди? — деп сорадым.

— Рессамлар бирлигинден, — деди о.

Ойле гъазаплангъан эдим ки, сёзлери бир къулагъымдан кире, дигеринден чыкъып кете эдилер. Этрафтакилер де, деерлик оны динълемей эдилер. Бу оларнынъ айретленген, тааджипленген бакъышларындан дуюла эди.

Шу куню клубдан берабер къайттыкъ. Ёл бою лаф этмедик. О, ачувлы олмаса да, кейфсиз эди. Эвине якъынлашкъанда тирсегимден тутып:

— Юр, эвге кирейик, санъа айтаджакъ сёзюм бар, — деди.

Биз къаршы-къаршыгъа кечип отурдыкъ. Мен бу одачыкъкъа, онынъ саибине ойле алышкъан эдим ки, мындан кетмек истемей эдим. Эки козюмнен достума тикильдим. Кирпиклери яваштан къыбырдап, айдын козьлери эльмаз киби ялтырадылар. Маса узеринде тер-темиз чайник, беяз индже безнен орьтюльген фильджанлар, тепсилер сыранен тизильген тура эдилер. Ода джыйынакълы эди. О, тыныкъ сеснен сёйленди.

— Айтаджакъ сырымны даа кимсеге ачмадым, — деп башлады. — Сифте санъа сёйлейджек олам. Лякин тааджипленме, яландыр, деп мени макюм этме. О, шахсен озюме аит. Яшап башымдан кечирдим. Онъа инанмакъ да, инанмамакъ да мумкюн, Эннан. О, сенинъ шахсий ишинъ. Меджбур этмейим. Эбет, догъру, манъа лагерьден чыкъмамакъ ичюн джинает япмакъ да кяфи эди. Амма, ёкъ, эр алда, мен джинаетчи дегилим. Эм бир вакъыт джинаетчи олмадым. О меним табиатыма тамамен зыттыр. Бу юк агъыр олса да, аджджы омюр акъикъатыны сыр этип, чокъ айлар къальбимде ташыдым.

Мен онынъ не айтаджагъынен меракъланып, кяде бир деньишип тургъан чересине бакътым. Ниает, дердини айтакъойды. Чекишкенини, азаплангъаныны дуйдым. Эшиткенлериме тааджипленддим. Аслында не эди о, бирден фаркъына бармадым. Сонъра, ойланыркен, эм инандым, эм де инанмадым. О, он йыллыкъ джезасыны одеп, азат этильген куню лагерьден чыкъмакъ истемеген. «Котеклеп мени сакъат эттинъиз. Кутрем адамгъа чевирильдим. Ишлемеге алым ёкъ, къадын иле яшап оламайджагъым, анда не япаджагъым, алемге масхаре олып, ачлыкътан оледжегимми? Бу ерден бир якъкъа кетмейим!!!» — деп багъыргъан. Багъыргъан амма, оны динълеген зат тапылмагъан. Незаретчилер къолтукъларындан тутып, янбашларына тепмелеп, сюйреклеп вахтагъа кетирген де, комендантнынъ къолуна теслим эткенлер. Бир ай дегенде бизим тарафларгъа келип чыкъкъан.

Тюшюнджелерден башым айланды. Джаферге бакъмагъа утана эдим. Онынъ эр бир сёзю менде ынджынув дуйгъусы къозгъады. Бу дакъкъалары онъа аз да олса теселли олмакъ ичюн, эр шейни япмагъа азыр эдим. Эй-ат, бу, къолумдан кельмей эди. Бугунь клубда олып кечкен вакъиалар оны сарсытса да, о буны хатырламады ве о хусуста агъызыны биле ачмады.

Иши ве ал-эвалы фена дегиль эди. Амма онъа тынч яшамагъа имкян бермедилер. Башта клубдаки ресимлерини йыгъыштырып алды ве иштен чыкъардылар. Сиясий идареге чагъырув башланды. Эр алланынъ вермиш куню оны анда чагъыра эдилер. Эр сефер о андан башы ашагъы, козьлери сёнюк алда къайтып келе эди. Ятса турып оламай, турса, ятып оламай эди.

Чагъырувлар, соргъулар тамам эки ай девам этти. Акъибети о тёшек хасталыгъына огърады. Мен онынъ солгъун бакъышындан къоркъа башладым. Сеси де чылгъын, богъукъ эди. Джафер куньлернинъ биринде башыны зорнен ястыкътан котерди ве зайыф сес иле:

— Санъа бир тюркю йырлайыммы? — деди. Къансыз дудакълары арасындан фысылдап алды.

...Бу яшавдан хайырлыдыр,
Къара ерлере кирсенъ...

Билесинъми, Эннан, бу тюркюни лагерьде тувакълы бир яштан эшиткен эдим, — деп къошты.

Бу, Джафернинъ йырлагъан сонъки тюркюси эди. Арадан учь кунь кечмеди, о бу фани дюньяны эбедиен терк этти.

Энъ дешетлиси мевтаны ювгъан заманда олды. Энъ дешетлиси... Фетта акъай фырланып о ерден чыкъты. Инъледи, тюфюльдеди. Къоллары къалтырай эди. Кимсе не олгъаныны анъламады. Эр кес Фетта акъайгъа бакъты. О исе озюне келип оламай эди.

— Акъайлар, мен даянып оламайым, ёкъ, юрегим ойле шейге чыдамай, — деди эджаннен, — бедени яраларнен, терен яраларнен толу. Тенине тиймеге къоркъам. Энъсесиндеки яра иринлеп тура. Мевлям, мени гунахкяр эйлеме. Бакъ сен, о адамгъа не яптылар!

Шашып къалдыкъ. Орталыкъкъа олюм тынчлыгъы чёкти. Сонъра, адамлар бирер-экишер олып, мевта ювулгъан ерге кирип чыкътылар. Башлары ашагъы, козьлери сёнюк эди.

Мен Джафернинъ бедениндеки бутюн яра берчлерини корьсем де, энъсесиндеки ярадан хаберим ёкъ эди. Бу акъта о манъа да ич бир шей айтмады. Шимди корьдим, абдырадым. Башым-сачым тик къакъты. «Ярабби, инсан насыл эзиетлерге даяна экен!» — дедим.

Дефнден сонъки биринджи гедженi пек азаплы кечирдим. Достумнынъ айдын сымасыны бир даа корьмейджегиме, акъыллы огютлерини эшитмейджегиме пек яндым. Не къадар мушкюль, не къадар мешакъатлы, деп окюндим. Сесимни чыкъармай, тишлеримни агъыргъандже сыкъып агъладым. Кимнинъдир ярдымына мухтадж эдим. Бунынъ ынджынувданмы, ёкъса ачувданмы олгъаныны бильмедим. Бельки синъирлерим бойле агъыр, бекленильмеген дарбеге чыдап оламагъандыр, ким билир. Эбет, рухий яраларым тез тедавийленмедилер. Олар мени чокъ замангъадже къыйнадылар.

Бир кунь Джафернинъ манъа къалдыргъан ресимлерини бирер-бирер козьден кечирдим. «Бастырыкъ», «Соргъу», «Атмагъа алып кеткенде» ресимлери манъа пек буюк тесир къалдырдылар. Юрегим къайнап ташты. Не къадар

аджыныкълы олса да, ресимлерге бакъаркен, гонълюмде бир маневий раатлыкъ ис эттим. Бу исе достумнынъ эбедиен яшайджакъ асабалыгъы эди.

1993.

САНАТ ИНДЖИЛЕРИ

Икяе

Биз ачыкъ авадаки ашханеде отурып, къаве иче эдик. Биз дегеним: мен ве достум Али. Отура ве яваштан лаф этемиз. Мен деерлик лафкъа къошулмайым, тек Алини динълейим. О исе ойле джоша ки, токътав не экенини бильмей, эп сёйлене, сени къандырмагъа тырыша. Эм айта, эм де къолларыны сильтеп-сильтеп ала.

— Эв савутларыны, миллий урбаларымызны топламакъ акъылыма кельди. Джузданлар, феслер, гугюмлер, эки агъызлы къамалар, саанлар мени айретте къалдырдылар. Тапкъанымны бирлей-бирлей топладым. Шимди бир одагъа биле сыгъмайлар.

О, къолума япышып, алевленип янгъан козьлеринен манъа бакъты. Эснеди. — Топлагъан савут-сабалар арасында ялынъыз урбаларымыз, килимлеримиз ёкъ. Оларгъа бир ерде расткельмедим. — Али текрар лафыны кесип, меним не айтаджагъымны бекледи. Кендимни уйгъунсыз алда ис эттим. Аслында бу не эди, анълап оламадым.

— Москвагъа кочип кельген сонъ, эр йыл отпуска заманында Къырымгъа бардым. Эв-эвден юрип, татарлардан къалгъан савутларымызны топладым. Тувгъан шеэрим Алуштаны да бош къалдырмадым. Бутюн сокъакъларны, мааллелерни доланып чыкътым. Эвимизни бозмагъанлар. Шимди анда къары-къоджа эсли-башлы оджалар отуралар. Эвимизге кирмеге рухсет эттилер. Амма бир шей тапамадым. «Биз кельгенде одалар бош эди», — деди эв саиби. Ах, достум, кельмешеклерден эшитмеген аджджы сёзлер къалмады. Сёгтенлер де олды, къувгъанлар да... ·

Куньлернинъ биринде сарышынлы, сакъалы кокрегине еткен, сельби бойлу бирисининъ азбарына кирдим. Эвеллери бу эвде агъа-къардаш айдавджы Абдишлер яшай эди. Эв саиби сувукъ, ачув толу патлакъ козьлеринен манъа бакъа эди. Мерамымны анълагъанынен:

— Деф ол бу ерден! — деп айкъырды. Ойле гъазаплан-

дым ки, эль-аягъым къалтырады, озюмни тутып оламадым, патладым.

— Сус, копек огълу, эвлеримизде яшап, даа айкъырасынъмы айван. Ачувымны чыкъарма, ёкъса къыртлагъынъны сувурып алырым! — дедим. Йымшагъандай олды. Мен де бираз тынчландым. Зембилимде бир къач шише ракъы бар эди. Бир шише чыкъарып, онъа узаттым. О, ракъыны корьгенинен тили бир къарыш узанып, козьлери фалташ киби тёгереклендилер.

— Ма ал, бедава берем, ичерсинъ! — дедим. О, суеклернен териси къалгъан индже къолуны силькеп, одалардан бирини косьтерди.

— Мына, булармы? — деди.

— Эбет, булар! — дедим. Ерде: йыбрыкълар, гутюмлер, саанлар, синилер обаланып ята эдилер. Устьлерини бир къарыш тоз баскъан. Эписини йыгъыштырып алдым. Арамлагъанлар явурлар, домуз ягъы толдургъандырлар ичлерине, — деп окелендим. Эвге кельгенимнен, эр бир савутны къумнен, порошокнен ювдыкъ. Селименинъ пармакълары бурюшип къалгъан эди.

— Бутюнини ал, кереклиги ёкъ оларнынъ манъа, — деди сарышынлы.

Али бир анъ токътап, этрафына козь ташлады. Эки ютум къаве ичти.

— Археология къазынтыларынен меракълана башладым. О ишнен огърашкъан таныш алимлернен субетлештим. Манъа ярдым этеджек олдылар. Танышларымдан бири шимди Къырымда ер къазынтыларынен мешгъуль. Кечмишимизге аит не тапсанъыз, кетиринъиз, — деп ялвардым. Ишандырды. О, яхшы адам, мен онъа инанам. Былтыр о манъа баягъы бир шейлер берген эди. Сагъ олсун!

Али бир шейлер даа сёйлейджек олды, сёйлеп оламады, токътады, къара, къошма къашлары чатылдылар. Отькюр бакъышында кедер, ынджынув сездим. О, чабик-чабик сёйленсе де, лакъырдысында джиддийлик, терен мана бар эди. Козьлерини янашадаки маса башында отургъанларгъа тикти. Анда бири-бирини къучакълап, багъырып-багъырып лаф эткен эки адам отура эди. Ракъынен ыслангъан сап-сары сакъаллары сёйленгенде къалтырай эдилер. «Алла джанынъызны алсын, бешаретлер!» — деп фысылдадым. Бирден къарыкъ бир сес къулагъыма келип етти.

— Миша, манъа бакъ, мен саран дегилим, анълайсынъмы, саран дегилим, — деди тос-томалакъ эриф зорнен аякъ устюнде турып, — истесенъ шу дакъкъасы бир шише даа кетирейим. Тек ичмеге иштианъ олсун. Я да эвге барайыкъ.

Сени Къырым шарабынен сыйларым. Кечкен афта Массандрадан кетирдим. Чёльмек савутларда сакълайым. Татарлардан къалды. Керекли сойларыны алдым, керекмегенини мына бу аякъларымнен таптадым.

О, шакъылдап кульди. Дигери силекийлерини чыбыртып:

— Машалла, яхшы иш япкъансынъ, тфю! Шарап кетиреджек экен! Бельки о шарап да татарлардан къалгъандыр, ойлемии? Амма, токъта, керекмей. Биз энди юкюмизни алдыкъ, — деди.

Завалы озюни тутып оламады, думп этип скемлеге йыкъылды. Эр экисининъ чиркин арекетлери козьлеримнинъ огюнде маймунлар киби доланды, къаба давушлары къулакъларымнынъ зарыны патлатаджакъ дереджеде, янъгъырадылар. Къызардым, зорнен отура эдим. Алининъ билегине япышып:

— Барып тындырайыммы, шу эрифни! — дедим ачувнен. Достум кендисини сыкъмады, дерсинъ орталыкъта не саргъошлар, не кийик сеслер, не де куйген ягъынынъ агъыр къокъусы бар эди. Ниает, Али манъа чевирилип:

— Ёкъ, сабыр эт, барсын сасый берсинлер. Динъле, даа не айтыр экенлер, — деди мени тенбилеп.

Сусмадылар амма, не айткъанлары бизге анълашылмай эди. Мен назар дикъкъатымны текрар достума чевирдим. О, ири мучели, кенъ джавурынлы къырджыман йигит. Сагъ янагъында бени бар. Али озюне хас бир йылмаювнен куле, бу эснада, зейтюн киби къара козьлери къысылып кучюклешелер. Онынъ юзюнде денъишмелер сезильсе де, озюни сакин тутмагъа тырышты. Затен о бутюнлей санаткъа берильген бир адам. Онсыз яшап оламай. Отургъан учь козь одалардан бири тюрлю улькелерден, айрыджа Къырымдан кетирильген къадимий девирлерге аит тюрбе ташлары, тамгъаларнынъ парчачыкъларынен, дигер санат инджилеринен толу. Эр бир савут ве алетнинъ устюнде онынъ къайда тапылгъаны, къайсы асыргъа аит экени ири эм де айдын арифлернен язылгъан. Оданынъ авасы да бу таш парчаларынынъ къокъусынен синъирильген. О, бир музейни анъдыра.

Али бу ишке ойле берильген ки, зан этерсинъ, онынъ бундан гъайры иши де, къайгъысы да ёкъ. Къыдыра, тапа, сорап ала, сакълай, оларны несиллерге бахшыш сыфатында къалдырмагъа тырыша.

— Аферин санъа, Али, яхшы, файдалы иш япкъансынъ, — дейим онъа. О, джевап бермей, енгильден йылмая ве къавени ютум-ютум ичеркен:

— Бу иш мени эр тюрлю къасевет ве кедерден къуртара, — деди. Сонъра, сёзюни девам этип: — Сени, Амит, бугунь аджайип бир адамнен таныштыраджагъым. Сен оны мытлакъа бегенирсинъ. — Али токътап, башыны ёлгъа чевирди. — Бир ай эвельси оны Къырымгъа ёллагъан эдилер. О, анда ер къазынтыларынен мешгъуль эди. Дюнь апансыздан Москвагъа къайтып кельди. Ничюн ойле тез къайтты, буны анълап оламадым. Бу мени пек раатсызлай. Себебини бугунь анълармыз. О, шимди бу ерге кельмек борджлу.

Мен къаве фильджанымны къолума алсам да, ичмеге ашыкъмадым, кенаргъа итеп къойдым. Дуйдурмадан достума бакътым. Дудакълары де сыкъылды, де ачылдылар. О, эдджанлы, кейфсиз эди. Онынъ гонъюльсизлиги манъа да тесир этти. Башымны эки къолумнынъ арасына алып, козьлеримни юмып, тюшюнджеге далдым. Мен шу келеджек адам акъкъында ойлана эдим. Акъылыма худжур шейлер кельди. Бунъа озюм де тааджиплендим. Оны орта яшларда, токъ беденли адам оларакъ козь алдына кетирдим. Бир даа бакъсам, янымызда нарын черели, къумрал сачлары сол тарафкъа таралгъан, сагъ къолунда къара джемиданчыкъ туткъан орта яшларда бир адам тура. Эки дёгме чезильген беяз кольмегинден юнълю кокреги, бойнунынъ эки тарафындан саркъып тургъан алтын зынджырчыкъ корюнмекте. Кельген йигит Алининъ беклеген досту Виктор Субботин эди. Али онынънен самимий селямлашты, къучакълаштылар.

Биз таныш олдыкъ. Мен бирер фильджан къаве даа сымарладым. Виктор кейфсиз эди. Агъыр-сабырнен скемлеге отурды. Джемиданыны янына къойды. О, ниает, кокюс кечирип:

— Сонъ, не бар, не ёкъ? — деди.

— Не олгъаныны сенден сорамалы, — деди Али. Сукюнет чокъ девам этмеди. Викторнынъ яныкънен толу янъгъыравукъ сеси эшитильди.

— Къырымны бегендим, яшамакъ ичюн яхшы ерлер. Дженнет кошеси. Аслында мен озюм де Къырымлым. Акъярда догъдым. Лякин бу ерлерге башкъа улькелерден кочюрилип кетирильген адамлар онынъ дегерлигини анъламайлар, байлыгъына мусафир козюнен бакъалар. Оларны ич бир шей меракъландырмай. Ич бир шей! Буны мен эминликнен айтам. Корьдим, билем. Берекетли тарлалар сюрюльмей, сачылмай, бош яталар. Чайырларны, отлакъларны тизден от басса да, чалмайлар, ормайлар, сарарып, бири-бирини басып чюрюп къалалар. Тувар айванлары пise ахырларда ач-зебиль манъраашып яталар. Козьлеринъ огюнде эр шей сёнюккен, чырайсыз алда булуна. Буны ко-

рип юректен ынджындым. Бакъ сен, нелер ола анда... Табиат гузелликлеринен бир сырада тюрбе ташлары, татар тамгъалары, бильмем даа насыл байлыкълар амансызджа ёкъ этилелер. Юрек яна амма, не чаре, къолумыздан бир шей кельмей.

Али лафны анъламагъан киби олып:

— Насыл ёкъ этилелер? — деп сорады.

— Ёкъ этилелер, весселям!

Виктор элини Алининъ омузына къойды.

— Эр шей бербат олды, — деди о юксек давушнен, — Бунъа мен пек ачувландым. Арамыздаки дава да бундан чыкъты. Мен бойле ишнен аслы разы олмадым. Мерамымны кесен-кес бильдирдим. Экспедиция башы Игорь Иванович тикленип манъа бакъты.

— Сен не, акъылынъны чылдырдынъмы! Бакъ анда, деръал фикиринъни денъиштир! — деди ачувнен. Мен башымны терсине саллап:

— Ёкъ, къайыл дегилим! — дедим. Меселени топлашувда музакере эттилер. Къоркъузаджакъ олдылар, факъат бу тырышувдан бир шей чыкъмады. Яшагъан муит манъа ойле терс, ойле къаба, манасыз корюнди ки, та озюм де таадживлендим. — Виктор токътап терен нефес алды ве текрар сёйленди. — Базар куню эди. Биз, бир къач москвалы алим учакънен Акъмесджитке келип тюштик. Андан Эски-Къырымгъа, къадимий Солхаткъа ёл алдыкъ. Тенекенен къаплы алчакъ бир эвчикте ерлештик. Этрафтаки мейва; кестане тереклеринден одаларгъа кунеш ярыгъы биле кирмей эди. Лякин базы тереклернинъ тёпелери къурумагъа башлагъан эдилер. Орталыкъта юрекни охшагъан, гонъюль берген ич бир шей дуймадым. Эр ер: багъчалар, орманлар тюрлю ренкте чечеклернен гъаркъ олсалар да, къокъумай эдилер. Шенълик, гузеллик ёкъ эди. Адамлар да сувукълар, лафлары да бир худжур эди.

Ишке чыкътыкъ. Биринджи куню, адет узьре, февкъульаде бир ал олмады. Ялынъыз къазыладжакъ ерлерни бельгилемекнен огъраштыкъ. Къабырчакълы, къатмерли къырларны, обаларны ёрулгъандже доландыкъ. Эр бир къырнынъ, тепенинъ озюне хас ярашыкълыгъы, гузеллиги, джельп этиджи къувети бар эди. Аджеба бу къырларнынъ багъырында не киби хазине гизленген? Инсан неслининъ бу къадимий байлыгъыны тапып, оны сакълап, инсанларгъа, илимге хызмет эттирмек, мумкюн дегильми? — дедим. Раатсыз юрегим араштырувларнен, язларнынъ, савут ве алетлернинъ сырыны ачмакъ, оларнынъ кимлерге аитлигини бельгилемек арзусынен яна эди.

Мен бир такъым маниаларнынъ чыкъаджагъыны яхшы биле эдим. Ах, бу маниалар олмагъан олса, дюньяда не къадар къолайлыкълар олур эди. Амма ёкъ, олар къайдандыр, мантар киби тепип чыкъалар. Иманымдан, дегенимден дёнмемеге къарар бердим. Алла-Тааля ярдымджым олсун, дедим. Мен Танърыгъа сыгъынмакъны ана ве бабамдан огренген эдим. О заваллылар диндар адамлар эдилер. Бабамнынъ татарлардан достлары чокъ эди. Лятиф Люманов бабамнынъ силядаш досту экен. О, дженкте буюк джесюрлик косьтерип, янгъан танкта эляк олды. Бабамны эки кере олюмден къуртарды.

Ана ве бабам меним огюмде сизинъ халкъ акъкъында лаф этмеге сакъына эдилер. Мен юкълагъан киби олып, оларнынъ лафларыны динълей эдим. Айтылгъан эр бир сёзни акъылымда къалдырмагъа тырыштым. Бабам гъарип пек ачувлы эди. Татарларнынъ сюргюнлигине пек янды. «Вай анасыны, бутюнлей бир халкъны яшагъан еринден кочюрмек вахшийлик дегильми? Къайда корюльген шей бу?» — дей эди. Эеджанлана, афталарнен тынчланып оламай эди.

Виктор сёйленмектен ёрулгъан адам киби теренден нефес алып сусты. Бир къач ютум къаве даа ичти.

— Къазувлар ильк куньлери яхшы нетидже бермедилер, — деди о эснеп. — Бу мени пек кедерлендирди. Не япаджагъымны бильмей эдим. Ишке беслеген авеслигим сувуды. Бутюн кунь ачувлы юре эдим.

— Гъалиба, эвге бош къолнен къайтаджакъмыз, — дедим достум Сергейге.

— Итимал, — деди о.

Юрегим тек бешинджи куню къуванчнен толды. Дюльбер орьнеклернен яраштырылгъан савут парчаларына расткельдик. Олар озьлерининъ асыл инджелигини, шаркъкъа аит озьгюнлигини сакълап къалдыргъан эдилер. Савутлардан бирини зенаатдашыма косьтердим. О, айретленип бакъса да, агъызыны ачмады. Савутны къолуна алып, о якъкъа бу якъкъа чевирген сонъ, мукъайтлыкънен кене манъа къайтарып берди. Янакълары де къызарды, де солдылар. Шек-шубенен этрафына бакъынды. Мен меселени дерьал анъладым. Соргъу-суальден къачындым.

— Виктор, буларны не япаджакъ оласынъ? — деди акъибети.

— Сакълайджакъ, огренджек оламм, — дедим.

— Сен акълысынъ, лякин шимди оны япмакъ гъает хавфлы, — деди.

— Ничюн?

Сергей козьлерини акъайтып, озюнинъ гъам ве кедерини бильдирди.

— Олар славянларгъа дегиль де, мусульманларгъа аитлер. Сен бу акъта Москвада берильген косьтеришни яхшы билесинъ, — деди тыныкъ сес иле. Токъталдым, онъа не айта билир эдим.

— Илим эшкъына къурбан кетмек де хавфлымы? — дедим ве эгилип достумнынъ козьлерине бакътым. О, козьлерини кенаргъа алмады. Тек ялварыджы бир тавурнен:

— Билесинъми, Виктор, меним учь балам, къарт анам бар, — деди.

Мен оны асла макюм этмедим. Аксине, мерамымны ябаний саймагъаны ичюн сагъ ол, дедим. Вазиетни анълай эдим. Итираз этип оламадым.

Биз экевлешип, тапылгъан инджилерни мукъайтлыкънен темизлеп, джемиданыма ерлештирдик. Эр бир савут ве алет парчасы устюне арифлерни элифбе сырасынен яздыкъ. О арифлерге бакъып, савутларны олгъаны киби топламакъ мумкюн эди. Табиий ки, бу вакътымызны чокъ алды.

— Сенинъ машалланъ бар, Виктор, сен бу савутларны сакъламагъа тырышасынъ, — деди о билегиме япышып, — анда оларны тозгъа чевирелер.

Абдырадым, синъирлерим къозгъалды. Козьлерим акъыйгъан, нефесим тутулгъан эди. Экспедиция башы Игорь Ивановични лянетледим. Дамарларымдаки къан уйрюльме киби къайнады. Мен аман зенаатдашларым чалышкъан тарафкъа чаптым. Корьгенлериме шаштым. Орталыкъ чиль-парча олгъан мезар ташларынынъ, тамгъаларнынъ парчаларынен толу эди. Иляи, бу недир? — дедим. Игорь Ивановичнинъ алдына чыкътым. Сары сачлары манълайыны, козьлерини къапаткъанлар.

— Булар не, языкъ дегильми? О савутлар, тамгъалар бир миллетке дегиль де, бутюнлей инсанлыкъ несилине аитлер! — деп багъырдым. Багъырдым амма, оны ким эшитти! Игорь Ивановичми? О, акъылыны чылдыргъан адам киби тамгъаларны аякъларынен таптады, эзди. Манъа иляве этеркен:

— Ал, ал буларны! Не алмайсынъ, инсаниетли адам! — деди.

Онъа козь къыйыгъындан бакътым. Бутюн беденимни сувукъ тер баскъан эди. Эль, аякъларым къалтырады. Игорь Ивановичнинъ чиркин къыяфетине бакъмакъ биле кулюнчли, аджыныкълы эди. Онынъ бичаре алына ындджындым.

— Тюшюнип бакъ, даа кеч олмады, — деди о.

— Бу дакъкъалардан итибарен ёлларымыз айрыла, — дедим котеринки давушнен. — Биз бир ерде чалышып оламайджакъмыз.

— Совет алимининъ адыны лекелейсинъ! — деп мырылданды.

Баштан аякъ оны сюзип чыкътым.

— Мен лекелейимми? Зарары ёкъ, оны заман косьтерир, — дедим де, айланып кеттим.

Давамыз бунынънен биткен эди. Мени деръал экспедиция эркянындан чыкъардылар. Эртеси куню акъшамында мен энди Москвада, озь квартирамда эдим.

Виктор ашыкъмадан, артистлерге хас усталыкънен, кимерде котеринки, кимерде исе алчакъ сеснен сёйленерек, юзюни тез-тез денъиштире эди. О, джемиданчыгъыны эки аягъы арасына алды. Санарсынъ оны хырсызлайджакъларындан къоркъа эди. Сонъра, оны маса узерине къойып, къапагъыны ачты. О, рыкъма-рыкъ санат инджилерининъ парчаларынен толу эди. Тамгъалар, мезар ташлары, даа бильмем нелер бар эди. Козьлеримиз къамашты. Виктор джемиданчыгъынынъ къапагъыны япты. Бизлерге бакъаркен:

— Мына, Али, буны санъа бахшыш оларакъ берем. Сакъла, джоюлмасын. Заманы келир, сизге, джесюр халкъынъызгъа керек олып къалыр, — деди.

Эки къырджыман йигит къучакълашты, бир ань сукюнет сакълады ве троллейбус токътав ерине догъру адымладылар.

Мен шу арада назар дикъкъатымны кенаргъа чевирдим. Козьлериме шу саргъош эрифлер илиштилер. Эр экиси де лафларыны кесип, ян-янаша турып, бизге бакъа эдилер.

Акъмесджит. 1994 с.

Страницы истории

Мемет Муедин

СЕВДИЯР

О ФАНТАЗИЯХ И ЭМОЦИЯХ В ИСТОРИИ

Все, сколь-нибудь серьезные исследовательские работы по истории составлялись и составляются на основании сведений, почерпнутых из ранее изданных книг и различных источников. Источниками же, в большинстве случаев, являются составленные понаслышке рассказы древних историков, путешественников и летописцев. А сведения этих источников иногда изобиловали неточностями, искаженным отражением событий, неправильной передачей ряда иноязычных географических и этнических названий, несоответствием свидетельств разных источников об одном и том же явлении и даже их противоречивостью, что вносило путаницу в историческую науку.

Эта путаница открывала широкую возможность для направления исторических исследований по ложному пути. Повторяясь впоследствии много раз, то или иное заблуждение укоренялось в сознании людей. Так ложная история становилась « правдивой». Самолюбие присуще каждому народу. Представителю каждого народа приятно осознание древности и раннего приобщения к цивилизации родного этноса. Каждый народ гордится самоотверженностью и героизмом своих предков. Но эти чувства и эмоции толкают некоторых историков пользоваться путаницей в истории и прибавлять к ней невероятные фантазии, связанные с давно прошедшими временами. В корыстных целях смешивается этногенез народа с историей его этнонима, т. н. этнического названия. Эти фантазии и эмоции заметно искажают историю как русского, так и крымскотатарского народов. Поэтому редакция журна-

ла «Йылдыз» сочла полезным дать в серийном порядке несколько примеров подобных искажений истории, взятых из готовящейся к печати книги нашего соотечественника Мемета Севдияра.

1. ЩИТ КНЯЗЯ ОЛЕГА

Всякая история в общем-то изобилует разными слухами. Иногда не стоящий серьезного внимания рассказ о давно прошедшем дает кое-кому повод для серьезного анализа. Когда же эти слухи и легенды, особенно касающиеся героических деяний предков, многократно повторяются в литературе, становятся как бы истинными. Массовый читатель усваивает их и принимает за правду. Но стоит не пожалеть труда и окунуться в дебри истории, как многие из них на проверку оказываются вольными, беспочвенными сочинениями.

Взять, например, легенду о князе Олеге, составившей золотую страницу в истории русского народа. Считается, что он основатель Киевской Руси. Но ведь в Киеве русы жили задолго до него. Книга «История Украинской ССР» сообщает, что этническое имя «Русь» местного, древнейшего происхождения, оно уходит своими корнями в эпоху первобытно-общинного строя»[1].

На среднем Приднепровье с древнейших времен жили поляне, которые, по свидетельству летописи, стали называться «Русь» и занимаемая ими страна называлась «землей русов». Русская летопись относит подчинение полян хазарами к мифическим временам[2].

Хотя некоторые историки называют полян славянами, изучившая антропологический состав называемых славянами Т. И. Алексеева определила, что поляне представляли собой непосредственных потомков черняховцев, образовавшихся в результате смешения киммерийцев со скифами, которые, в свою очередь, обнаруживают антропологическую преемственность со скифами лесной полосы[3].

Как можно заключить из сообщений разных древних источников, первоначальное название полян было «рос», но оно упоминалось у разных авторов по разному. Впервые мы встречаем это название в Библии, где пророки Иеремия и Иезекиль пугают непослушных израильтян нашествием каких-то страшных северных народов. «Вот, я приведу на вас, дом Израилев, народ издалека, говорит Господь, народ сильный, народ древний, народ, которого языка ты

не знаешь, и не будешь понимать, что он говорит... Все они люди храбрые... Они разрушат мечом укрепленные города твои». Так говорит Иеремия[4]. А Иезекиль дает и названия этого народа, говоря: «И было мне слово Господне: сын человеческий! Обрати лице твое к Гогу в земле Магог, князю Роша, Мешеха и Фувала...»[5].

Здесь, следует понимать, Гог является князем трех племен, называемых рош, мешех и фувал, а Магог, как полагают, обозначает Скифию[6]. Время этих устрашений также совпадает с временем походов киммерийцев и скифов на Ближний Восток. Здесь название «рос» по ошибке или самого Иезекиля, или его переписчиков могло быть написано как «рош». Готский историк Иордан в этих местах на севере в IV веке обнаруживал и упоминал племя росоманов, а сирийский историк VI века Захарий Ритор, увязывая с восточной Европой, приводит название племени «хрос»[8]. Оба названия содержат термин «рос», из чего видно, что эти авторы в разное время говорят об одном и том же племени. К сказанному можно добавить еще высказывание арабского историка первой половины IX века Ибн Русте, который писал, что «росы имеют царя, который зовется Хакан-рос»[9]. Это сообщение относилось к народу Среднего Приднепровья. Так как в арабском алфавите буква «в» читается и как «о», и как «у», т. е. слово «рос» могло быть прочитано как «рус». О полянах, занимавших территорию Среднего Приднепровья, русская летопись пишет, что они стали называться русами: «еже ныне зовемся русь».

Летописное «ныне» — это XII век. О том, что 300 лет назад они назывались не «Русь», а «рос», летописец сведений не имеет, но называет их полянами. Таким образом поляне, по свидетельству летописи, стали называться «русь»[10], занимаемая же ими страна — «землей русов». Русская летопись относит подчинение полян хазарам к мифическим временам[11], когда в этих местах ни славян и ни других племен не было.

В VIII веке под властью хазар находились охватывающие обширные территории Среднего Приднепровья восточноевропейские степи. Дальше на западе проживали имеющие особые названия славянские и ославянившиеся племена. Они находились в лесах, у неудобопроходимых рек, болот и озер, что давало им защиту при неожиданных нападениях. Они жили спокойно и привольно: реки и озера изобиловали рыбой, леса были богаты дичью. Население занималось бортничеством, сбором меда диких пчел, из которого приготовлялся любимый напиток славян[12]. Но

их западные соседи — немецкие племена были агрессивны и часто беспокоили их. Поэтому они вынужденно продвигались на восток, подальше от небезопасных соседей.

Археологические данные показывают, что они под прикрытием хазар расселяются из исконных своих областей в лесах Среднего Приднепровья, Волыни и Подолии в лесостепную полосу с ее черноземными просторами. Г. В. Вернадский переселение северян и вятичей определяет примерно 840 годом, а радимичей, как и последовавших за ними, несколько позже[13].

Славянские племена заселяли не только относящиеся к хазарам Среднее Приднепровье, но и далекие от хазар Верхний Днепр, Приладожье, верхние течения Оки и Волги, где с давних пор проживали угро-финские племена. Они имели разные названия, но среди них не было славянского племени, имеющего названия «русь» или «рос». Россами были поляне и их земли на Среднем Приднепровье еще задолго до появления славян принадлежала им — русам и «эта русь не была славянским народом[14]. Поэтому русская летопись заселенные славянами территории на Верхнем Днепре, на верхних течениях Оки и Волги не называет русскими землями.

Из вышеприведенных примеров ясно, что названные полянами прежние россы являются потомками киммерийцев и скифов и проживают в Среднем Приднепровье с мифических времен. Как выясняется, они имели свою государственность и в IX веке управлялись своими князьями Аскольдом и Диром, платящим хазарам дань. Как поляне, так и все находившиеся в сфере влияния хазар организованные племена, как то: болгары Поволжья, асы (или ясы) Среднего Донца, гунны Дагестана, аланы Кавказа, черные болгары Таманского полуострова, тавры Крымских гор платили хазарам дань, но управлялись своими князьями.

Днепр был удобным путем для ведения торговых операций и поляне умели пользоваться им. Севернее их территории жили чуди, мери, веси и другие угорские племена-охотники на диких зверей. Поляне покупали у них меха, разные рукоделия и продавали их в соседних странах. А приобретенные там товары вместе с предметами своих мастеров и продуктами сельского хозяйства продавали им.

Активная обменно-коммерческая деятельность полян привлекала внимание купцов норманнского племени из Швеции. Стремясь включиться в столь выгодную торговлю, они стали чаще посещать эти места и постепенно достигли своей цели. Близкие соседи шведов — финские пле-

мена называли себя «суоми», а скандинавские — «руотси». Отсюда славяне называли финнов сокращенно «сумь». Вполне вероятно, что изменяя аналогично слово «руотси», варягов называли словом «русь»[15]. А, возможно, первоначальное название полян — «рос» помогало рождению слова «русь».

Аскольд и Дир в среде соседних племен славились своей мощью и храбростью. До такой степени, что вспоминая походы своих предков на Ближний Восток, они даже решили испробовать свои силы, совершив внезапный поход на Византию. Летопись приписывает им организацию этого похода в 860 году[16]. Выступив в поход они, вероятно, воспользовались моментом, когда занимающие местность Ателькузу на нижнем течении Днепра мадьяры были заняты «разборками» со славянскими племенами в верховьях Буга и Прута, а быть может, имели на это согласие мадьяр. Потому что, спустя некоторое время, возвращаясь назад, они беспрепятственно прошли через эти места.

Об этом походе Аскольда распространились необыкновенные легенды. Например, по летописи это было военное предприятие, в котором участвовало 200 кораблей. Эти сведения летописи восходят к византийской хронике Симеона Логофета, а венецианский хроникер Иоанн Диакон даже говорит о 360 кораблях[17]. Об этом же походе писал патриарх Фотин в своем послании: «Народ неизвестный, но получивший имя со времени похода против нас, незначительный, но получивший значение, униженный и бедный, но достигший блистательной высоты и несметного богатства, народ, где-то далеко от нас живущий...» Он особо отмечает, что они обратили свое оружие против Византии лишь после того, как покорили окружающие их народы[18]. А их окружали переселившиеся туда славянские племена.

Между тем, летописец Нестор записал народное предание о трех братьях — Кие, Щеке и Хориве, основавших в землях полян город и назвавших его в честь старшего брата Киевом. Он придерживался мнения, что Кий является полянским князем, которого считал славянином, что этот князь ходил в Царьград и был с почестями принят императором[19].

Это сообщение Нестора, будто бы услышанное от кого-то, вызвало много возражений. В. П. Татищев считал, что, во-первых, имена Кий, Щек, Хорив и Лыбедь (их сестра) не славянские, а сарматские; во-вторых, само название Киев происходит от сарматского слова Кивы, что значит

каменные горы; в-третьих, город не мог возникнуть до рождества Христова, когда еще и Византии-то не существовало. Основание города Татищев приписывал гуннам. Сообщение Нестора об основании Киева князем Кием он считает измышлением летописца[20].

М. М. Щербатов также полагал, что основателями Киева были гунны[21]. Но ему возражал И. М. Болтин, приписывая основание города тоже сарматам. Впрочем, впоследствии он изменил свое мнение и отстаивал аварское происхождение Киева[22]. У Константина Багрянородного дается древнее название Киева — «Самбат». Т. Ильинский это слово считал хазарского происхождения[23]. Но «Самбат» скорее всего мадьярское слово. Поскольку мадьяры тоже бывали в тех местах.

Как бы то ни было, в IX веке в окрестностях Киева продолжали жить с давних пор потомки киммерийцев и скифов — поляне во главе с князьями Аскольдом и Диром, а Кий в князя превратился под пером летописца[24].

По мере того, как приднепровские леса, болота и степи заселялись славянами, стали оседать варяги вдоль Ловати и Днепра[26]. Эти северные племена, переселявшиеся на юг, были известны в Европе под именем норманнов, на юго-востоке их называли варангами, по-русски — варягами[27]. Варяги приходили с оружием, проводили массовую охоту на пушных зверей, не упуская иногда при этом случая пограбить славянские племена с целью добычи. Для реализации своих товаров в южных странах они открыли так называемый путь из Варяг в Греки по Днепру — от восточных берегов Балтийского моря к северному побережью Черного моря. В своих конечных пунктах путь этот простирался до Швеции — с одной стороны и достигал столицы Византии — Царьграда — с другой[28].

Такая активность варяжских купцов причиняла ущерб торговой деятельности полян. Их князь Аскольд, несмотря на свою зависимость от хазар, а, быть может, благодаря этой зависимости, перенял от хазарского царя высокое звание хакан. Арабский историк первой половины IX века Ибн Русте писал, что «росы имеют царя, который зовется хакан-рос». А король Людовик II в письме к императору Василию I Македонянину, датированном 871 годом, сообщал о правителях четырех народов с титулами кагана, а именно: аварского, хазарского, принимая полян за норманнов-норманнского и болгарского[29]. И вот этот хакан Аскольд, надеясь на свою мощь, закрыл проход по Днепру и запретил варягам вести торговлю с Византией.

Этот запрет лишил активных торговых связей воинственных варягов с Византией. Тогда они открыли специальных посланников к императору Византии Феофилу (829—842) просить его содействия в урегулировании торговых отношений между севером и югом. Как вытекает из Бертинских анналов, эти послы ложно представились императору в качестве представителей кагана рос, т. е. полян. Неизвестно чего они добились в Константинополе, но известно, что на обратном пути их задержали владычествовавшие в то время в Ательнузах мадьяры. Они вынуждены были продолжить свой путь через Германию. В городе Ингельгейме, при дворе Людовика Благочестивого (814—840) они уже не сочли нужным выдавать себя за полян и называли себя шведами[30]. Их ответ показывает, что князь полян Аскольд уже тогда имел титул Кагана и выступал против варягов из Швеции.

Закрытие торгового пути нанесло вреда варягам, но, одновременно, снизило экономическое благосостояние как угро-финских, так и недавно расселившихся там славянских племен. Поляне решительно желали удерживать монополию в торговле в своих руках, а славяне и находившиеся среди них варяги не имели достаточно сил, чтобы заставить полян открыть путь по Днепру. Так проходили годы.

Вдруг на исторической сцене появляются три брата из норманнских викингов вместе с вооруженной силой. Летопись Нестора приводит рассказ о том, что в 862 году славяне добровольно призвали их командовать ими. В сказках и легендах в качестве действующих лиц нередко упоминаются трое братьев. Как известно, праотец скифов Тарчытай имел трех сыновей, которых звали Липоксай, Арпоксай и Колоксай. Также известно, что Кий, Щек и Хорив были братьями. Теперь автор начальной русской летописи, вероятно, чтобы не нарушит традицию, тоже «привел» к славянам трех братьев — Рюрика, Синеуса и Трувора.

Не секрет, что Нестор проводил патриотическую идею величия, единства и независимости русской земли. Но он пишет о приглашении славянами иностранцев и добровольном подчинении им. Такая слабость, зависимость поневоле вызывает удивление. Некоторые ученые принимают этот рассказ с недоверием. Но другие находят ему объяснение. Например, еще М. В. Ломоносов писал: «Хоть в оном летописце в начале много есть известий невероятных, однако всего откинуть невозможно»[31]. К. Г. Гуслистый отмечает: «Летописная легенда была создана с целью

доказать законность Киевской великокняжеской династии, считавшей своим родоначальником мифического Рюрика»[32]. В. Прокофьев же, отрицая правдивость рассказа, пишет: «Этот рассказ понадобился летописцу для того, чтобы оправдать наличие варяжской династии в славянском государстве»[33].

Из приведенных примеров становится ясным, что автор (считающейся начальной) русской летописи «Повесть временных лет» Нестор прославляет не предков русского народа — славян, а варяжскую династию, стоящую во главе русского государства. «Летописная легенда о призвании варягов, — продолжает В. Прокофьев, — в устах летописца была не более чем легенда, подобная многим другим, рассеянным по страницам «Повести временных лет».

Легенда эта или нет, но в истории русского народа Рюрик считается реальной персоной и великие князья до самого Ивана Грозного воспринимаются как его потомки.

Рюрик появился среди славянских племен с сильным вооруженным отрядом, частью покорил, частью собрал вокруг себя добровольно пришедших к нему авторитетных людей — как из славянских, так и финно-угорских племен. Вместо старого городка, состоящего из амбарных сооружений, построил новый город, назвав его Новгородом. Он считается основателем русского государства. Хотя он княжил до 879 года, кроме предания, от него не осталось никаких следов[34]. Он даже не смог убедить Аскольда открыть днепровский путь.

Как можно предполагать, учитывая последующие действия Аскольда, Рюрик, видимо, сделал несколько попыток открыть дорогу для свободной торговли, в чем заинтересованные славянские племена приняли активное участие. Только по этой причине Аскольд мог совершить поход в 865 году на полочан и в 869 году на Кривичей[35].

Таким образом выходит, что переселившиеся на новые территории, подальше от германских дружин, в поисках покоя славянские племена и здесь оказались в тяжелом положении. Правление Рюрика не обернулось для них надежной защитой, напротив, оказавшись в бедственном положении, им пришлось ждать появления нового спасителя. Он не заставил себя долго ждать. Им оказался другой варяг, по утверждению летописи, родственник Рюрика, некий человек, который звался Хельга, а в летописи получившего имя Олега. Спаситель появился во главе сильно вооруженного варяжского отряда, был чрезвычайно смелым человеком, но опять иностранцем.

Вызывает удивление тот факт, что вроде бы долженствующего показать патриотизм славянского населения, восхвалять их героизм, считающаяся первым памятником исторической литературы русского народа, летопись, почему-то идеализирует иностранных варягов норманнского племени. Она оставила последующим своим поколениям легенду о том, как славяне приглашали норманнов. Этот факт вызывает и такое подозрение: а не относился ли к норманнам сам составитель летописи, пожелавший, как пишет В. Прокофьев, «оправдать наличие варяжской династии в славянском государстве»[36].

Такая двойственность в записях летописи вызывала и продолжает вызывать спор среди историков. Одни верят в сообщение об основании русского государства норманнами, другие отрицают сообщение летописи, хотя и обращаются к ней, называя при этом первых буржуазными и дворянскими лжеисториками.

На основании записей летописи создалось и сформировалось мнение, что Олег, укрепившись в Новгороде, где он подчинил себе или унаследовал от Рюрика славянские письмена Кривичей и словен, а также финские племена, двинулся в поход по варяжско-греческому пути на юг. По дороге одолел другие славянские племена и овладел Смоленском, Любечем. Достигнув Киева коварно и хитро расправился с Аскольдом и, утвердившись в Киеве, провозгласил его «матерью городов русских». Продолжая наступление, он покорил славянские племена древлян, северян и родимичей, выступил походом против хазар, освободив и присоединив к новому государству те славянские племена, которые платили хазарам дань. Оказавшись во главе восточно-славянских земель, он на двух тысячах кораблях, имея по 40 воинов на каждом из них, совершил поход в Царьград, и, осадив его получил большой выкуп. А в знак победы прибил свой щит на воротах Царьграда, т. е. Константинополя.

От этого рассказа складывается мнение, что Олег обладал великой мощью, и куда бы он не направлялся, всюду ему сопутствовала удача, всюду он покорял, оккупировал, осаждал, подчинял близких и дальних соседей. Но, если подумать, возможно ли так легко создать новое государство в захваченной стране, да еще будучи окруженным враждебными силами? Появляется некоторое подозрение в правдивости всего этого.

Летопись относит занятие Олегом Киева к 882 году. Хотя он князя Аскольда изменническим путем и убил, ему

пришлось воевать с полянами. В следующем году он воевал с древлянами. По сообщению летописи, в 884 году опять воюет с северянами, в 885 году с радимичами, «а с уличами и тиверцами воевал»[37], вернее, продолжал воевать. При этом он, безусловно, имел людские потери. Несмотря на это, славянская летопись все равно идеализирует варягского вождя, хвалит его за победы над славянами же. Именно это и вызывает подозрение.

Вот что пишет один из скептиков относительно утверждения летописи: «В корне неправильно изображают процесс образования древнерусского государства дворянские и буржуазные историки-норманнисты. Извращая историю, они утверждают, будто восточные славяне находились на крайне низкой ступени общественного и политического развития и вследствии этого не смогли сами, без помощи извне, создать свое государство. Для обоснования своей антинаучной «теории» норманнисты ссылаются на фантастическую летописную легенду о так называемом «призвании варягов». По словам этой легенды, возникшей не ранее XI века, Новгородские славяне в 862 году призвали к себе на княжение Рюрика, Синеуса и Трувора, которые якобы положили начало русскому государству»[38].

Когда автору вышеприведенных строк «не по вкусу» ход истории, он называет ее антинаучной, называя летописную легенду фантастической, возникшей не ранее XI века. Но на следующих страницах той же книги, когда история описанная в той же летописи ему угодна, он забывает его «фантастичность» и что она создана «не ранее XI века», напротив с гордостью аппеллирует к ее легендам. Он пишет: «По словам летописи, Олег во главе большого войска, собранного из подвластных земель и присоединившихся к нему в качестве союзников хорватов и дулебов, совершил по суше и воде поход на Византию и в знак победы над нею прибил свой щит на воротах Царьграда»[39].

Как видно, советский исследователь путается в событиях и сам извращает прошлое. А вот какую оценку дает этой летописи другой историк: «Автор повести — полулегендарный черноризец Нестор очень заботился о том, чтобы его рассказ о «быстротекущих летах» не был сухой летописью событий. Со страниц повести живым языком начинают говорить наши предки, возникают их образы, легенда следует за преданием, чередуется с какими-то сказами. Прочитав, что Олег повел на Царьград 2000 кораблей по 40 воинов в каждом из них, иной читатель, возможно, улыбнется скептически. Наверное, у Олега не было 2000 кораблей, и дру-

жина его вряд ли насчитывала 80000 бойцов. Но неужели летописец так наивен, полагая, что читатели поверят его легендам? Нет, конечно. он заботился об эмоциональности своего рассказа, заботился и о том, чтобы образно подчеркнуть мощь и величие первых князей русских, бесстрашие и воинства. Но ведь это была явная фальсификация событий, подлог!»[40].

Хотя автором начальной летописи считается монарх Нестор, обвинять его в умыслах не следует. Потому что начальная летопись писалась в Киеве до него, несколько раз дополнялась и редактировалась монахами в Киево-Печерском монастыре, только после этого, в начале XII века, точнее между 1111 и 1113 годами занялся ею широко образованный монах того же монастыря Нестор. Он перередактировал труд своих предшественников с намерением показать величие русской земли и дал этому труду название Повесть временных лет». Но какой вид получил этот труд осле редактирования Нестором неизвестно — он не сохранился. По распоряжению Киевского великого князя ладимира Мономаха (1113—1125) летопись была передана Игумену Сильвестру, который, опять-таки, по распоряжению Мономаха, перередактировал летопись, идеализировав династию Рюриковичей[41].

Сильвестр старался идеализировать династию Рюрика, но, кажется, не смог прояснить поневоле оставшиеся скрытыми темные моменты, особенно в биографии и деятельности Олега. Согласно летописи Олег был не сыном, а родственником Рюрика. А сыном Рюрика, опять же согласно летописи, был Игорь, которому в год смерти Рюрика — в 879 году было 4 года. Из-за малолетства Игоря Олег мог стать его опекуном до возмужалости, взяв на себя покровительство в течении 14 лет. Но история пошла по иному пути. Он управлял государством 33 года, вплоть до своей смерти, лишив Игоря его законного права занять место отца. В 903 году Олег женил уже 28-летнего Игоря на 22-летней Ольге, работавшей по летописи перевозчицей на реке. Игорь взошел на престол, когда ему было уже 37 лет, после смерти Олега.

Непонятно: если Игорь действительно был сыном и наследником Рюрика, почему он не взошел на престол, когда достиг совершеннолетия (он даже не пытался его занять) и почему Олег добровольно не уступил этот престол законному наследнику? Тут же возникает подозрение. Ефим Макаровский в статье «Спорные моменты древнерусской истории» в отношении этого подозрения пишет: «Быть мо-

жет, что ни Олег и ни Игорь никакого отношения к Рюрику не имели. Впоследствии, при Владимире Мономахе летописи были переписаны и чтобы показать его незыблемое право на Киевский престол, нисходящее от Рюрикова, Игорь был назван сыном Рюрика», и восклицает: «Не был ли Олег узурпатором, убившим Рюрика и его жену Ефанду и захвативший власть?»[42].

Как бы то ни было, ученые адепты полярных взглядов на сообщение летописи о признании славянами норманнов, в один голос утверждают, что Олег совершил поход против хазар и далее, победив Византию, прибил свой щит на воротах Царьграда. Ученые люди замяли невыгодную, неприемлемую часть истории и сделали из прибитого щита Олега золотую страницу русской истории. Но как бы не складывалась действительная история, документы, проливающие на это свет существуют. Это — письма еврейско-хазарского происхождения. Одно из них было написано между 954 и 961 годами как ответ хазарского царя Иосифа на запрос испанско-арабского сановника Хасдая ибн Шафрута. Другое письмо тоже еврейско-хазарского происхождения, хранящиеся в библиотеке Кембриджского университета.

Из этих писем можно почерпнуть следующие сведения о походе Олега на Царьград.

Во второй половине IX века между хазарским каганатом и византийской империей существовали враждебные отношения. Когда Олег захватил Киев и подчинил себе ряд славянских племен, Византия решила, что на северо-западе хазарского каганата зарождается агрессивная сила. Византия всегда стремилась заключать союз со странами, расположенными в тылу ее противников. И теперь преподнеся ценные дары, побудила Олега к нападению на страну Самборой славянского племени, находящегося в подчинении хазар.

Олег выбрал удачное время, в отсутствии там хазарского начальника Раб-Хашмоная и, напав ночью, хитростью покорил эту страну. Летопись, вероятно, считает этот поход Олега походом на хазар. Но ни о попытках хазар отобрать это завоевание Олега и ни о наказании Олега хазарами она не говорит. Но вот что говорит Кембриджский документ: «И стало это событие известным Большицу, т. е. Песаху. И пошел он (т. е. каган хазар. — М. С.) в гневе на города Романа (т. е. Византии. — М. С.) и избил как мужчин, так и женщин... И оттуда он пошел на Гальгу (т. е. на Олега. — М. С.). Разбил Олега, вынудив его заключить с

ним союз на основе подчинения им и при условии, чтобы он предпринял нападение на саму Византию. Олег вынужденно совершил этот поход, который окончился его поражением. И бежал он и постыдился вернуться в свою страну, а пошел морем в Персию (т. е. к персидским владениям на Кавказе. — М. С.) и пал там он и весь стан его. Тогда стали русы подчинены власти хазар«[43].

Это случилось в 912 году, после чего уже 37-летний Игорь смог занять престол Киевской Руси.

Если все вышеприведенные примеры в дальнейшем, благодаря усилиям серьезных и беспристрастных историков и исследователей, окажутся верными, то династия Рюриковичей, тянувшаяся до Ивана Грозного, должна отпасть и заменяться династией Игоровичей.

Действительно, если Игорь не был сыном Рюрика, и неизвестно чей он сын, и если Олег действительно окажется узурпатором, следующие князя, начиная от Святослава были потомками Игоря, то историю самой Киевской Руси и русского народа следовало бы начинать от него. А время Рюрика и Олега считать периодом приступа перед родами. Вот этот период приступа завел многих историков в такой лабиринт, откуда они не находят выхода.

Чтобы с честью выйти из этого лабиринта истории и дать объяснения сомнительному изложению истории, исследователи начали выдвигать разные предположения, не замечая, что этим еще больше вводят и себя и читателя в заблуждения. Одни ученые, забыв, что Олег погиб в 912 году, датируют его поход 922-м годом[44], другие ученые — между 907 и 911 годами[45], третьи — 941-м[46] годом и связывают его уже с походом Игоря, хотя в летописи ясно сказано, что на воротах Царьграда прибил свой щит именно Олег.

Так как признание позорного поражения первого великого князя руссов не особенно лестно, начинается поиск прототипа Хельгу — Олега. Одни пишут, что хазарский еврей спутал Игоря с Олегом, другие считают, путаница произошла не с Игорем, а с его женой Ольгой[47], третьи думают, что полное имя Игоря было скандинавское: Хельги-Ингер[48], четвертые предполагают, что речь идет о воеводе Игоря — Олеге[49], пятые утверждают, что это был другой Олег, обитавший где-то — не то в Крыму, не то на Таманском полуострове и был князем таинственной черноморской Руси[50].

Несмотря на то, что М. И. Артамонов как-то дал знать не вполне созревшим историкам, что «Русь была одна —

Киевская Русь, никакой иной Руси никогда не существовало»[51], некоторые историки из кожи лезут вон, чтобы сочинить существование другой Руси для оправдания героизма Хельгу-Олега, полагая, что он был князем норманнской Тмутараканской Руси[52]. Дело дошло даже до того, что нашелся ученый, как А. А. Кур, который в своей книге «Отрывочная, но истинная история наших предков» стал утверждать, что существовало два Олега, один из которых был князем Черноморской Руси со столицей Неаполь Скифский (т. е. нынешний Симферополь), вероятно, другой княжил в Киеве. Хотя летопись «Повесть временных лет» даже в исправленном виде ничего не знает о существовании фантастического черноморского княжества со столицей в Симферополе. Разные пристрастные дилетанты сочиняют такие сказки, думая, что, авось, и поверят. Историк же Г. Вернадский, зная, что у Игоря не было других детей, кроме Святослава, выдвинул новое мнение о том, что Хельгу-Олег был старшим сыном Игоря[53].

Выдвигая такие предположения, ни один из этих ученых не додумался до того, что византийские хроникеры, которые не оставляли без внимания ни одно из мельчайших явлений истории, происшедшие не только в соседних, но даже в дальних странах, никак не смогли бы оставить без всякого внимания такое значительное событие, как разгром столицы собственного государства.

Правы В. Соловьев и Е. Клепикова, которые пишут: «Какое там будущее, когда мы в конфликте с собственной историей, тысячу раз переписанной заново, начисто и противоположно! В России есть точки зрения на прошлое, но нет самого прошлого: оно заслонено толпой самозванных историков, а по сути — политиков. История — в услуге у политики, а не сама по себе, увы!»[54].

После такого честного заключения, мне кажется, больше нечего говорить.

(Продолжение следует).

---

1. История Украинской ССР. Киев, 1956, стр. 41.
2. М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962, стр. 294.
3. Т. И. Алексеева. Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. Москва, 1974, стр. 75.
4. Книга Иеремия. 5 15—17.
5. Книга Иезекиль. 38-2.
6. Библейский словарь. Стокгольм, 1969, стр. 100.

7. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 291.
8. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 290.
9. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 366.
10. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 289.
11. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 294.
12. В. А. Якубский. Очерки истории южных и западных славян. Ленинград, 1957, стр. 11.
14. Г. Вернадский. Ancient Russia. New Haven, 1943, стр. 331.
15. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 290.
16. А. Белопольский. СССР на фоне прошлого России. Вашингтон. 1973.
17. Повесть временных лет. 1—19.
18. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 368.
19. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 367.
20. П. П. Толочко. Древний Киев. Киев, 1983, стр. 12.
21. В. П. Татищев. История Российская с самых древнейших времен. Кн. 11, Москва, 1773, прим. 12, 18; Его же — История Российская. Москва, 1964, том IV, стр. 110.
22. М. М. Щербатов. История Российская с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1794, том 1, стр. 116.
23. И. М. Болтин. Критические примечания на первый том Истории князя Щербатова. Санкт-Петербург. 1793, стр. 141.
24. Т. Ильинский, Самбатос Константина Багрянородного. Киев, 1928. стр. 166.
25. В. О. Ключевский. Сочинения. Курс русской истории. М. 1956, ч. I, стр. 218.
26. А. Белопольский. СССР на фоне прошлого России, стр. 10.
27. А. Белопольский. СССР на фоне прошлого России, стр. 7.
28. А. Белопольский. СССР на фоне прошлого России, стр. 6, 9.
29. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 365.
30. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 365.
31. П. П. Толочко. Древний Киев. стр. 14.
32. К. Г. Гуслистый. История Украинской ССР. Киев. 1936, стр. 50.
33. В. Прокофьев. Среди свидетелей прошлого. Москва, 1964, стр. 90.
34. А. Белопольский. СССР на фоне... стр. 10.
35. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 369, прим. 16.
36. В. Прокофьев. Среди свидетелей прошлого. Москва, 1964, стр. 90.
37. Повесть временных лет. I, стр. 20, 21.
38. К. Г. Гуслистый. История Украинской ССР, Киев, 1956, стр. 50.
39. Там же, стр. 54.
40. В. Прокофьев. Указанное сочинение, стр. 90.
41. С. Ляшевский. Доисторическая Русь . Голландия, 1977, стр. 45.
42. Новое русское слово, 24, 3, 1989.
43. Кембриджская версия хазарского еврея. И. Берлин. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. Петербург, 1919, стр. 143.
44. М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами. Славянский сборник, 1947, стр. 141.

45. V. Minorsky. Sharaf al — Zaman Fahir Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.
46. А. Веселовский. Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 году. Журнал Министерства народного просвещения. Часть 261, стр. 1891.
47. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 377.
48. П. Бруцкус. Письма хазарского еврея от X века. Еврейская мысль, том I, Петроград, 1922.
49. А. Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. Известия отд. русского языка и словесности. Академ. Наук, том XXIX, Ленинград, 1925. стр. 254.
50. Ф. Фестберг. Записки готского топарха. Византийский временник. XV, 1909.
51. М. И. Артамонов. История хазар. стр. 427.
52. V. Mosin. Jes Khararesetles Byzantins d''apres l''anonyme de Cambridge. Byzantion, том XIV, 1948. стр. 32.
53. D. Vernadsky. «Jebedia». Studieson the magyar background Kievan Russia. Byzantion, XIV, 1948, стр. 32.
54. Новое русское слово. 5.10.1977.

Шефикъа Гаспралы

ЧЕЛЕБИ ДЖИХАННЫНЪ ШЕАДЕТИ

1961 сенеси февраль 23 Челеби Джихан эфендининъ ольгенине тамам къыркъ учь йыл толмакъта эди. Ольгенине дедим, шеит этильгенине ве эбедийлешкенине десек догъру олур... Къурултай озь мевкъыны парламентке къадар котеререк, раатлыкъкъа чыкъкъан эди. Акъярдан эп фена ве теляшлы хаберлер кельмекте эди. Ордудаки аскерлернинъ диерли эписи большевиклер эди, олар Акъярнен берабер башкъа шеэрлерде де озь кучьлерини косьтерип башладылар. Къапавлар, эсир алувлар, атув ве асувлар девам этмекте эди. Къырымны бир тамам эльге кечирмеге азыр эдилер. Къырым миллий парламентини таныма й ве онынъ мевджут олгъанына тарсыкъа эдилер. Артыкъ бу сонъки куньлеримиз эди! Парламент алельхусус бир вазиетте топланды. Музакере ве мунакъашалар акъшамгъадже девам этти.

Челеби Джихан эфенди яныкълы ве тюшюнджели бир черенен вазиетнинъ не дереджеде джиддий олгъаныны гизлеп отурмады, ачыкъ айтты. Базы фикир ве бакъышлары фаркъ эткенлернен ве самимий аркъадашларынен мунакъаша япмакъта эди. Джебэден кельген хаберлер исе гъает кедерли эди. Эр кес куськюн, теляшлы. Юреклеримиз къан агълай эди... Топлашувдаки динълейиджилер арасында соллардан Сулейман Идриснен Фердеус аркъадашлар да булунып, олар бири-бирине мемнюн алда бакъаракъ, озьара фысылдаша эдилер. Орталыкъкъа акъшам къаранлыгъы чёккен эди. Бу вакъыт Челеби Джихан эфенди, Бекир Одабашны, Достмамбет Хаджини, Вели Ибраимни ве мени раатлыкъ одасына давет этти. О гъает асабий бир вазиетте эди. Челеби Джихан эфенди: «Бизлер шимди чаресиз алдамыз. Тюркиеге кечмек ве андан Къырымны къуртармакъ ичюн чаре арамакъ — аскер ярдымынен темин этмек ишинен огърашмакъ лязим», — деди. Менден, онынънен берабер Тюркиеге кетмеге разы олгъанымызны я да олмагъанымызны сорады. Бизлер тюшюндик-ташындыкъ ве онынъ

---

* Урьметли Шефикъа Гаспралы тарафындан азырлангъан бу макъале 1961 сенеси февраль 26 куню Стамбулда Челеби Джиханны хатырлав мунасебетинен отъкерильген мерасимде аркъадашымыз Ав. Нуреддин М. Алтугъ тарафындан окъулгъан эди.

теклифини къабул этерек дагъылыштыкъ. Челеби Джихан эфенди де Одабашнен берабер кетти. Лякин языкълар олсун Къырымдаки вазиет оларнынъ истегини ерине кетирмеге имкян бермеди. Большевиклер энди Акъмесджит дживарларыны ишгъаль эткен, джебэ ёлагъы бозулгъан эди. Челеби Джихан эфенди о вакъыт озю яшагъан пансионатына дегиль де, дигер маалледеки бир достунынъ эвине кеткен эди. Анда топлангъан аркъадашларынынъ тевсиесине бинаэн вакътынджа Ялта дживарындаки койлерден биринде гизленмеге разылыкъ бильдирген эди. Асылында Челеби Джихан эфендининъ тыш корюнишини, бираз денъиштирген алда ёлгъа чыкъмасына аркъадашлары бир тамам къаршы эдилер. Ялварма, рииджалар ярдым этмеди. О гедже, устюнде куркю, янында бир къорчалайыджысынен берабер, арабанен Алуштагъа догъру ёлгъа чыкъты. Лякин арадан бир, эки саат кечеркечмез артына къайтып кельди. Догърусыны айтаджакъ олсакъ, кетирдилер. Алушта ёлунда кетер экенлер, бир къач силялы большевик арабаны токътатаракъ, ёлджуларнынъ ким олгъанларыны ве къайда кеткенлерини сорагъанлар, Челеби Джихан эфенди озюнинъ ким олгъаныны гизлемеген.

Большевиклер шеэрде укюмранлыкъ япа эдилер. Къапатувлар да башлангъан эди. Бизлер бу къара хаберни саба эшиттик. Чюнки аркъадашларнен сыкъы алякъада эдик. Топланмакъ, субетлешмек къарарына кельдик. Парламент бинасы оларакъ къулланылгъан Задекян Джемиети бинасына топландыкъ. Бу чокъ яныкълы бир топлашув эди. Мевта башында тургъан киби бири-биримизге сускъын алда бакъа эдик. Бир-эки депутат минберге сёз айтмакъ ичюн котерильди. Лякин бир шей айтып оламадылар. Козьяшлар, агълавлар... Бу рухий джеэттен гъает агъыр вакъытта Али Баданалы козьяшларыны тёкерек, «Арсланларнынъ ерини копеклер алды», деди. Бу вакъыт бинанынъ багъча къапысы ачыларакъ, азбаргъа Акъяр денъизджилери, сель киби, бастырып кирдилер. Къуршунлар джамларны парча-кесек этерек, бинанынъ ичинде сызгъырып башладылар. Салоннынъ ичи арбийлер мекянына чивирильген эди. Аркъадашлардан базылары ерге ятты, бир къысмы, ешиль орьтюли президиум масасы артына гизлендилер. Мен исе аркъадашымнен берабер бинанынъ къалын таямалары артына гизлендик. Денъизджилер бинанынъ усть къатына котерильдилер. Анда эр ерни астын-устюн этерек, силя къыдырдылар. Бизлерни сафкъа тизерек, устьлеримизни тинттилер. Лякин олар бир шей тапып оламадылар, чекилип кеттилер. Бойлеликнен, бир провокациягъа огърап, ёкъ олмамызгъа аз къалгъан эди.

О акъшам аиле достларымыздан бири Исмаил Лёман агъаңынъ «Петербург» мусафирханесиндеки одасында топландыкъ. Омюр аркъадашы бизлерге чай къойгъан арада одагъа йылдырым чабиклигинен эким Халиль Чапчакъчы кирип кельди. Илядж сорады. Мегер Ян Миллер аркъадаш да айны шу мусафирханеде олып, агъыр хасталыкътан чекише экен. Бичаре Халильни азырлыкъсыз алып кельгенлер. Халильни иляджсыз озгъардыкъ ве онынъ вастасынен Ян Миллернен корюшмекни планлаштырдыкъ. Бардыкъ, Халиль аля даа хастанынъ янында экен. Онынъ вазиети азачыкъ тюзельген сонъ Халильнинъ ярдымынен одагъа кирип, Ян Миллерден Челеби Джихан эфендининъ азат этильмесини сорайджакъ олдыкъ. Аркъадашымнен мени къабул эткен Миллер Къырым Къадынлары иле корюшмектен мемнюн олгъаныны бильдирди. Бизлер де бир шейлер айттыкъ, сонъра онъа зияретимизнинъ себебини анълаттыкъ. Челеби Джихан эфендининъ азат олунмасыны риджа эттик. Истегимизни ерине кетирсе къырымлыларнынъ ишанчларыны ве къолтутувларыны къазанаджакъларыны сёйледик. Бу вакъыт о «Бу гедже оны Акъяргъа алып кетеджекмиз ве эйи шараит алтында къорчалайджакъмыз. Бойле япмамызнынъ себеби де оны къорумакътыр. Азат олунмасы исе шимдилик мумкюн дегиль. Чюнки онынъ душманы пек чокъ. Асылында Челеби Джихан къыйметли бир шахстыр», — деди. Оны шу гедже акъикъатен де Акъяргъа алып кеттилер.

1919 сенеси Акъмесджитте чыкъмакъта олгъан «Голос Татар» (Татар Седасы) газетасында Челеби Джихан эфенди иле берабер бир уджреде отургъан ве ондан сагъ-селямет чыкъа бильген бир монархист Руснынъ макъалеси нешир олунгъан эди. Бу зат Челеби Джиханнен субетлеше, апсханеде булунгъанына пек янышкъланъгъаныны айта, анълата. Челеби Джихан апсханеден къачмакъ чарелерини араштыргъан. Ара-сыра емек кетирген, ады айтылмай, эсли бир къадыннынъ вастасынен о аилеси иле багълангъан. О къадын Челеби Джиханнынъ андан къуртулмасы ичюн зарур шейлерни тапмакъ ичюн Кезлевге кетмек керек экен. Лякин энди февраль 23 келип еткен эди. Буларны манъа Челеби Джихан эфендининъ къарысы айткъан эди. Олюм джезасына алып кетмек ичюн кельгенде о юкълай экен. Уянткъанлар. Челеби Джихан вазиетни анълагъан, къомшусынен ведалашкъан, джеллятнынъ артындан кеткен. Апсханенинъ азбарында, диваргъа даяндыргъанлар. О башыны котерген, кокке бакъкъан, арды-сыра ягъдырылгъан къуршундан ерге серильген.

Челеби Джихан эфендини бельки апсханеден къачырмакъ мумкюн олур эди. Бир кунь «Россия» мусафирханесинде Джафер Абласвни корьмеге бардым. Одада Сабри Айваз ве Сеитджелиль Хаттат да булунмакъта эдилер. Челеби Джихан акъкъында сёз ачтым, субетлештик. Эписи шашкъын бир алда эдилер. Вазиет, эльбет, агъыр эди. Бунъа бакъмадан, чаре къыдырылды.

Багъчасарайда эдим. Бир кунъ достларымдан эки къадын кельди. Бирисининъ къоджасы парламентнинъ солларындан эди. Лякин Челеби Джиханнен дост, фикирдеш эди. Челеби Джихан эфендини апстен къачырмакънынъ чаресини тапмакъ лязимлиги акъкъында айттылар. Янъянаша отурдыкъ, субетлештик ве не къадар къыйын олса да, бу ишни япмакънынъ ёлларыны къыдырдыкъ. Эвеля Багъчасарай станциясында чалышкъан адамнынъ вастасынен Акъяргъа билет алмакънынъ чаресини къыдырдыкъ. Лякин беш-он куньгедже онынъ чареси олмайджагъыны анъладыкъ. Бир кунь Сакъсагъан маалесинде яшагъан бир арабаджыны, ёлны бакъып кельмеге ёлладым. Къамышлыгъа къадар барды, къайтып кельди. Къамышлыкътан о якъкъа ёллар къапавлы экен. Бекчилер къуш биле кечирмейлер. Акъяргъа денъиз ёлундан кечмек мумкюн эди. Лякин онда да ёллар къапанықъ эди. Сонъ дередже яныкълы беш-он кунни беклемсге къарар бердик. Факъат эй-ат!.. Огъурсыз февраль 23 келип етти.

1919 сенеси парламентте текрар топлангъандже, Акъярда денъизден-сувдан чыкъарылгъан джесетлер арасындан Челеби Джихан эфендининъ-джеседини таин этмек ичюн учь шахстан ибарет бир эйат айырылгъан эди. Абди Эфенди, мен ве кене бир киши, шимди адыны хатырлап оламайым. Мен бойле фаджиагъа даяныш оламайджагъымны айтып, ред эттим. Дигер аркъадашлар кеттилер. Пек кедерли алда къайтып кельдилер. Джесетлернинъ ич бирисини танымакънынъ чареси ольмагъаныны бильдирдилер.

Къырымнынъ тарихында озюне ляйыкъ бир из къалдыргъан, Тюрк юртунынъ азатлыгъы ичюн омюрининъ сонъ дакъкъасына къадар курешкен, джефакяр халкънынъ дегерли эвлятларындан бири олгъан Челеби Джихан ана-юрт давасында шеит кетти.

«ЭМЕЛЬ» дергиси, сайы 3, март 1961 сенеси.

Фейзи Рахман Юртэр

ХАЛКЪЫМНЫНЪ БИТМЕГЕН ЧЕКИШЮВЛЕРИ

Къырымда Ногъайчы деген кой бар эди, шимдики ады Червоновка экен. Бу кой Сеитлер (Нижнегорск) районынынъ эркянында олып, ярым аданынъ нисбетен сыртында ерлешкендир. Онынъ не заман къурулгъаныны бильмейим. Бельки 1220 сенелери Орта Асиядан атларынынъ сыртларында келип, бу ерлерни ишгъаль эткен татарлар тарафындан къурулгъандыр.

Меним генчлик чагъым Ногъайчыда кечти, анда озьлюгимни таныдым, Ногъайчыны хатырлайым, зира аятымнынъ секиз йылы анда кечти. Бу ерни типик бир татар кою демек мумкюн. Инсанлары къанаатлы ве алчакъ гонъюллидир. Бутюн Къырымда олгъаны киби мында да сабанынъ саарь вакътында башлангъан аят бутюн джанлылыгъынен кунь бою девам эте ве акъшам кунеш къомшу койнинъ аркъасында, уфукъларнынъ ичинде гъайып олгъан сонъ этрафны сукют къаплай эди. Къаранлыкъта тек кой копеклерининъ авулдагъаны ве тек-тюк лампа ышыкъларынынъ чыкъаргъан акъчыл ярыгъындан ярым саатлик ёлдан биле о ерде кой олгъаныны анъламакъ мумкюн эди.

Сув къуюлардан къопкъаларнен чекиле. Герчи учь метр теренликтен сув чыкъа, амма эр заман татлы сув олмай. Барып да аджджы сув чыкъса, о къуюны къапатып, янъысыны къазмакъ меджбуриетинде къала эдилер, табиий ки, бу иш эппейи заметлернен багълы эди.

Къара топракънен сюсленген бу ерде баарьде бол ягъмурлар ягъгъан сонъ чокъ берекетли махсул алына эди. Факъат мевсим ягъмурсыз олгъан вакъытларда бираз къытлыкъ ола эди. Къургъакълыкъ вакъытларында мусульманлар Аллагъа мураджаат этип: «Сув бер Танъръм», — деп ялвара эдилер. Башкъа тюрлю япыладжакъ иш ёкъ эди.

Баба ве анасынынъ олюминден сонъ ялынъыз къалгъан Али 1931—1932 сенелери аласынынъ янына сыгъынды. Койнинъ сырт тарафында отура эдилер. 14—15 яшларында деликъанлылыкъкъа янъы адым аткъан чагъы. Кой аяты,

факъырлыкъ бир яндан, ишсизлик бир яндан, куньлер чокъ сыкъынтылы бир шекильде778 кече эди.

Кой эвлери истиснасыз къыблагъа бакъа эдилер. Толадан япылгъан эвлернинъ устю къырмызы кираметнен орьтюли ола. Ялынъыз койнинъ сонъундан иляве этильген къысмы Ахметте эвлер о дереджеде планлы къурулмагъан, эр кес бош тапкъан ерине эв къургъан. Ахмет кою русларнынъ отургъан ери олып, онынъ бир асырлыкъ биле тарихы ёкъ эди, факъат сагълы-соллы эвлер япылып, ортасындан ёл кече эди. Иште, бу койде догъуп, деликъанлылыкъкъа аякъ баскъан А... койнинъ къыбласында отургъан акъранларынынъ эвлерине сыкъ-сыкъ бара, гедже-куньдюз оларнен ола эди. Ялынъыз о яшагъан аиледе таз хасталыгъы бар эди. А... оларнынъ ичкенлерини ичти, ашагъанларыны ашады, олар яткъан тёшекте ятты. Къыскъа заман ичинде тазлыкъ онъа да кечти, амма Али бундан сонъ халкъ арасына чыкъмагъа утанды. Чюнки бир кере эв къарчыгъасында балаларнен ашыкъ ойнаркен, ярамаз бир бала онынъ башындан шапкесини чекип ала ве ерге ура, балалар онынъ башындаки тазны корип кулелер.

Бир хайыр север адам ве я да якъыны Алини алып тедави эттирмек ве окъутмакъ ичюн башкъа бир шеэрге алып кеткен. Зан этсем оны бир унер-техника окъув юртуна берген ве айны заманда тедави эттирген. О ерни битирген, тазлыгъы кечкен ве бильмем нереде оны учуджылыкъ мектебине бергенлер. Там еди сенеден сонъ узеринде пырыл-пырыл парылдагъан униформасынен койге кельген. Бу вакъытта оны мен де корьген эдим. Парлакъ униформасынынъ погонларында учер йылдыз бар эди. Уйкен лейтенант. Бунъа бакъмадан, базы адамлар «тазы кечкенми экен?» деп ошек айталар. О да 1939—40 сенесининъ сувукъ къышында, койде, аласынынъ эви огюнде, яры бельгедже чыплакъ алда, устранен къырылгъан башыны косьтерип беден тербиеси япкъан эди. Санки, бакъынъыз менде тазлыкъ эсарети ёкъ демек истей эди. Ялынъыз башта таз олгъан ерлеринде тамгъалар къалгъан.

Ялынъыз масалларда олгъаны киби койнинъ таз огъланларынынъ башына девлет къушу къонгъан ве къыскъа заманда бир мевкъининъ саиби япкъан. Койлюлернинъ эписи оны сайып-севе, даима онынъ акъкъында къонушалар.

1937 сенеси Ногъайчы-Ахмет коюнинъ бухгалтериясында Энвер ве дайымнынъ огълу Осман чалыша эдилер. Сенелердже эвель Ногъайчыгъа русларнынъ къургъан кою де къошулгъан сонъ, койнинъ ады Ногъайчы-Ахмет олгъ-

ан. Мен шимди Энвернен Османнынъ комсомол олып-олмагъанларыны билип оламам. Факъат оларнынъ Аллагъа инанмагъанларыны, Къураны-Керимге итикъадлары олмагъаныны мерхум бабам сёйлеген эди. Эр кунь идареде ишлери биткен сонъ Сеитлер къасабасына кетип, аскерлик талими кече эдилер. Талимге бармакъ ичюн еди километрлик ёлгъа велосипеднен кетип-келе эдилер. Оларгъа сонъундан бирер значок бердилер.

Бу арада мерхум бабам дайымнынъ огълу Османгъа огюмиздеки джума куню Энвернен бирликте бизим эвге кельмелерини тенби этти. Бабамнынъ гъаеси оларгъа Алланынъ барлыгъыны исбат этмек эди. Джума куню олар бизим эвге кельген сонъ балаларны эвден тышкъа чыкъарды ве къаршыда кой совети олгъаны ичюн пенджерелерни сыкъ къапаттылар. Бир саат сонъ оларнынъ эр экиси бизим эвден чыкъты ве бабамнен пек самимий салгъылыкълаштылар.

Осман агъам куньдюз идареде чалыша, сонъра Сеитлерге кетип-келе ве акъшамлыкъ емегинден сонъ эвининъ къарчыгъасына чыкъып саатлернен баян чала эди. Биз балалар онынъ этрафыны сарып, музыка динълеймиз. «До свидание отец, мать, Я поеду в Ленинград» деп йырлагъаныны хатырлайым. Онынъ аскерлик къысымы денъизджилик олса да хызмет этеджек ери даа белли дегиль эди.

Затен, 1938 сенесининъ язында Османны аскерге алдылар. Ибраим дайым буюк огълуны тана сойып, буюк зияфетлер берип озгъарды. Зияфетте койнинъ татар ве рус яшлары иштирак эттилер. Бойлеликле Осман агъам беш йыллыкъ денъизджилик хызметине кетти. Осман агъам дженк башлангъанда учь сенелик хызметини одеген олмасына бакъмадан, бир кере биле изинли кельмеди. Онынъ кучюги Али агъам бир къач кере онынъ янына барып-кельди.

«Червонная Украина» крейсеринде денъизджи оларакъ хызмет эткенини билем. Чевик арекетли, сагълам вуджутлы яш эди. Онынъ аркъадашы Энвер исе Кавказгъа кетти. Арадан эки ай кечкен сонъ Сеитлерде чыкъкъан газетада онынъ бир макъалеси басылды. Макъаледен анълашылгъанына коре, анда офицерлик окъувында окъуй эмиш. Бойледже, эписини бир-бир сайып отурмагъа аджет ёкъ. Бир урувдан чыкъкъан яшларнынъ бири арбий учуджы, уйкен лейтенант, бири арбий крейсерде ишанчлы адам, учюнджиси де къарадаки аскерлер офицери. Бир койден учь чешит ордунынъ офицерлерини темсиль эткен мутехассыслар чыкъты. 1942 сенесининъ майыс айында «Червонная

Украина» крейсери немселерге къаршы шиддетли куреш-ти, лякин немселер бутюн къуветлерини Акъяргъа догърулткъан сонъ «Червонная Украина» гемиси этрафындаки дигер гемилернен бирликте Новороссийскке тараф чекильди, Акъярны немсе къуветлерине къалдырдылар. Дигер тарафтан Энвер булунгъан Кавказдаки орду немселерге нефес алдырмай, девамлы уджюмлерге кече, Сталинград джебэсиндеки Али исе немселернен богъаз-богъазгъа тутушып дженклеше, оларнынъ башлары устюнден бомбалар ягъдыра. Нетидж еде, 1943 сенесининъ январында немсе ордусынынъ эки юз бинъден зияде аскери къамачавгъа алынды. Бу ерде румын ордусынынъ зайыфлыгъы роль ойнады. Чюнки къызыл орду олар булунгъан джебэни делип кечти ве немсе ордусыны сарып алды. Бу арекет душман ичюн буюк дарбе эди, немсе ордулары дигер позициялардан да чекильмек зорунда къалдылар. Сталинградда немсе ордусынынъ энъ ишанчлы къысымы телеф этильди. Осман да Къырымнынъ Судакъ шеэрине «Червонная Украина» крейсеринен келе ве къыскъа бир вакъытта алты-еди бинъ деньиз аскерини десант тюшюре, къыскъа бир заман шеэр идаресини биле ишгъаль эте. Таракъташ коюне догъру илерилеркен, аркъадан уджюм эткен немсе гемилеринен дженк эте, къарадаки ве сувдаки немсе аскерлери пек чокъ телеф берелер. Бу вазиетте Осман къарагъа энмектен бир файда олмайджагъыны анълай ве бир къач юз яралы денъизджилерни гемисине аларакъ, о ерден кене Новороссийскке къайта.

Судакъ десантында иштирак эткен ве аслы таракъташлы олгъан С. Абдиш шойле анълата. Буюк бир крейсер этрафындаки аскер гемилеринен берабер сабанынъ саарь вакътында Судакъ ялысына ярым километр къадар якъынлашты. Ярым саат къадар шеэрнинъ эр тарафына атеш ягъдырдылар. Сонъра саильге даа якъын келип, топ-топ аскерлер гемилерден энип башладылар. Немсе аскерлери буны корип, къачмагъа башладылар. Совет аскерлери шеэрге кирди ве немселернен кокюс-кокюске келип тутуштылар. Ильк аньлерде советлернинъ уджюми шиддетли олды, чюнки олар сайыджа чокъ эдилер. Арадан учь-дёрт саат кечкен сонъ немселер Кефе ве Керчьтен ярдымгъа кельген аскерлернен бирлешип, уджюмге кечтилер. Судакънен Таракъташ арасындаки ямачлар къара ве ешиль униформалыларнынъ джесетлеринен толып къалды. Бу вакъытта окопларда булунгъан бир къач рус аскери гизленген ерлеринден атылып чыкъып денъиз аскерлерине ёл косьтерди, атьта ольген аскерлернинъ силяларыны алып, немселерге къар-

шы атеш ачтылар. Уйледен сонъ немселернинъ къуветлери чокълашты, окоплардан чыкъкъан аскерлер кене окопларгъа къайтып келелер.

Бу вакъытта Абдиш агъа окопта апайынен беребер экен. Олар окопнынъ четине келип тышкъа бир козь ташлай ве текрар ерлерине къайтмакъ истегенде о ернинъ бир рус къадыны тарафындан ишгъаль этильгенини корелер. Ерлерини истегенлеринен о рус къадыны «Сизнинъ заманынъыз кечти, энди озюнъизге башкъа ер аранъыз» дей. Абдиш агъанынъ къорантасы онъа бир тюрлю джевап бермей. Факъат уйледен сонъ немселер енъип башлай, русларнынъ бир къысымы бу окопларгъа къачып келелер, амма Абдиш агъанынъ къорантасы о юзсиз рус къадынына бир шей айтмай, о къадын бизим юзюмизге бакъмагъа утанды, чюнки немсе енъсе де, рус енъсе де оларнынъ меним ватанымда чарпышкъаныны биле эди, мен исе оларнынъ экисинден де бир тюрлю менфаат олмайджагъыны анълайым.

Сталинградда къопкъан фуртуналарнынъ арты кесильмеди, эки юз бинъден зияде сечме аскерини къамачавда къалдыргъан немсе бир даа ич бир джебэде тутунып оламады. 1943 сенесининъ сонъунда совет аскерлери Къырымнынъ Оркъапысыны ишгъаль этти. Немселер бутюн джебэлер бою къачмакъта эди.

* * *

Артыкъ немселер ич бир къуветте къаршы турып оламадылар. Бойлеликле, даа эки сене эвель Акъярны терк этип кетмек меджбуриетинде къалгъан «Червонная Украина» крейсери текрар Акъяр ялыларында пейда олды ве сюрюлер алында Акъяргъа йыгъылгъан немсе аскерлерини топ атешине тутты. Энвер де бир аскер такъымынынъ командири оларакъ Къырымгъа кире. Сенелердже джебэлерде чарпышкъан немсе аскерлери чокъ ёргъун ве биткин алда топ-топ эсир тюшюп башлайлар. «Эткен булур, инълеген олюр» дегенлери киби даа бир-эки сене эвель оларнынъ совет аскерлерине япкъан акъаретлерни, эзиетлерни, зорбалыкъларны шимди озьлери чекмекте эдилер. Али исе бир арбий учуджы, капитан оларакъ, чекильмекте олгъан душман аскерлерини турмадан такъип эте, сонъра рутбеси полковник олгъангъа къадар, немселерни озь сынъырларына барып киргендже къувалай...

Къырым немсе ишгъалинде эки бучукъ йыл къалды, совет джебэлеринде бинълердже къырымтатар аскерлери ве офицерлери немсе фашистлерине къаршы дженклештилер. Меним федакяр, джанбаз койдешлерим бу аят-мемат де-

гюшлери джерьянында нелер акъкъында тюшюндилер? Ярын-бир кунь озь юртунынъ ве озь халкъынынъ азат оладжагъы акъкъында, дженктен эвельки барышыкъ аят акъкъында хаяллангъандырлар? Тек бир бизим койден дженкте еди-секиз офицер, къыркъ-элли аскер иштирак этти. Тийземизнинъ огъуллары Вели ве Юнус нерелерде олип къалдылар? Къомшумызнынъ огълу джесюр Нияз къаерлерде шеит олды? Кетип де кельмегенлернинъ джедвели бу беяз кягъытнынъ бир тарафыны толдурыр.

Джебэлерде гъайып олгъанлар азлыкъ эткени киби, бир де фашистлер тарафындан зораки Германиягъа айдап алып кетильген Сеитнеби, Надя, Джеваире, Зулейха ве Сеитвелилер нерелерде къалдылар? Олар Германияда догъу ишчиси (остарбайтер) оларакъ чалышкъан сонъ, кимилери ольди, кимилери де бир даа озь юртларына къайтып оламадылар.

Весиле абламнынъ огълу Ваитни делирди деп Германиядан кери къайтаралар, дженк вакъытында элинде бойле кягъытнен ёлгъа чыкъкъан Ваитнинъ ёлу энъ аздан бир афта сюреджегине бакъмадан, янына отьмек, я да дигер ашаладжакъ шей къоймагъанлар. Ваит чокъ биткин вазиетте койге келип чыкъа ве озь къомшуларыны биле таныл оламай. Фашистлер инсанны чалыштырмакъны ве хорламакъны пек яхшы билелер, факъат Алла оларгъа текяран мерамет багъышламагъан.

Немсе ишгъали заманында Къырымда яхшы кунь яшалмады. Эвеля, совет заманында партияда олгъанларнынъ чокъуны эр анги себеплернен алды, эсир лагерьлерине ташлады ве я ольдюрдилер. Коюмизден М... акъай Сеитлер район партия комитетинде экинджи секретарь эди. Ич кимсеге зарары токъунмагъан бу эйи истекли адам койге кельгенде эр кестен ал-хатыр сорай, адамларгъа ярдым эте эди. Немселер кельгенлеринен оны Джанкойдеки эсирлер лагерине алып кете ве анда ольдюрелер.

Немселер башта Акъмесджитте, сонъра районларда Мусульман комитетлери къурдылар. Бу комитетлернинъ ич бир шей япмагъа акълары ёкъ эди. Иште, койлерде дин оджаларыны, мусульман моллаларыны тайин этелер. 1943 сенеси районда бир дервиза олды. Куреш вакъытында Сеитлерде чалышкъан офицерлер ичюн скемлелер кетирильди. Мусульман комитетининъ азалары ве бутюн халкъ аякъта, немселер исе отурып курешни сейир этелер. Бурнаш коюнден эки агъа-къардаш курешке чыкъты, кесментик вуджутлары ве орта бойларынен эр кесни йыкътылар. Бир вакъытта балабан бир къазакъ чыкъты. Къазакъ узун бойлу ве

мазаллы эди. О яшлар къазакънен курешмек истемедилер. Бир сыра мунакъашалар олды. О яшлар «бу эриф махсус курешмеге чыкъты, бизге ким бильсин не япмакъ истейдир» дедилер. Энъ сонъунда озю Бешкъурткъалы А... акъай къазакънен курешмеге чыкъты ве ыргъачыкъкъа сараракъ ойле шыпырды ки, къазакъ аман атылып турды ве курешнинъ текрар башланмасыны истеди. Халкъ чокъ алгъышлады, скемлелерде отургъан немсе офицерлери де «браво» деп алгъышладылар. О дервизада курешни бешкъурткъалы Шевкет адлы огълан къазанды. Куреш бугъасыны да бешкъурткъалылар арабагъа къойып алып кеттилер. Арадан учь ай къадар бир заман кечкен сонъ мусульман комитетининъ реиси А... акъайнынъ устюнден шикяетлер тюшкен, немселер кельгенде къаернинъ копюрини патлаткъан экен. Оны башта Джанкойге алып кеттилер, сонъра да атып ольдюрдилер. О заман орталыкъта ойле бир ишанчсызлыкъ пейда олды ки, ич къабааты олмагъанлар биле шикяет этип, бу мераметсиз эрифлерге урдырырлар деп сакъына эдилер.

Ялыбойларында ве орман олгъан районлардаки партизанлар немселерге ич тынчлыкъ бермедилер, даима бир ерлерге уджюмлер эте эдилер. Озьлери тынчлыгъыны джойгъан немсе аскерлери халкъкъа да тынчлыкъ бермей эдилер.

1943 сенесининъ бааринде бизим койден адамлар элли километр къадар дженюпте олгъан Къарасувбазар орманларына ат-арабанен кете ве пычылгъан, пыталгъан агъачларны арабаларгъа юклеп, орманнынъ этегине, немсе аскерлери булунгъан ерге кетире эдилер. Мени де бу макъсаднен ормангъа кетирген эдилер. Саба танъда Ногъайчы-Ахмет коюнден учь ат екильген арабанен чыкътым ве акъшамгъа Азамат коюне келип чыкътым. О ерде Айсерез коюнден кочип кельген бир киши бар эди, эр алда бизге узакътан сой ола, иште онъа бабамларнынъ селямларыны кетирип, о гедже анда къалдым. Акс алда куню бою 60 километр ёл кечип, одунларны юклетип, сонъра бошатып, бир даа артыма къайтмакънынъ чареси ёкъ эди. Атларны да яхшы отлаттыкъ. Экинджи куню къушлыкъ маалинден ормангъа догъру ёлгъа чыкътым. Аятымда ильки кере бойле сыкъ орман корьдим. Эки кишининъ къучагъына сыгъмайджакъ къадар къалын ве узун тереклерни кесип азырлагъанлар. О ерде азырлангъан агъачларны юклеген инсанлар меним арабамны да толдурдылар. Арабаны айдайджакъ олып тура эдим ки, узакътаки адамлар: «Партизанлар келелер!» деп къычырдылар. Базылар сагъгъа-солгъа къачтылар. Мен де бираз аджеле этерек, арабамны Азамат коюю бетке айдадым. Эр алда партизанлар атларны алып соя

экенлер деп эшиткен эдим. Затен, мен ёлумны алдым, къаршыма да кимсе чыкъмады. Одунларны Азамат коюнинъ о тик къырларындан алып кечтим, Шалхав дегирмени тарафта олгъан агъач обаларына алып кетип тёктим. Факъат юклю арабаны о тик къырдан къыйынлыкънен эндирдим. Албу исе бойле чамурлы авада о къырлардан энмек ичюн арабаларнынъ копчеклерине чана къоя экенлер. Мен бойле шейни эшитмеген эдим. Юклю арабанынъ огюне кечтим ве атларнынъ яваш-яваш юрмелери ичюн боюнларына енгильден къамчынен урдым. Эгер мен арабанынъ огюнден чекильсем, Алла сакъласын, о юклю араба бирден хызланаджакъ, атлар дёрт нал чападжакъ ве эписи парчаланып кетеджек эди. Бу ёлда мени къазадан Алла сакълады. Мен аятымда чарыкъ киймеген эдим. О ерге кеткенде къомшулардан бирининъ чарыгъыны кийип кеттим, амма атларнынъ огюнде аякъларымны таяп, о тёпеден тайып тюшкеним ичюн чарыкъларнынъ асты устюне чевирильди. О ерде бир эсли адам: «Айды балам, Алла юзюнъе бакъты, ёкъса бу чамурда бу ёкъуштан копчеклерге чана къоймайып энильмез», деди. Эр не исе де о ерде терен бир нефес алдым, киралыкъ чарыкъларымны чыкъарып, ювдым. Агъачларны теслим эткен сонъ арабаны Сеитлер ёлуна догъру айдадым. Гедже кеч вакъытта койге кельдим. Азамат коюнде бойле акърабамыз олмагъан олса, меним бу сеферим гъает агъыр оладжакъ эди.

Эски заманларда Къырымда «ким гъарип, ёлджу гъарип» деп, койлеринден келип-кечкен ве гедженинъ кеч маалинде ёлда къалгъан ёлджулар ичюн мусафир одалары япыла экен. Бу одада ёлджунынъ озюни мусафир эте, атларыны да акъыргъа алып, ем бере экенлер. Табиий ки, бойле одалар койнинъ зенгинлеринде ола экен. Бутюн бу фаалиет Алла ёлуна япыла экен. Бир кере, кеч вакъыт ёлда къалгъан бир ватандаш, гедже ат-арабасынен Эскиль коюндеки бир одагъа келе. Ава сувукъ экен, атларыны туварып акъыргъа къойгъан, оларгъа ем берген, кирип ятмадан собаны якъкъан. Гедже вакъыт эппейи кеч олмасына бакъмадан, аджеба, ашамагъа бир шейлер кетирир экенлерми, деп беклеген. Амма эв саиплери мусафирге ашамакъ ичюн бир шей кетирмегенлер. Саба эрте къалкъкъан ёлджу ястыгъынынъ астына:

Эскильде бар бир ода,
Не хлеб бар, не вода.

деп язылгъан кягъыт къойгъан. Лякин бу язгъанындан

да къанаатленмейип, о кягъытнынъ астына шу сатырларны иляве эткен:

Сеитосман сарай салдыргъан, сырттан ачкъан къапысын,
Не хлеб бар, не вода, фелян этейим япысын.

Инсаннынъ кенди башына тюшкенде о заманки одаларнынъ къыймети анълашыла...

Владиславовка коюнинъ немселери киби бизден эки километр къадар узакълыкъта олгъан Къыпчакъ коюнинъ немселерини де совет укюмети немселер кельмезден бир къач ай эвель сюргюн эткен эдилер. Оларнынъ эвлерине де якъын койлерден руслар келип ерлештилер. 1942—1944 сенелери эр афтада бир кере бир совет самолеты Кавказдан учып келе, Къырым узеринде долаша, бомбаларыны растгкельген ерлерге ташлап, кене артына къайта эди. Бир кересинде бизим Маякъобанынъ янында демиробаны бомбаламакъ истеген олса керек, о якъларны бомбалап башлады. Учакънынъ къоркъунчлы сеси, бомбаларнынъ патлавы адамларны пек раатсыз эте. Бу самолет сонъундан немселернинъ Керчь бетлердеки пекинтилерини бомбалап башлады. Геджелери немселернинъ прожекторларына огъраса да чешит маневралар япып, эп бир къуртула эди. Кене бир гедже кокте долашыр экен бизим коюмизге якъын ерге бомбаларыны ташлап кетти. Сабасына Къыпчакъ коюнде отургъан дайымнынъ эвине бомба тюшкенини анъладыкъ. Бомба эвнинъ девамы олгъан акъыргъа тюшкен ве андаки сыгъыр ве эчкилерни парчалагъан. Эвнинъ усть тарафы бираз ачылгъан. Адамлар онъа: «Айды агълама, кене япкъан эйилигинъ бар экен, о къаршынъа чыкъкъан, шукюр эт, бала-чагъанъа бир шей олмады», деп тескин бердилер.

Бир кунь коюмизге бир полк къадар немсе аскери кельди. Эртеси куню саба дайымнынъ «Уммети Мухаммед!» деген сесинен уяндыкъ. Мегер оларнынъ эвинде къалгъан немселерден бири къоюнларыны сюйреклеп бизим азбаргъа кетирген ве сояджакъ ола экен. Риджа эте-эте аскерни бу мерамындан къайтардыкъ. Биревнинъ малыны башкъасынынъ азбарына кетирип соймакъ олар ичюн бир адет эди... Бу вакъытларда коюмизге кене румынлер кельдилер. Энди бизим къоюнларымызны соймагъа тедариклендилер, бабам чокъ итираз этти. О заман бир аскер бабамнынъ башы устюнден къуршун атты, яни оны къоркъузып, къоюнны алып кетмек истеди, биз кене де бермедик...

Бизим койде бираз немсе аскери, къомшу Къыпчакъта

нсе румынлер бар эди. 8—10 румын аскери къомшуларымыз эккен къартопны хырсызламагъа кельгенлер. Румынлернинъ ашайты мартавал эди, бунынъ ичюн де эки бучукъ йыл девамында токътамай хырсызлыкъ япа эдилер. Олар къартопларны орькенинден тутып чеке, не чыкъса, шуны алып торбаларына сокъалар. Топракъта къалгъан къартопнен ишлери олмай. Бундан хабери олгъан немселер, Аблякъим акъайнынъ эвинде отургъан немсе сержанты янына эки аскер алып, хырсызлыкъ зуурь эткен ерге кельди ве румынлерни бир ерге топлап, эллеринден торбаларыны чекип алды ве озьлерини Къыпчакъ бетке къувдылар. Сонъра сержант: «Бу къартоплар кимнинъки олса, алсын» деди. Гурупкъа коре, хияргъа шукюр, дейлер. Иште халкъ румынге коре, немсеге шукюр, деди. Булар хырсызлыкъ япмайлар, хырсызлангъан шейлерни къайтарып берелер. Асылында эр экиси де ишгъальджи эди.

Бир улькенинъ аскерлери я да эалиси отьмекке тоймаз экен, оларнынъ хырсызлыкъ я да баскъынджылыкъ япмасы табиийдир. Къоджаман Советлер Бирлиги дюньянынъ дёртте бир къысымны ишгъаль эткен, энъ берекетли къара топракъларгъа саип олгъан, амма халкъларыны тойдурмай, эр ерде хырсызлыкъ, баскъынджылыкъ ат ойната. Даа эки сене эвель мектепке кеткен вакъытымызда эвден бир къач саат эвель чыкъа, Челебилер коюнинъ огюнден Сеитлерге кирер экенмиз сагъ тарафта буюк бир ресторан бар эди. Ресторандан кельген лезетли ашларнынъ къокъусыны къокълай-къокълай кете эдик. Бир кунь эвден берильген афталыкъ акъчамызнен ресторангъа кирдик. Столда мектеп аркъадашларымыз Сеитнеби, Рефат, Сейдали, дайымнынъ огълу Абдулла ве мен бармыз. Котлет ашамакъ ичюн кирген эдик. Стол устюнде туз ве биберден гъайры горчица да бар эди. Ич биримиз онынъ не олгъаныны бильмедик. Дайымнынъ огълу: «Мен бир дадыны бакъайым, сонъ сизге не олгъаныны айтырым», деди. Чай къашыгъынен текяран алып къапты, пек аджджы экен, юзю къыш-къырмызы олды. Мерхум достумыз Сеитнеби «мен де бир дадыны бакъайым» деди ве аш къашыгъыны толдурып агъызына къапты. Бир тыныштан: «Вай анам, яндым» деп багъырды. Сонъра Бешкъурткъагъа джаяв барып еткендже мунакъаша эттилер. Сеитнеби «не ичюн аджджы олгъаныны айтмадынъ?» деп Абдуллагъа илише. Чюнки дайымнынъ огълу «дады насыл?» деп сорагъанымызда «яхшы» деген эди.

Сеитлернинъ ортасындаки бир отьмек фурунынынъ пенджересине отьмек нумюнелери къоя эдилер. Чешит беязлыкъта олгъан бу отьмеклернинъ не ичюн бу къадар паа-

лы олгъаныны анъламайым. Энъ беяз отьмек 4 рубле 80 капик эди. Къырымгъа немселер келюви арфесинде советлер Сеитлердеки элеваторны богъдайы такъымынен якъып кеттилер. Немселер кельген сонъ о ерни силя анбары яптылар. Бу эснада бизлерге де силя ташыта эдилер. Бир куны мен хасталаныш ишке кетмедим. О куню бир ишчи элиндеки буюк снарядны ерге тюшюрген ве о снаряд патлагъан, о ерде о кишиден гъайры кимсени ольдюрмеген. Сонъра бизим йыгъгъан обаларда снарядлар патлап башлай, ишчилернинъ баягъы къысымы эляк ола, биз ишке кеткен вакъытта о ерлерде сачылып яткъан инсан тенлерини коре эдик.

* * *

Немсе аскерлери улькемизни ишгъаль эткенлерине эки ай олды. Ава сувукъ эди, коюмиз ичинден эсирлерни бешер-бешер тизип, Джанкойге догъру айдап кечтилер. Бу адамлар Керчь ве Кубань тарафларда эсир алынгъан экенлер. Оларгъа аш-сув бермейип, куньде 50—60 километр ёл юрсете экенлер. Бунъа инсан дегиль, айван биле даянмаз. Койде къадын ве балалар ашаладжакъ шейлерни оларгъа кетирип берелер. Бирисине бир парча отьмек атылса, эр кес о адамнынъ устюне япырыла. Астта къалгъаннынъ алы фена, о еринден турып олса, топаллана-топаллана сюйреледжек, эгер артта къалса, немсе аскерлери къуршунлайджакъ. Бизден эвельки койде де халкъ эсирлерге емеклер, берген озь акърабалары акъкъында сорап, эсирлер янында чокъча къалгъанлар. Аскерлернинъ чекилинъиз деген эмирине къулакъ асмагъанлар. О ерде бир татар къадыныны атып ольдюргенлер. Ондан эвельки койде бир эсирни артта къаласынъ деп къуршунлагъанлар. Эсирлернинъ базылары меджалсызлыкътан аякъта турып оламай, аркъадашларынынъ ярдымынен сюйреклене. Биз эсирлер янына баргъанымызнен аман артымызгъа къайтамыз, чюнки немсе аскерлери инсаннынъ къыйметини бир тавукъ къадар корьмей эдилер. Бизден эвельки койлерде биревлер озь сойларыны тапкъан ве немсе аскерлерине ялварып алып къалгъан экенлер. Факъат бизим коюмизде бойле адисе олмады. Албу ки, койде пек чокъ адам бабасыны, дайысыны, агъасыны, эмджесини арай эди.

Къомшумыздан бирининъ къызы М... де учь йылдан берли нишанлысыны беклей эди. Эр сефер эсирлер кечкенде я да эр анги бир ерде эсир лагерлеринден хабер кельгенде агъызыны ачып динълей, бир шейлер сорай, амма нишанлысындан хабер ёкъ эди. Афталарджа, айларджа, йылларджа бекледи. Баба-деделерден мирас къалгъан вата-

нындан нишанлысынен къавушалмайып сюрюльди. Чокъ йыллардан сонъ Самаркъанд областынынъ бир коюнде растелишелер. Муджцени кетирген балагъа М... эдиесини бере. Факъат севинчинден байылып къалгъан завалы М...ни зорнен айындыралар. Озюне кельген сонъ севимлисининъ юзюне бакъып баягъы агълай.

Керчьте советлер десант тюшюргенлер, иште, анда эсир алынгъанларны кене бизим койден кечирип, Джанкой бетке айдап кете эдилер. Койнинъ шималь къысымында булунгъан ве колхоз заманында тавукъ фермасы олгъан бина иле эски мезарлыкънынъ арасында эсирлерге тенефюс бердилер. Ач ве сувсагъан эсирлер къуюдан сув чекип сувсызлыгъыны къандырдылар. Эсирлерден бир ачыкъкозь олгъан сою немселерге дуйдурмадан 70 метр къадар авлакъгаки бир эвге кетип, отьмек кетирди. Сонъра экинджиси де бойле япты. Сонъра бутюн эсирлер о эвге уджюм этелер, ашалмасы мумкюн олгъан бутюн шейлерни таламан этелер. Немселер оларны токътатмакъ ичюн бир къач кере авагъа къуршун аталар, амма кимсе къулакъ асмай. Эв саиби о куню урудан богъдай чыкъаргъан ве бираз къурутмакъ ичюн яйып къойгъан экен. Къуругъан сонъ дегирменге алып кетип, ун тарттыраджакъ экен. Эсирлер богъдайнынъ эписини торбаларына, котелокларына толдурып кеттилер. Эв саиби багъыра, ярдымгъа чагъыра, амма ярдымгъа кимсе кельмей. Шашмалагъанындан о да ерге ята ве джеплерине богъдай толдурып башлай. Алла инсанны бойле шашмалатмасын, о адам бала-чагъасы ач къаладжагъыны тюшюнди. Дженк девиринден кулюнчли ве аджыныкълы манзара.

О йылларда Украинанынъ дженюбинде къоркъунчлы къара еллер эсе эди, бу еллер санки къытлыкътан делялет эди. Адамлар ягъмур дуасына чыкъалар. Дженнет киби бир ватанда асырлар девамында бахт ёкъ. Биз де бахтсыз оларакъ бу диярны терк эттик. Бу нишарет фашистлерни къырымтатарлары оларакъ бизлерми теклиф эттик улькемизге? Ватанымызгъа уджюм этип, эр тарафны якъып-йыкътылар. Сонъра яшайыш тарзымызны бозып, бинъ йылдан берли атапарымыз яшагъан ана юртумызны терк этмек меджбуриетинде къалдыкъ. Совет идареси де бутюн къабаатны къырымтатарларнынъ устюне ташлады. Бир де-бир акъыллы адам чыкъып: «Биз дженкке азырлыкъсыз эдик, немселернинъ бойле кучьлю уджюмини токътатып оламадыкъ, аскернинъ учьте эки къысымы силясыз олгъаны ичюн фашистлер бу ерлерни ишгъаль эттилер», демеди. Зайыфны ур, усулы. Немсе келип санъа уджюм эте, о ке-

тер, советлер келир ве кене санъа уджюм этер. Бу чаресиз ве заваллы халкъ не япсын?..

Немсе аскерлери Керчьни ишгъаль эткен сонъ советлер дефаларджа десант тюшюрдилер. Табиий ки, эр бир десант он бинълернен аскерлернинъ аятына мал олды. «Червонная Украйна» крейсери Акъярда косьтерген къараманлыкътан сонъ Къырымда тюшюрильген бутюн десантларда актив иштирак этти. Амма Осман фашистлернинъ бойле устюн къуветнен уджюм этип, ватаныны запт эткенини ич бир тюрлю анълап оламай эди. Бундан гъайры, къырымлы къардашларындан чокъ аз бир къысымынынъ зораки немсе аскерлери сафына кечирильгенини де эшиткен эди. Догъру-дурюст хызмет этювине бакъмадан командалыкънынъ онъа ишанчы эксильгенини дуя эди. Крейсернинъ капитаны, дигер къырымтатарлар киби, оны да незарет алтына алды. Осман ве дигер къырымлы денъизджилер дефаларджа сынавлардан кечтилер. Олар къырымтатарлар акъкъындаки бу лафларнынъ янълыш олгъаныны, тек бир-эки къырымтатар оларнынъ урбасыны меджбурен кийгенини айттылар. «Червонная Украина» Акъярда буюк бир севгинен къаршыланды. Бу геми озь хызмет борджуны шерефнен одеди. Керек олгъанда мудафаа тутты, керек олгъанда буюк дженклерге къатылды, немсе ордусыны топ атешинен буналтты. 1942 сенеси майыс айынынъ орталарында озьлери терк эткен Акъяргъа 1944 сенеси апрель айынынъ сонъунда къайттылар. Фашистлерден темизленген Акъяр бир харабе алында эди. Зафернен къайткъан аркъадашларнынъ бири-бирини къутламасы, бири-бирине сарылмасы ичюн ич бир шей кедер этмеди. Бир афтадан сонъ крейсер командири къырымтатарларынынъ чыкъарыладжагъыны, сюргюн этиледжегини эшите. Бутюн дженк йылларында энъ месуль вазифелерни шерефнен эда эткен Османны да пек севе эди. Бу вазиетте онъа ич бир тюрлю ярдым этип оламайджакъ эди. Оны атта Къырымнынъ шималинде яшагъан къорантасы янына биле ёллап оламай.

Али дженк башлангъанда та Байкал голю янындаки бир учакъ къысымында хызмет этe эди. Али булунгъан полк къысым Сталинград урушларында буюк ярарлыкълар косьтерди. Али немселерни айларджа бомбалады. Сталинград муасарасында да душман узерине бомбалар ягъдырды. О ерде къазаныгъан заферде онынъ да иссеси бар эди. Ялынъыз онынъ бу гъайретлери, ярарлыкълары аласынынъ Къырымда къалмасына етмеди, оларны да ватанларындан сюрдилер.

Я Осман иле берабер алты сене эвель аскерлик хызме-

тине кеткен Энвер насыл бир вазиетте эди? Душманле чарпышувларда косьтерген къараманлыкълары ичюн унваны тез юксельткенлер. Бу вакъытта эки кере яралангъан, амма дженкявер сафтан кетмеген.

Душманны Ростов, Мелитополь, Николаев орталыкъларында тызыкътыргъан совет аскерлерининъ бири Али эди. 1944 сенеси майыс 18-де Ногъайчы коюндеки къорантасыны энъ фаджиалы шараитлерде сюргюн этелер. Бундан хабери олмагъан Энвер гъалебеден сонъ озь коюне къайтып келе. Албу исе Къырымда татар къалмагъан, эписини бир куньде ёкъ эткенлер. Бутюн булар къырымтатарларнынъ яныгъы эди. Даа он беш сене эвель бираз зенгин олгъанларны кулак деп Урал ве Сибирьге сюргюн эткен эдилер. О ерлерден бир даа ватанларына дёнмеген къырымлылар пек хорланды ве чекиштилер. Эркек ве къадын демеден о сувукъта орманларда чалыштырдылар. Аюв адам ашармы? Эшитильмеген бир шей, амма Судакъ районындан сюрюльген Махбубе Налбантны аювлар богъуп ольдюргенлер, эр алда дигер вахший айванлар да парчалап ашагъанлар. Чюнки онынъ олюсини тапкъанда мучелери парча-парча олып ята экен.

Меним койдешлерим Осман, Энвер ве Алининъ къоранталары сюрюльген ерлерде вазиет насыл экен? О ерлернинъ аювлары да адам ашаймы? Осман Къара денъизде немсе флотыны къувалай, Энвер полк командири оларакъ 'Катюша'ларынен немселернинъ аркъасындан атеш ягъдыра ве Али де коклерге аким оларакъ, немсе ордусынынъ устюне бомба ягъдыра. Америка ярдымы да тамам вакъытында етишти, немсе ордусы дженк башында совет ордусынынъ алына тюшти. Совет аскерлери фашистлерни къувалап Берлингедже кельди ве Берлинни де ишгъал эттилер.

Эбет, дженк битти, амма Совет ордусында къараманджа дёгюшкен къырымтатарлары ичюн янъы проблемалар башланды. Чюнки бутюн совет ордусынынъ къысым ве болюклерине гизли шифрлернен хаберлер ёлланды. Миллети къырымтатар олгъан аскер ве офицерлер мукяфаткъа такъдим этильмемек кереклер, чюнки тез куньлерде олар озь халкъы сюргюн этильген ерге ёлланыладжакълар. Тек базы юксек рутбели шахслар озь халкъындан айырылып, меркезий шеэрлерге ёлланылды.

Иште, Орта Асиягъа сюрюльгенлерине бир йыл къадар олгъанда Озьбекистаннынъ Самаркъанд шеэрине якъын бир колхозда бойле бир вакъиа олып кечкен. Богъдай тымар этильген сонъ кой балалары башакъ джыймагъа чыкъалар. Демирджи Н... де аилесинен бу койде яшай эди. Ач-

лыкъ чекелер. Онынъ ичюн он яшындаки огълу дигер кой балаларынен берабер башакъ джыймагъа кете. Балалар торбаларыны толдураяткъанда узакътан ат устюнде бригадир корюне. Балалар онъа къулакъ асмайлар, чюнки башакъ топламакънынъ ясакъ олгъаныны бильмейлер. Бригадир Нафенинъ он яшындаки огълуна якълашар-якълашмаз къамчынен дёгип башлай. Ойле мераметсиздже ура ки, бала эсини джойып, байылып къала. Ачувыны там алып оламагъан бригадир баланынъ эки аягъыны йипнен багълай, озю де аткъа мине ве атыны вызлы чаптырып, аркъасында багълы олгъан баланы койге къадар сюйреклеп келе. Агъызы ве бурну къан ичинде къалгъан бала ёлда оле. Аюв бачимли озьбек бригадири о вахший къызгъынлыкъ ичинде баланынъ ольгенини биле анълап оламай. Баланынъ олюсини Демирджининъ уфачыкъ эви огюне кетирип ташлай . Баланынъ олюсини косьтерип: «Алынъыз баланъызны!» деп багъыра. Баланынъ бу алыны корьген анасы дешетке тюше. «Не яптынь меним баламны? Сенде ич мерамет ёкъмы? Эй вахший инсан, Алла сенинъ белянъны берсин, меним баламдан бетер ол!» — деп багъыра ана. Вахший бригадир баланынъ анасына да бир къамчы ура ве баланынъ олюсини о ерге ташлап кете. Заваллы къадын баласынынъ олюсине сарылып саатлернен агълай.

Орта Асияда бойле шекильде ольдюрильген къачынджы бала эди бу? Албу исе 1941—1943 сенелеринде немселерге эсир тюшкенлер арасында озьбек, къазах, тюркмен, къыргъыз, къазан татары, дагъстанлы, азербайджан ве дигер тюркий улькелерге аит эсирлерге къырымтатарларнынъ косьтерген якъынлыгъы ве ярдымлары тиллерде дестан олгъан, бу джанавар суретли бригадирлер, реислер халкъымызны бойле хорлады ве ольдюрдилер. Бойле вакъиаларгъа къияс этмек ичюн бир мисаль даа кетирмек истейим.

1950 сенесининъ майыс айындамыз. Бизим Тюркиеге сыгъынгъанымыз бир бучукъ йыл олды. Мен учь айры девлет секторында хадим оларакъ бир муэссиседе чалышам. Бир кунь алыш-вериш япмакъ ичюн базаргъа кеттим. Базардан къайткъанда къаршымдан немсе ордусындаки киби плащ кийген юварлакъ бичимли бир киши келе эди, янында да бир тюрк бар. Мен оглерине келип «Мерхаба» дедим. Олар селямлашкъан сонъ кечип кетмек истедилер, факъат мен: «Токътанъыз, къайда барасынъыз?» деп сорагъан сонъ олар меним де Авропадан кельгенимни анъладылар. «Мен къырымтатарым. Чалышасынъмы, ишинъ бармы?» — деп сорадым. Чюнки янъы Тюркиеге сыгъындыкъ, ишсизлик

бизлерни такъип эте эди. О да «Ишим ёкъ, богъаз токълугъына бунынъ багъчасында чалышам» деди. Мен онъа адресимни ве чалышкъан еримнинъ телефон номерини бердим ве ярын меним иш ериме келинъ, дедим. Бизим чалышкъан тешкилят бир девлет секторы олып, Советлернинъ МТС тешкиляты киби, зираатчылыкъ министрлигине бакъа эди. Экинджи куню саба ишке кельген сонъ Къырым асыллы олгъан устабашына вазиетни анълаттым ве «бу адамны мында алайыкъ» — дедим. Ярым саат сонъ о бизим чалышкъан еримизге кельди ве куньлиги учь лирадан ишке башлады. Тюркиеде о заман пек уджузлыкъ эди. Бир килограммлыкъ бир отьмек йигирми къуруш эди. Абдулькъаюм адлы бу озьбек адамы о иште сенелердже чалышты, мен башкъа ишке авушкъанымда о адам кене о ерде чалыша эди. Коньядан эв алгъан, аджылыкъкъа барып кельген ве сексен яшындаки озьбек Абдулькъаюм Тюркиенинъ Конья шеэринде бала-чагъасынен аля яшамакъта. Шимди пенсияда.

Иште, бизим корювимиз ве анълайышымыз бойле эди, яни мушкуль вазиетлерде тюркий халкълар бири-бирлерине базанмакъ кереклер, бири-бирлерине гонъюльдешлик бильдирмелилер деп тюшюне эдик. Екъса, юкъарыда айткъан, инсанлыкънен ич алякъасы олмагъан арекетлерни душманларымыздан биле беклемей эдик.

* * *

Къырымтатар халкъы экинджи джиан дженкинде бар кучюнен иштирак этти. Кучюк бир халкъ он эки языджысыны гъайып этти. Дженк аркъасында халкънынъ кене бир къысымы партизанларнен, гизли арекетнен багъланып иш корьди. Эр кес фашизмнинъ ольмеси огърундаки буюк курешке элинден кельген иссесини къошты. Къырымтатар дженкчилерининъ джебэлерде косьтерген ярарлыкълары битмез-тюкенмездир. Амма халкъ бу къадар къурбанлар берювине, къыйынлыкъларгъа къатланувына бакъмадан, ахыр-сонъу совет аскерлерининъ дарбесине огърады. Гъаддар Сталин дженкнинъ битмесини беклеп биле отурмадан къырымтатарларны сюргюн этти. Акъылгъа ятмайджакъ, къоркъунчлы масаллардаки киби акъикъат.

Дженктен эвель мектепете шиирлерини окъудыгъымыз Ыргъат Къадыр да джебэде экен. Дженкнинъ башындан сонъунадже атешлер ичинде булунгъан Ыргъат Къадыр дженк биткен сонъ мейдангъа чыкъмады. О заманларда Ыргъат Къадырнынъ шиирлери тильден-тильге долаша эди. Бир шииринде, эгер янъылмасам, шойле яза:

Бир сес кельди, мен уяндым, татлы юкъум дёрт болип,
Баш уджунда аркъадашым чала, ойнай эм кулип.

Дженк биткен сонъ Париджe, Сена озенининъ ялысында ачындан ве сувукътан ольген ве янындан бир десте ширлер тапылгъан бельгисиз къырымтатар яшы ким эди? Ватанлары Къырымда зуурь эткен аджджы драмаларны огренген ве о вакъытта Германияда догъу ишчиси (остарбейтер) оларакъ чалышкъан бинълердже Къырым яшлары ве къызлары ватанларына къайтув акъкъында терен къайгъынен тюшюне эдилер. Олар ватанларында озьлерини телюке беклегенини анъласалар да къайттылар. Авропадан чыкъкъан эшелонлар Къырымнынъ ичине биле кирмейип досдогъру Орта Асиягъа кеттилер. Шимди исе экинджи джиан дженкининъ биткенине 51 йыл олды. Бу язымда адлары анъылгъан къараманларнынъ бир чокъу аятта ёкъ. Оларнынъ базылары озьлери мудафаа эткен шеэрлерге, койлерге сыгъындылар, базылары догъгъан ерлерини корьмек имкяныңдан марум ольш, асретликте яшадылар, базылары исе хорлана-хорлана Парижнинъ ким бильсин анги мезарлыгъына джыйылдылар. Мен исе Германиянынъ шымалиндеки Гамбург шеэринде ялынъыз яшай ве «Бир халкъкъа бу къадар акъсызлыкълар япылмасына насыл мусааде эттинъ, Танърым?» — деп ватаным Къырымны тюшюнем.

Гамбург ш.

ИСЛЯМ ДИНИНИНЪ ЭСАСЛАРЫ

Бешинджи бап

ДУА ВЕ АЛЛАГЪА ТАБЫНУВ

Кечкен бапта биз Мухаммед Пейгъамбер (с.а.в) бизге беш чешит иманны эмир эткенини анъладыкъ:

1. Озюнинъ Иляйилигинде тенъешсиз Алланынъ бирлигине иман.
2. Алланынъ мелеклерине иман.
3. Иляий Китапларгъа, Соньки Китап олгъан Къуран-ы Керимге иман.
4. Алланынъ Пейгъамберлерине, оларнынъ соньки Эльчиси ве Кесен-кес олгъан Азрети Мухаммед (с.а.в)ге иман
5. Ахиретке иман.

Иманнынъ бу беш чешити Ислямнынъ эсас принциплерини тешкиль эте. Ким оларгъа инанса, Ислямгъа кире ве Мусульман джемиетининъ азасы ола. Бундан гъайры, акъикъий мусульман олмакъ ичюн Алла тарафындан косьтерильген ве Азрети Мухаммед (с.а.в.) тарафындан эмир этильген бутюн косьтеришлерни тамамынен эда этмеси борджлу.

Аллагъа итааткяр олмакъ-Ислям динини тешкиль эте. Сиз бу итикъад иле Алла сизинъ екяне Танърынъыз олгъанына инанасынъыз: бу — О сизинъ Яратыджынъыз, сиз исе Онынъ Яраттыгъы олгъанынъыз, О сизинъ Саибинъиз, сиз исе Онынъ къулы, О сизинъ Идареджинъиз, сиз исе -- Онъа таби олгъанынъызны бильдире. Сиз Оны озюнъизнинъ Саибинъиз ве Идареджинъиз дие таныяракъ, Онъа итаат этмекни инкяр этсенъиз, о алда исьянджыгъа чевирилесинъиз. Аллагъа инанаракъ, сиз Къурангъа-Алланынъ Китабына ве, табиий ки, Онынъ манасына да инанасынъыз. Бойледже, Къуранда нелер бар олса, оларнынъ эписини къабул этмек сизинъ борджунъыздыр. Бунынънен берабер, сиз Мухаммед (с.а.в.)ге Алланынъ Эльчиси сыфатында инанасынъыз ве онынъ эмирлери ве ясакълары Алладан экенине разы оласынъыз ве тамамиле итаат этесинъиз.

---

* Девамы. Башы кечкен санларда.

Энди, келинъиз, Мухаммед Пейгъамберимиз (с.а.в.) бизлерни насыл арекет тарзы дестурына огретти? Биринджиси ве эсаслысы «Ибадах» яни Ислямгъа итимад эткен, эр бир адам беджермеси шарт олгъан энъ Муим вазифедир.

«ИБАДЕТ — АЛЛАГЪА ИТААТ ЭТЮВНИНЪ РУХЫ»

Арап сёзю «Ибадет» «Абд» сёзюнден келип чыкъкъан олып, къул демектир ве итаат этмекни бильдире. Алла сизинъ Саибинъиз, сиз исе Онынъ къулысынъыз ве къул озюнинъ Саибине итаат этювде не япса — «Ибадет»тир.

Ислямнынъ «Ибадет» къаврамы пек кениш. Эгер сиз озъ сёзлеринъизни сахтеликтен ве сёгюнчлерден арындырсанъыз, акъикъатны ве текаллюфле сёйлесенъиз ве буны Алланынъ эмирине бинаэн, деп япсанъыз, бу — «Ибадет» ола. Эгер сиз озъ этрафынъыздакилернен ве озь ишлеринъизде Алланынъ къанунларына эм шекильдже, эм де маиетинже риает этсенъиз, о алда сизинъ бу фаалиетинъиз «Ибадет»тир. Эгер сиз фукъарелерге ве итияджлыларгъа ярдым этсенъиз, ачны тойдырсанъыз ве буларнынъ эписини шахсий файданъыз ичюн дегиль де, Алланынъ ризасы ичюн япсанъыз, буларнынъ эписи «Ибадет»тир».

Сизинъ икътисадий фаалиетинъиз — озюнъизни ве якъын адамларынъызны кечиндирмек огърундаки фаалиетинъиз, эгер бунда пак ве догъру олсанъыз, Алланынъ къанунларына базансанъыз, бу да — «Ибадет»тир.

Къыскъасы, эгер сизинъ бутюн фаалиетинъиз Алланынъ къанунларына уйгъун кельсе, макъсадынъыз да Оны разы этмек олса, бу «Ибадет»тир». Бойледже, Алладан къоркъаракъ сиз бутюн фаалиетинъизде эйилик япасынъыз ве гунях ишлерден къачынасынъыз, бунынъле сиз озюнъизнинъ Ислям огюндеки вазифенъизни толусынен беджересинъиз. Иште, «Ибадет»нинъ манасы будыр: толусынен Аллагъа итаат этмек ве, уфакъ-тюфек олса биле, озъ аятынъызны Ислямгъа келиштирип яшамакътыр. Бунъа иришмеге ярдым олсун ичюн огренмеге амель этмек макъсадында, ресмий «Ибадет» сериялары тизильгендир. Биз буларгъа не къадар ихляснен таби олсакъ, огренгенлеримизни амелиятта о къадар эйи эда этермиз. Бойледже, «Ибадет»ни Ислямнынъ темели деп эсап этмек мумкюн.

НАМАЗ — САЛЯТ

«Салят»-энъ муим вазифелерден эсаплана. «Салят» -эр кунь иманынъызны афызанъызда беш кере текрарламакъ ве тазертмекле намаз къылмакътыр.

Сиз саба эрте турасыз, ювунасыз ве Алла ризасы ичюн намаз къылмагъа азырланасыз. Намаз къылув вакъытындаки арекетлеринъиз рухнынъ итааткярлыкъкъа муджессемлигидир: чешит сурелерни окъувынъыз сизге озюнъизнинъ Аллагъа таби олгъанынъызны анъдыра. Сиз Ондан имдат къыдырасыз, текрар ве текрар Онынъ къахрине огърамамакъны ве Онынъ ёлундан тайпынмамакъны сорайсыз, Сиз Къуран окъуйсыз, Пейгъамберлерге иман кетиресиз, Къыямет Кунюне иман акъкъында Алланынъ огюнде озь аятынъыз акъкъында эсап береджегинъизни хатырлайсынъыз.

Сизинъ кунюнъиз бойле башлай. Бир къач сааттен сонъ мазин сизни намазгъа давет эте ве сиз кене Аллагъа сыгъынасыз ве Онынъ иле разы олгъанынъызны афызанъызда тазертесинъиз. Бир къач дакъкъа куньделик къайгъыларынъызны унутасыз ве Алланынъ узурында янъгъыз булунасынъыз. Булар сизге аяттаки акъикъий хызметлеринъизни бир даа хатырлата. Бундан сонъ сиз, бир къач сааттен озюнъизни кене Алланынъ узурында булунмакъ ичюн, озь ишинъизни девам этесинъиз. Бу — сизинъ дикъкъатынъызны текрар иманынъызгъа догърулта.

Кунеш къонгъан ве ер юзюне къаранлыкъ чёккен сонъ унутмамакъ макъсадынен намаз къылмакъ ичюн кене Алланынъ огюнде булунасыз.

Бир къач саат кечкен сонъ, юкъламакътан эвель, сиз намазынъызны бир даа хатырлайсынъыз ве текрар Алланынъ огюнде булунасынъыз.

Эр куньки намаз Аллагъа сизинъ иманынъызны ве итаатынъызны къавийлештиргени, къальбинъизни текеммуль эткени, ахлякъынъызны зенгинлештиргени ве юрегинъизни паклегенининъ себебини анъламакъ къолай.

Энди сиз бенъа насыл иришкенинъизни бакъайыкъ. Сиз абдестинъизни Азрети Мухаммед (с.а.в.) айткъаны киби аласыз ве дуаларны эмир этильгени киби окъуйсынъыз. Не ичюн бойле япасынъыз? Шунынъ ичюн ки, сиз Азрети Мухаммед (с.а.в.)нинъ Пейгъамберлигине иман кетиресинъиз ве онъа итаат этмеге меджбурсынъыз.

Не ичюн сиз Къуран аетлерини айнен текрарлавдан аселет къачынмайсынъыз? Намаз вакътында чокъ аетлерни эзберден окъуйсынъыз ве эгер сиз асылындан башкъа тюр-

лю окъусанъыз, сизни бир кимсе тешкереджеги ёкъ. Лякин, буны сиз бир вакъыт къастен япмайсынъыз. Не ичюн? Чюнки, Алланынъ даима сакът олгъанына, О, сиз эзберден окъугъан эр шейни эшиткенине, белли ве гизли шейлерден хабердар олгъанына инанасынъыз. Бир кимсе сорамагъаны алда, намаз къылмагъа сизни ким меджбур эте? Муим ишлеринъизни быракъып, намаз къылмакъ ичюн месджитке ашыкъмагъа, эрте саарьде юкъунъызны больмеге сизни ким меджбур эте? Бу-бордж дуйгъусындан, Алла огюндеки вазифенъизни эда этювни анъламакътан башкъа шей дегиль. Сиз намаз къылгъанынъызда янълышлыкъларгъа ёл бермейсинъиз, чюнки, сизинъ юрегинъиз Алладан къоркъу иле толу ве сиз Къыямет Куню онынъ огюнде булунаджагъынъызны эм де бутюн омюринъизде япкъанларынъыз акъкъында эсап береджегинъизни билесинъиз.

Ахлякъий ве рухий алышкъанлыкъкъа намаздан да эйи башкъа даа бир шей ола билирми? Намаз инсанны акъикъий мусульман япа. Намаз онъа, Аллагъа разы олгъаныны хатырлата, Онъа иманыны тазерте, Пейгъамберге итаат этмеге меджбур эте, бойлеликле озь вазифелерини эда этмеге алыштыра. Бу акъикъатен де амелиятнынъ идеалгъа якъынлашмасына джиддий алышкъанлыкътыр.

Эгер инсан Аллагъа меджбуриетлерини дюньядаки башкъа джеми истеклеринден устюн олгъаныны анъласа, о бутюн арекетлеринде элял олур: акс алда, Алланынъ наразылыгъына огърар. О, эр куньки намазда олгъаны киби, озь аятында да Алланынъ къанунларына итаат этер. Бойле инсангъа эр вакъыт ишанмакъ мумкюн, чюнки о, гуняларынъ якъынлашып келеяткъан кольгесинден биле къачыныр. Эгер, атта бойле алышкъанлыктан сонъ да, Алланынъ къанунларына итаат этмесе, демек бу онынъ къусурлыгъындандыр. Сиз намазларынъызны, алельхусус Джума намазыны, джемаат иле къылмакъ борджлусынъыз. Бу озьара муаббет олып яшамагъа огрете, бирдемлик ве миллий берадерлик дуйгъуларыны тербиелей. Намаз къылмакъ мусавийлик аляметидир, чюнки, зенгинлер ве фукъарелер, бильгилилер ве джаиллер, къаралар ве беязлар-эписи бир сафта туралар ве Аллагъа табыналар. Намаз адамларда низамлылыкъны ве сечильген етекчиге (лидерге) итаат этювни, бунынъ киби де, зенгин шахсиетни ве бераберликте аят кечирюв алышкъанлыгъыны тербиелей.

Булар куньделик намаздан алынгъан ялынъыз базы устюнликлердир. Эгер булардан вазгечсек, биз, ялынъыз биз зарар кореджекмиз. Намаздан къачынмакъ эки шейни анълата билир. Я биз намаз къылмакъны вазифемиз оларакъ

танымаймыз, я да биз оны таныймыз, амма эп бир ондан къачынамыз. Бириндажи алда, бизим кетирген иманымызялан, чюнки, эгер биз эмирлерге бойсунмасакъ, демек биз Алланынъ Укмини умумен танымаймыз. Экинджи алда биз ер юзюнде энъ ишанчсыз адам эсап этилемиз, чюнки Онынъ Укмини итираф этемиз, амма онынъ эмирлеринден къачынамыз. Эгер биз дюньядаки энъ Юдже Акимге бойле мунасебет бильдирсек, инсанларнен де тыпкъы бойле мунасебетте оладжагъымыз белли эбет. Эгер джемиетте экиюзьлюлик мунасебети устюн олса, о алда ихтиляф келип чыкъа.

ОРАЗА — САВМ

Ораза йылда бир кере Рамазан (ай такъвимининъ докъузынджысы) айында тутула. Бу вакъыт ичинде биз Кунеш догъып, къонгъангъа къадар, ачыкъкъанымызгъа ве сувсагъанымызгъа бакъмадан, не ашаймыз ве не де ичемиз.

Бойле джиддий тертипке гонъюлли оларакъ итаат этювде бизим узеримизден не идаре эте? Бу-Аллагъа имандан, Ондан къоркъудан ве адалети Джезадан башкъа шей дегильдир. Ораза девиринде биз эр вакъыт озь истеклеримизни тыямыз ве буны япаракъ, Алланынъ Къанунынынъ устюнлигини тасдикълаймыз. Ораза вакъытында бир ай зарфында озь борджумызны ве сабырлылыкъ рухумызны анълав бизим иманымызны къавийлештирмеге ярдым эте. Бир ай девамындаки джиддийлик ве низам бизни бу аятнен юз-юзге кетире ве бизге йылнынъ къалгъан къысмында озь омюримизни. Онынъ истегине толусынен риает эттиререк яшамагъа ярдым эте.

Дигер тарафтан, Ораза джемиетке буюк тесир эте, чюнки, мусульманларнынъ эписи, мевкъилерине бакъмадан, бир вакъытнынъ озюнде ораза тутмагъа борджлулар. Бу инсанларнынъ мусавийликлерине айрыджа мана бере, севги ве берадерлик дуйгъуларыны къавийлештире. Рамазан вакътында феналыкъ гизлениле, эйиликлер япыла, бутюн барлыкъ тазелик ве намуслылыкъ иле сюслене.

Низам бизим озь хайырымызгъа хызмет эте. Ким бу борджуны эда этмесе, демек башкъа борджларыны да одемек истемей. Энъ феналар, дигер адамларгъа косьтеререк, ашап, ичкенлердир. Олар бу арекетлеринен озьлерини Яраткъан дие таныгъан Алланынъ эмирлери оларны меракъландырмагъаныны косьтерелер. Бундан да гъайры, олар мусульман джемиетининъ догъру азалары олмагъанларыны нумайыш этелер.

ЗЕКЯТ

Учюнджи бордж «Зекят»тыр. Эр бир мусульман, эгер онынъ малиевий вазиети белли азлыкътан юкъары исе, озюнинъ пара балансындан юзде эки бучугъыны мухтадж адамларгъа бермеси керек. Бу-азы. Сиз не къадар чокъ берсенъиз, Аллададан о къадар чокъ эджир алырсынъыз. Биз «Зекят» оларакъ берген парамыз Алла мухтадж олгъан бир шей дегиль. О бутюн истеклерден юджедир. Эгер биз озь къардашларымызгъа ярдым этсек, О эр шейни багъышлайыджы бизге мукяфатлар ваде эте.

Мукяфаткъа наиль олмакънынъ шарты бар: сиз Алла ризасы ичюн зекят баргенинъизде, оны алгъан адамдан къаршылыгъына ич бир шей беклемейджексинъиз я да белли олмакъ макъсадыны кутьмейджексинъиз. Зекят да «Ибадет»нинъ намазы ве оразасы киби муиммдир.

Энъ муими шунда ки, Зекят теберру этмеге, хайыр япмагъа азыр олмакъны тербиелей ве худбинликтен (эгоизм) къуртара. Ислям ялынъыз озь зенгинлигининъ бир къысмыны, шахсий файдасыны козьлемеген алда, гонъюлли оларакъ бергенни къабул эте. Акъикъий мусульман вакъыты кельгенде бутюн зенгинлигини Алланынъ ёлуна багъышлай биле, чюнки бунъа оны «Зекят» алыштырды.

Мусульман джемиети «Зекят»тан файда коре. Теминаты дуруст эр бир мусульман теминаты пек эйи олмагъан ве фукъаре къардашларына ярдым этмек борджлу. Туллар, сакъатлар, истидатлы олып да, бильги алмагъа сермиясы олмагъан я да джемиетке файда кетирмек огърунда чалышып оламагъан чокътан-чокъ адамлар олгъанда, онынъ зенгинлиги тек онынъки олмамакъ керек. Ким зекятны инкяр этсе, о акъикъий мерхаметсиз адамдыр, чюнки башкъалар ачлыкътан олеяткъан я да ишсизлик азабыны чекеяткъан бир вакъытта озь гъазнесини толдурмакътан зияде мерхаметсизлик ола бильмез. Ислям худбинликке ве ачкозьлюкке къолтутмай. Инанмагъанлар, дюньявий севги дуйгъусындан марум инсанлар ялынъыз зенгинликлерини насыл этип сакъламакъ я да башкъаларына файда алмакъ ичюн борджгъа бермекни тюшюнелер. Ислямгъа бинаэн, зенгинлик, дигер адамнен олар да джемиетнинъ дегерли азасы олмасы ичюн пайлашылмасы шарт.

АДЖЫЛЫКЪ — ХАДЖ

Аджылыкъ (хадж) «Ибадет»нинъ дёртинджи эсасыдыр. Мекке бугунь Ибрахим Пейгъамбер (а.с.) Аллагъа сыгъынмакъ ичюн къургъан кучюк эв земининде ерлешкендир. Алла оны такъдирледи, Онынъ эви денильди ве ибадет вакътында эр кес о тарафкъа юзленген ер олып къалды. О, эр бир мусульмангъа ич олмагъанда омюринде бир дефа бу ерни зиярет этмесини вазифе этип бельгиледи. Бу зиярет незакетлилик зиярети дегильдир. Аджылыкънынъ озь шартлары бар ки, оларны эда этмек бизге динге итикъадны ве эйи намуслылыкъны синъдире.

Аджылыкъ девиринде озь дуйгъуларымызны тыймакъ, къатлиамдан (къан тёкюджиликтен) халис олмакъ, сёзде ве иште намуслы олмакъ талап этиле. Бизим самимиетлигимиз ве итааткярлыгъымызгъа Рабби Тааля бизге эджирлер ваде эте. Ялынъыз Алланы севген адам, бутюн озюне якъынларны кериде быракъаракъ, бойле узакъ зияретке ёл алыр.

Бу-айрыджа зияреттир. Зияретчининъ бутюн ой ве фикри Аллагъа догърултыла, онынъ бутюн вуджуды озюни Аллагъа багъышлав дуйгъусынен толуп-таша. Мукъаддес ерде о паклик ве динге итикъадлылыкъ муитинде булуна. ОИслям заферинден шаатлыкъ берген ерлерни зиярет эте ве булар онынъ хатырасында омюрлик къалалар.

Башкъа Ибадетлер киби, аджылыкъ да мусульмангъа файда бере. Мекке, бутюн дюнья мусульманларынынъ бир йылда бир дефа барып зиярет этмеге ынтылгъан меркезидир, бу ерде олар озьлери ичюн умумий меселелерни музакере этелер. Аджылыкъ зияретининъ бутюн муити мусульманларнынъ эписи, чешит ерлерде яшагъанларына, медениеттеки фаркъларына бакъмадан, озьара мусавий ве бирбирлерининъ севги эм де сайгъыларына ляйыкъ олгъанларыны хатырлата. Аджылыкъ дюнья мусульманларынынъ чокъмиллетли бир джемиетке бирлештире.

ИСЛЯМНЫ ИМАЕ — ДЖИХАД

Ислямны къорумакъ эсас принциплерден олмаса да, онынъ эмиети ве заруриети акъкъында Къуран-ы Керимде ве Хадислерде дефаларджа къайд этиле. Бу-инангъанларнынъ Ислямгъа садыкълыкъларынынъ озюне хас исбатыдыр. Эгер биз озь достумыз дие таныгъанны душманнынъ чешит къавгъалары ве ачыкъ акъаретлеринден къорумасакъ, о алда биз акъикъатен сахте досттырмыз. Демек, эгер

биз Ислямгъа акъикъий итикъад этсек, биз Ислямны куньджюликле къорумакъ, имае этмек, бутюн мусульманларнынъ менфаатларыны къорчаламакъ, бу эснада да озюмизнинъ шахсий менфаатымызны экинджи дереджеге къоймакъ борджлумыз.

ДЖИХАД

«Джихад» Ислямны имае этювнинъ бир къысмы олып, сонъки дамла къанынъ къалгъандже курешни анълата. Озюнинъ джисманий ве маневий гъайретлерини ве зенгинлигини Алла ёлуна сарф эткен инсан «Джихад»къа къатылгъан эсап этиле. Лякин, Шариат тилинде бу сёз Алланынъ адынен, Ислямнынъ душманларына къаршы алынып барылгъан муаребени анълата.

Аятыны багъышлав киби энъ алий къурбанлыкъ бутюн мусульманларгъа аиттир. Лякин, мусульманларнынъ бир къысмы озюни «Джихад»къа тевсие этсе, о алда бутюн джемиет толусынен бу месулиеттен азат олалар. Лякин, бир кимсе огге чыкъмаса, о алда джемаатнынъ эр бир азасы къабаатлыдыр. Ислям девлетининъ ватандашлары ичюн, бу-имтияз. Эгер о мусульман олмагъанлар тарафындан уджюмге огъратылыр исе, ортадан къалдырылыр. Бойле вазиетте эр ким «Джихад» тарафдары олмакъ борджлу.

Къаршылыкъ косьтермеге къувети етмесе къомшу мусульман девлетлер ярдым этмек кереклер, бу оларнынъ диний борджларыдыр. Эгер олар да мувафакъиетсизликке огърасалар, о вакъытта бутюн дюнья мусульманлары умумий душмангъа къаршы курешмек кереклер. «Джихад» мусульман ичюн куньделик намаз ве ораза киби вазифедир. Ким бундан къачынса, гунякяр олур. Онынъ озюни мусульман дие илян этюви шубе алтында къалыр. О-эки юзълюдир, онынъ «Ибадет»лери ве дуалары къабул олунмаз, булар бир козьбоявдыр.

Алтынджы бап

ДИН ВЕ ШАРИАТ

Биз кечкен бапларда Иман яки Дин меселелерини бакътыкъ. Бу бабда биз Мухаммед Пейгъамбер(с.а.в.)нинъ Шариатынен танышаджакъмыз, лякин эвеля Дин ве Шариат арасындаки фаркъны бельгилеп алайыкъ.

ДИН ВЕ ШАРИАТ АРАСЫНДАКИ ФАРКЪ

Биз энди вакъты-вакътынен кельген Пейгъамберлернинъ эписи Ислямны, яни Аллагъа, Онынъ Сыфатларына иман, Къиямет Кунюне иман ве Пейгъамберлерге эм де Китапларгъа иман этмекни тергъип эткенлерини айттыкъ. Олар инсанларны рабби Таалягъа сыгъынып итаат этерек яшамагъа огреттилер. Буларнынъ эписи «Аль-Дин»ни тешкиль эте ве бутюн Пейгъамберлер ичюн умумий эди.

«Дин»ден гъайры, арекет тарзынынъ муфессель дестуры ве ахлякъ, аят, къанунлар нумюнеси олгъан «Шариат»да бар ки, о адалетлилик укмини тиклемеге имкян бере. Бу къануний укъукълар даимий суретте денъишювлерге огъратылды ве эр бир Пейгъамбер айны бир динге саип олгъан исе де, о озюнен берабер онынъ адамларына ве заманына уйгъан чешит «Шариат» алып кельди.

Бу джерьян Азрети Мухаммед (с.а.в.) бутюн инсанларгъа ве замангъа уйгъун мукеммель къанунлар меджмуасыны кетиргенден сонъ токътады. «Дин» бир тюрлю денъишмеге огърамады, лякин эвельки «Шариат»лар Азрети Мухаммед (с.а.в.) озюнен кетирген, эр шейни озь ичине алгъан «Шариат»ны кетирген сонъ лягъу этильди. Бу талим берюв деврининъ чокъусы . инсаниет теракъкъиятынынъ танъында башланды.

ШАРИАТНЫНЪ МЕНБАЛАРЫ

Биз Азрети Мухаммед(с.а.в.)нинъ «Шариат»ынынъ эки эсас менбасыны -Къуран-ы Керим ве Хадисни косьтеремиз. Къуран-эр бир сёзю Алланынъки олгъан иляий кешфтир. Хадис—Азрети Мухаммед(с.а.в.)нинъ косьтеришлери ве Сонъки Пейгъамберимиз акъкъындаки онынъ иле бир девреде булунгъанлардан я да оны ильк корьгенлерден эшиткен хатыралардыр. Сонъундан олар китап алына кетирильди. Олардан энъ муакъкъакълары Малик, Бухарий, Муслим, Термизий, Абу Дауд, Низаий ве Ибн Май киби муэллифлернинъкидир.

ФЫКЪХ

Къуран ве Хадислерден келип чыкъып, аятнынъ чешит проблемаларыны ичине къаврагъан тефсилятлы къанунны кечкен заманнынъ илери кельген укъукъшнаслары тертип эткенлер. Мусульманлар озь омюрлерини Къуран ве Ха-

дислерни терен огренмеге багъышлагъан ве эр бир мусульманнынъ аятыны «Шариат» талапларына коре яшамагъа ярдым эткенлерден омюрлик миннетдар олмакъ кереклер. Оларнынъ ярдымлары иле бутюн дюнья мусульманлары, атта оларнынъ диний бильгилери етерли олмаса да, Къуран ве Хадислернинъ маналарыны догъру ве ишанчлы анълатмакъ шерефине наиль олдылар.

Энъ башында чокъ илери кельген дин адамлары бу вазифенен огърашкъан олсалар да, ялынъыз дёрт ёнелиштеки мектеп сакъланып къалгъандыр:

1. «Фыкъх Ханафи»: Абу Ханафи Номан бин Табит Абу Юсуф Мухаммед, Зуфа ве дигерлери иле тизильди. Оларнынъ эписи терен диний бильгили адамлар эдилер. Бу «Фыкъх» Ханафи мектеби «фикъхы» оларакъ беллидир.

2. «Фыкъх Малик»: бу «фикъх» Малик бин Анас Асбахи тарафындан тизильгендир.

3. «Фыкъх Шафи»: Эсасчысы Мухаммед бин Идрис аш-Шафии.

4. «Фыкъх Ханбал»: эсасчысы Ахмед бин Ханбал.

Бу ёнелишлернинъ эписи Пейгъамберлик девиринден эки юз йыл зарфында шекилленди. Эльбетте, олар арасында, пек эмиетли олмагъан, фаркълар мевджут, лякин, делиль оларакъ акъикъат чешит тарафлы огрениле. Чешит муэллифлер озьлерининъ бакъышларына коре, белли вакъиаларны чешит тюрлю анълаталар. Бу чешит ёнелишлернинъ акъикъатлыгъы шунда ки, оларнынъ эсасчылары намуслы олгъанлар ве сечильген усулнынъ айны олгъанындадыр.

Бунынъ ичюн де, бутюн мусульманлар, анги месхебден олса-олсунлар, дёрт месхебнинъ эписине догъру ве акъикъат дие бакъалар. Адети узьре, омюр бою олардан бирисине итаат этиле (Ахл-аль-Хадис денильген группа да мевджут олып, олар ким зарур бильгиге саип олса, Къуран ве Хадислерге эсасланаракъ иш корьмек кереклер, бильгите саип олмагъанлар исе, муайен шараитте истельген месхебге итаат эте билелер, деп саялар).

ТАСАВУФ

Фыкъх арекет тарзынынъ козьле корьмек мумкюн олгъан ве шекильдже беджерильген вазифелерге аиттир. Арекет тарзынынъ маневий тарафына аит къысмы Тасавуф адынен беллидир. Меселя, намаз вакътында Фыкъх абдест, Кабеге догъру юзленюв, «Рекят»ларнынъ вакъты ве сайы-

сына реберлик япа. Тасавуф исе бизим ибадетлеримизни концентрация ве садыкълыгъымыз дереджесине ве бизим ахлякъымыз эм де тарзымызгъа тесирине къыймет кесе.

Эда этилюви догъру олып, маневиеттен марум Ибадет-корюниши дюльбер, амма табиатсыз адамгъа бенъзер; маневиети зенгин олып, эда этилюви къусурлы Ибадет — эйи табиатлы, бербат корюнишли адамгъа бенъзер. Кетирдигимиз бу мисаль Фыкъх ве Тасавуф арасындаки алякъаны косьтере.

Тээссюф ки, вакъытнынъ кечюви иле, адамлар арасында мевджут олгъан чешит янълыш фельсефенинъ тесири алтында олар денъишмелерге огърай ве Ислямны озю алтусть акъиделери иле пусюрлей. Олар Тасавуфнынъ темиз чокъракъларыны Къуран ве Хадис эсасында акъламакъ мумкюн олмагъан, манасыз акъиделернен пусюрлейлер. Меселя, яващ-яваш озьлерини Шариат талапларындан устюн илян эткен мусульманлар топлулыгъы пейда олды. Бойле инсанлар Исслямда джаильдирлер, чюнки Ислям шариаттан халис Тасавуфны танымасы мумкюн дегиль. Бир тюрлю «Софру» «Шариат»нынъ сынъырыны денъиштирмеге я да куньделик намазны, ораза, Зекят ве Хадж киби энъ биринджи борджларны («фа ра ИД») енгильден беджермеге акъкъы ёкъ.

Тасавуф там манасынен Аллагъа ве Азрети Мухаммед(с.а.в.)ге севгидир. Бойле севги бутюн косьтеришлерни Иляий Китапта айтылгъаны киби, къатиетликнен беджермекни талап эте. Ким Иляий Эмирлерни беджерювден баш тартса, Алланы ве Онынъ Мелеклерини севгени акъкъындаки сёзлери сахтедир.

(Девамы бар).

Рустем Муедин

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ

(Хатырлавларым ве илявелерим)

Белли шаиримиз Шевкъи Бекторе акъта сёз ачмакътан эвель, шуны къайд этмек лязимдир ки, базы мальземелерде, онынъ сойады, вакъиаларнынъ йылы ве эсерлеринде сёз денъишикликлерине раст келине. Мен. Шевкъи агъанен шахсен таныш олып, баягъы субетлешкеним ичюн, шу хаталарны да тюзельтип кечмекни ляйыкъ корем. Бириндджиде, Шевкъи агъа озь сойадыны «Бекторе» шекилинде яза эди. О: «Бу сёз латин арифлеринен догъру чыкъа. Шимдики вакъытта индже «о», «ё» арифинен ифаде этильсе де, о «йо» — деп окъулмагъа тарткъаны ичюн, къабаджа олса да, «о»-нен — Бекторе язам», — дей эди.

1946 сенесининъ кузю эди. Адети узьре, репетициядан сонъ, эвге къайтмаздан эвель, адамлар бир-бирлерини раст кетирген базарны доланмагъа кеттим. О вакъыт мен Янъыёл шеэриндеки, У. Юсупов адына область театринде ишлей эдим. Шеэрнинъ меркез сокъагъы — Самаркандскаядан базар тарафкъа бурулгъан кошеде, эки киши лаф этип тура эдилер. Бираз якъынлашкъан сонъ, юзю мен тарафкъа бакъкъан киши, белли шаиримиз Эшреф Шемьи-заде олгъаныны корьдим. Лякин манъа аркъасы кельген кишини даима базарда бир шейлер сатып юрьген ве чокъусы вакъыт бир ишлер беджереджек киби, ашыкъып юрген адамгъа бенъзетип: «Бу кишининъ, Эшреф агъанен насыл таныш-лыгъы ола биле аджеба?» — деп тюшюндим.

Эшреф агъанен корюшкен сайын бираз субетлешмекни адет эткенимиз ичюн мен оларнынъ янларына бармагъа догърулдым. Эшреф агъа кулюмсиреп мен акъта бир шей айтса керек, о киши чевирилип, манъа бакъты. Мен тахмин эткен адам экен. Селямлашып, ал-хатир сорашкъан сонъ, Эшреф агъа манъа тааджипли бакъып:

— Сен бу кишини танымагъангъа ошайсынъ, — деди.

— Бельки таныш кишидир ама, алдырамайым, — дедим мен къолайсызланып.

— Айса, таныш олунъыз. Бу киши — Шевкъи Бекторе.

Бизим намлы шаиримиз ола. Бу исе, Рустем Муедин. Осман акъайнынъ огълу ола. Эдебиятнен меракълана, — деп Эшреф агъа меним бабамнынъ лагъабыны да айтып, бирбиримизнен таныштырды. Шевкъи агъа, бабамнынъ лагъабыны эшиткенинен, элими текрар эки элинен тутып, айретнен козюме бакъты да, адларынен айтаракъ, анамы, бабамы, агъаларым ве аптелерими айрыджа сорамагъа башлады.

— Я, сиз оларны къайдан билесиз? — деп сорадым мен, бизим бутюн къорантамызны бильгенине тааджипленип.

— Ах Рустем, Рустем... Мен сени биле къучагъыма алып баягъы кездиргендирим. Лякин сен кичкенечик эдинъ — хатырлап оламайсынъ. Сизнен бир азбарда Амди Гирайбай да отура эди. Оны хатырлап оласынъмы? — деп сорады Шевкъи агъа.

Мен тюшюнджеге далдым. Меним мийиме къайдандыр, узакътан, бир фикир келип, базы унутылгъан шейлерни, набыз ургъусы киби, урып-урып алды. Эбет, бизим къорантада «Татарлыгъым» йырыны гизлиден, эв ичинде йырламакъ адет эди де. Бу, Шевкъи агъа сёзлерини озю язып, музыкасыны да озю бестелеген йыр эди. О, бу йырны, ялынъыз пек ишангъан ерлеринде йырлай ве огрете экен. Чюнки, бу йыр ичюн онъа энди «миллетчи» тамгъасы япыштырылгъан экен. Мен даа окъумагъа бильмеген вакъытта бу йырны насыл огренгенимнинъ фаркъына бардым. Амди Гирайбайны хатырлап, козь огюне кетирамадым ама, онынъ бир назмий эсериндеки тасвир этильген вакъианы, балалыкъта, лятифе киби айта тургъанмыз. Эсердеки вакъиа шойле кече: топракъ ольчеп юрген бириси, бир ногъай къадынынынъ къорасына кирип, онынъ ерини ольчемеге башлагъан. Къадын оны корип: «Эй, анда не япасынъ? Шыкъ къорамдан!!» — деп багъыргъан. Ольчеген киши оны анъламайып: «Постой, постой», — деген. Къадын: «Мен постойман, сен постой. Шыкъ къорамдан дейим санъа!» — дегени, бизлерни пек хошландыра эди.

Амди Гирайбайнен, Акъмесджиттеки «Субхи» кинотеатрининъ къаршысындаки аралыкъта — Ваджип оджанынъ азбарында, дёрт йыл къомшу олып яшагъан эдик. Сонъ, олар, Къадыаскер сокъагъына, биз исе, Союнаджи коюне кочькен эдик. Орталыкъта къарышыкълыкълар башлагъаны ичюн, Къырымнынъ реберлеринден бири, Тотайкой педтехникумынынъ оджасы Гъафар Шемшединге реисликни, бабама, онынъ муавинлигини ве Къуртсеит Халиловгъа, баш бухгалтер олып, Союнаджы коюнде кооператив тизмекни теклиф эткен эди. Бойлеликле, биз бир йыл шу

койде яшап, Акъмесджиттеки Къантар сокъагъына кочип кельген эдик.

Шевкъи агъа озь хатырлавларында, озюнден башкъа, эвимизни даима зиярет этип тургъан: намлы эким ве фааль джемаатчы Амет Озенбашлы, проф. Бекир Чобан-Заде, Амди Гирейбай, Гъафар Шемшедин, Асан Сабри Айвазов, Аджыбекир Одабаш, асылында меним эмджем олгъан Осман Акъчокъракълы ве дигер зиялыларымыз акъта бас эте эди.

Бу расткелиштен сонъ, Шевкъи агъанен сыкъ-сыкъ корюше эдик. Умумий вазиет, миллетимизнинъ аджыныкълы вазиети, аш-сув лафынен бирге, мутлакъ эдебият мевзусына темас эте эдик. О манъа, шиир язмамы теклиф этип, оны ишлевде ярдым этеджегини ишандыра эди. Корюшкен сайын, язып-язмагъанымы сорагъаны ичюн, бир шиир язып, онъа косьтердим. О, окъуп бакъты ве фикирлерини манъа теренден анълатмакъ ичюн, язып анълатув макъсадынен, шиирни озюнде къалдырды.

О вакъытларда, сыйламакъ ичюн бир-биринънинъ огюне ич бир шей къоймагъа чаренъ олмагъаны себебинден, мусафирликке барып-келюв олмай тургъан. Буны эр кес анълай эди. Чюнки, эр кеснинъ вазиети бир-биринден бетер эди.

Бир кунь акъшам устю, эв къапым къакъылды. Бакъсам, Шевкъи агъа, къолтугъына эки ните къыстырып, мусафирликке кельген. Шу вакъыт, яры геджеге къадар лаф этип отургъан эдик. Шиирим акътаки фикирлерини тенкъидий козьнен анълатып, «ёкъ»къа чыкъаргъан эди. Меним рухтан тюшкенимни сезип, вазиетими енгиллештирмек макъсадынен, базы мюсбет тарафларыны да айтып, башкъа бир шиир даа язмамы тевсие эткен эди. Шу геджеси о, эзберден бир-къач шиирини айткъанда, мен язып алгъан эдим.

Арадан чокъ кечмеден, мен бир шиир даа язып, онъа косьтердим. О, шиирни окъугъанынен, кулюмсиреди де:

— Корьдинъми? Анавы сефер айткъанларымнынъ файдасы олгъан, — деп эр алда базы тюзельтмелер япмамы тевсие этти. Мен онынъ тевсиесинен ишлеген сонъ, шу шиир мейдангъа кельген эди:

Он секиз майыс геджесинде,
Янъы къанун къурулды.
Къырымтатар миллетининъ,
Боюнлары урулды.

Сыра-сыра эшелонлар,
Шу Къырымдан кетелер.

Яшлар-къартлар, бала-чагъа,
Къанлы козьяш тёкелер.

Къара куньде бизлер ичюн,
Къара язы язылды.
Ят иллернинъ чёллеринде,
Мезарымыз къазылды.

Мевталарны ювамадыкъ,
Кефинлерге сармадыкъ.
Ярым-юрту дефин этип,
Аджизликтен агъладыкъ.

Бу шиир, халкъымызнынъ ве азиз шаиримиз Шевкъи Бекторенинъ чеккен ыстырапларыны хатырлаткъаны ичюн, меним ичюн гъает къыйметлидир.

О вакъыт бу шиирни ашкяры этмек, озюнъни узун муддетке апске къоймакъ сайылгъанына бакъмадан, театрде берабер ишлеген аркъадашым Шевкет Мамутовгъа косьтерген эдим. 1947 сенесининъ сонъунда театримиз къапалгъан сонъ, Шевкет, тойларда кемане чала ве «Акъяр» йырынынъ девамыны, меним шииримнинъ сёзлеринен екюнлей эди. Шу девирде Шевкъи агъагъа энъ чокъ ярдым эли узаткъанлар, Эшреф Шемьи-заде ве Шевкет Мамутов эдилер. Бу Шевкет, «Къайтарма» ансамбли тешкиль олгъанынен, онынъ биринджи труппасынынъ теркибинде ойнай эди.

Хатрымда къалгъанына коре, 1948 нджи сенениnъ сонъунда, Шевкъи агъа гъайып олып кетти. Шеэрде раст келе тургъан таныш-билиштен сораштыргъанда: «О, Тюркиенинъ джасусы экен, къапагъанлар», — деген эмиш-демишлер эшитильди. Бу ифтираны ким джайраткъанынынъ фаркъына бардым эбет. Чюнки, оны КГБге чагъырыпчагъырып, чешит маналарнен сыкъыштыргъанлары манъа белли эди. Онынъ джасус олмагъанына эмин эдим ама, къапалгъаны акъикъат эди. Ондан сонъ мен о акъта ич бир шей эшитмеген эдим. 1989 сенесининъ ильки учь айында, АКЪШнынъ Нью-Йорк шеэринде мусафирликте олгъанда, онынъ терджимеиалы акъта, бильгенлериме къошма оларакъ, баягъы мальземе топладым. Сайгъылы окъуйыджыларымы, медениетимизнинъ кечмиштеки вазиетинен ве ондан акъып кельген ыстырапларнен багълы адиселерни айдынлатаракъ, Шевкъи Бекторенинъ терджимеиалынен таныш этмекни, лязим деп таныдым.

Къадимий заманлардан башлап, зенгин медениетимиз,

девир-девир, олюм-къалым вазиетлерине кирмеге меджбур олып кельди. Асырларджа эвель инкишаф ёлуна минген эдебиятымыз, кель-келелим, фарсча-арапча къарышымы олгъан Османлы шивесининъ тесири алтында къалды. Сонъ ойле девир кельди ки, медениетимиз чар укюметининъ истибдадына огърап, агъыр вазиетке кирди. Китаплар ве тарихий весикъаларнынъ топланып якъылувлары, эдждатларымызнынъ серветлеринден марум этип, тарихымызны унуттыраракъ, миллетимиз тюбю-темелинден ирип кетювге укюм этилюви олгъан эди. Лякин медениетимизнинъ сёнген атешининъ кулю тюбюнде, къор парчалары къалгъан эди. Исмаил Гаспралы киби бир мутефеккиримизнинъ гъайретнен уфюрюви саесинде, шу къорлардан, учкъунлар мейдангъа кельдилер — генчлер илим оджакъларына ашыкъты, янъы-янъы эдиплер ве шаирлер етиштилер. Истидат йылдызлары парылдадылар. Абдурефи ве Али Баданалылар, Борагъанлылар, Осман Акъчокъракълылар, Асан Сабри Айвазовлар, Джелял Меиновлар, Решит Медиевлер, Шакир Алилер, Джемиль Керменчиклилер, Шевкъи Бекторелер, Номан Челеби Джианлар, Амди Гирейбайлар, Умер Ипчилер, Ыргъат Къадырлар, Осман Амитлер ве олар киби бир чокъ затларымыз, бир-бири артындан, медениетимизнинъ юзюни яраштырып кельдилер. Олардан сонъ да языджыларымызнынъ ве шаирлеримизнинъ сафлары эп осерек, яныл-яныл сёнген йылдызлар киби, халкъымызнынъ анъыны орьткен джеалетке къаршы курештилер. Оларнынъ яныл-яныл сёнювлерининъ себеби, чарлыкъ девиринде олгъаны киби, Сталиннинъ девиринде де озь арзу-истеклеринден зияде, юкъарыдан эндирильген бозгъун гъаеге хызмет этмеге меджбур олунгъанларында эди. Эгер шу гъаеге табий олмасалар, оларгъа: «миллетчи», «акис инкъылябчы», «халкъ душманы» киби тамгъалар такъып, я ата, я да узун муддетке, лагерьлерде чалышмагъа укюм эте эдилер. Эдебиятчыларны къабаатламакъ ичюн, оларнынъ эр бир сёзю, эр бир сатыры сыкъ электен кечирилип, талиль этиле эди. Меселя, Эшреф Шемьи-заденинъ:

Къызыл гульнинъ тегенекли пытагъыдай
                    къолларынъман,
Сарма мени, тегенеги кокюсиме къадалмасын!
Бир тамызым севги къаны къалмай солгъан
                    дудагъынъман,
Опьме мени, агъызымда дудакъ табы адалмасын!

мысраларынен башлагъан шиири ичюн, «Есениндживи»

тамгъасы такъылып, кескин тенкъид этильген эди. Я да, Зиядин Джавтобелининъ:

Бабам, дедем сабанджыдыр,
Къалгъан манъа ябанджыдыр, —

деген мысрасы ичюн оны, «Ишчи сыныфынынъ душманы», — деп къабаатлагъан эдилер. Бойле вазиет алтында, язувыны токътатса, къалеми кутюрлешеджек ве ильхам периси оны терк этеджек. Ойле япкъанлар да олды. Лякин базылары, бу вазиет эрте-кеч тюзельмек керек деп, эскен ельге уйып кетмеге меджбур олдылар. Лякин базы къалем саиплерининъ фаалликлери шу дереджеге барды ки, эдебият меаретинден зияде, джанбазлыкъ косьтермеге ынтыла эдилер. Меселя Абдуреим (Алтанълы) Шеихзаденен Макъсут Сулейман язгъан шиирлерининъ, юкъарыдан ашагъы, биринджи арифлери «Сталин» — деп окъула эди. Атта, бабасы сталинджилик искенджесинден эляк олгъан, меним сыныфдашым Джингиз Дагъджы биле, эдебият саасында илери джылышмакъ ичюн:

Даий Сталин сагъ олгъанда,
Инсан огълу хор олмаз.
Сталиннен оськен юрек,
Ич бир вакъыт ёрулмаз, —

демеге меджбур олгъан эди.

Улу Ватан дженкинден сонъ, эдебиятчыларымызнынъ сафларына къошулгъан яшларымыз, озь миллетининъ ве ватанынынъ адларыны язувдан марум этильген олсалар да, меденист чырагъымыз сёнмемеси ичюн буюк хызметлерде булундылар. Даа якъын кечмиште адлары анъылмасы ясакъ этильген Исмаил Гаспралы, Бекир Чобанзаде, Шевкъи Бекторе, Амди Герайбай ве дигерлери акъта араштырмалар япыла, макъалелер язылалар.

Чокъ вакъытлар Вели Ибраимовнынъ ады «хаин» ве «халкъ душманы» оларакъ анъыла эди. Журналист С. Шепкининнинъ араштырмаларынынъ нетиджесинде, Сталин ифтиралар уйдуртаракъ, ондан шахсий интикъамыны алгъаны мейдангъа чыкъты. Бу акъта, 1989 с. 20 сентябрьде «Новороссийский рабочий» газетасы, «Реисни ким ольдюрди?» серлевалы макъаленен чыкъышта булунды. «Ленин Байрагъы» газетасынынъ 2 июнь 1990 с. номерасында, Султан Галиевнен берабер, аксилинкъылягчы сыфатынен идам этильген инсанларнынъ, буларнынъ арасында С. Я. Уме-

ров, И. К. Фирдевс, ве Осман Дерен-Айырлы олгъанлары-ны, олар, Меркезий Комитет янындаки хусусий комиссия тарафындан темизге чыкъарылгъанларыны окъудыкъ.

Сайгъылы И. Керимов, «Ленин Байрагъынынъ» 17 сентябрь 1988 с. номерасында нешир этильген «Къартларымыз нелерни хатырлайлар» серлевалы макъалесинде, акълы оларакъ: «1920 нджи сенелернинъ сонъунда, Октябрь инкъилябында къоюлгъан меселелерни къуйрукътан анълагъан базы эдиплеримиз, Шевкъи Бекторени «аксильинкъиляпчы, буржуа миллетчи», — деп къабаатлап чыкъкъан эдилер», — дей. Бу ал ялынъыз Ш. Бекторенен битмеди эбет. Меселени ялынъыз къуйрукътан анъламагъанлар арасында биле куньджилик дердинден чарпынгъанлар, озюнден къабилиетлилерге нефрет догъураракъ, ифтира атып, оларны сафтан чыкъарувда фаалиет косьтергенлер де ёкъ дегиль эдилер. Илим ве эдебият саасында, бир адамгъа атылгъан ифтира, я да онынъ къалемине сед чекмеге ынтылув, миллий медениетимизге, халкъымызгъа къаршы япылгъан джинаеттир.

Шевкъи Бекторе, 1888 сенеси Румынияда, Добруджанынъ Къавлакълар коюнде, Къырымдан иджрет эткен бир къырымтатар муаллимининъ аилесинде догъа. О даа кучючик яшта олгъанда, бабасы, бир чокъ койдешлерини де пешине такъып, Анадолугъа кочелер ве Полатлы къасабасынынъ дживарындаки Къаракъая коюнде ерлешерек, кой мухтарлыгъы, нахие мудирлиги ве оджалыкъ киби вазифелерде булуна.

Шевкъи Бекторе ильки тасилини кой мектебинде, орта тасилини исе, Аймана къасабасында алгъан сонъ, 1905 сенеси, тасилини девам этмек ичюн, Истанбулгъа кетип, иляият факультетине кире. Шу девирде, анда окъумагъа баргъан къырымтатар яшларынен таныш ола, эдебияткъа мейиль берген базыларынен достлашаракъ, озю де шиирлер язмагъа башлай. Онынъ къырымтатар аркъадашлары кет-кете меаретлерини пекитерек, «Яш, татар языджылары джыйыны» адында бир джемиет къуралар. Бу джемиет адындан «Къарылгъачлар дуасы», «Алтын ярыкъ» ве «Шиирлер дженки» («Шиирлер джыйынтыгъы») киби брошюралар чыкъарыла.

1909 сенесинде анасы, бабасы ве бир эмджеси вефат эткен сонъ, акърабаларыны къыдырмакъ ичюн, Шевкъи Бекторе Къырымгъа кете. Шу вакъыт язгъан «Силем» адлы шииринде:

Севдигим о гюзель, эля гозьлюю,
Дияр, дияр гезип булмая гельдим, — дей.

Шу вакъыт о эля козьлюсини тапамаса да, базы акърабаларыны ве севген миллетини тапты. Къырымда къалып, кой мектебинде оджалыкъ эте.

Шевкъи Бекторе тюрк табаасындан олгъаны ичюн, 1914 сенеси дюнья дженки башлагъанынен, Русиеге къаршы чыкъышта булунгъан Тюркиеге къайтмагъа меджбур ола. Лякин гонълю Къырымда къала.

1917—1918 сенелери Къырым ярымадасы, дженк атеши ичерсинде къалгъан эди. Миллий Къурултай, къызыллар, беязлар, немсе ишгъали, махноджыларнынъ уджюми ве башкъа къуветлернинъ чарпышмалары саесинде, авам халкъ, акъсызлыкъ ве зулумлыкъларгъа огърай эди. Бу ал, Шевкъи Бекторенинъ рухуны да пек эзиетлей эди. Иште шу вакъыт о: «Къырым ичюн», «Акъкъым ичюн», «Ватанымыдыр?» шиирлерини яза. О, баба-деде юртуна шу къадар багълана ки, 1918 сенеси Къырымгъа кельмек ёлуны арап тапа. Март айында, «Иляли Ахмер», яни «Къызыл ярым ай» тешкилятынынъ тешеббюсинен, Русие иле Тюркие арасында япылгъан бир анълашма муджиби, он рус эсирини Акъяргъа кетирип теслим этмек керек экен. Оларны кетиреджек 3 кишилик эйет теркибине кирмеге, Шевкъи Бекторе де муваффакъ ола. Рус эсирлеринен бирге, «Гульджемал» гемисинде Шевкъи Бекторе, оларны къоруйыджы торпедо гемиси «Пейкишевкет»нинъ когертесинде исе, бинъбашы Умер бейнен, къырымтатар Амди бей, 5 мартта Истанбулдан чыкъалар. Акъяргъа якъынлашкъанда, оларны «Пронзительный» адындаки рус, торпедо гемиси къаршылай ве лиман миналы олгъаны ичюн, Кефеге алып кете. Оларгъа, Кефенинъ «Астория» мусафирханесинде бир де зияфет берелер. Бир-къач кунь зарфында, Шевкъи Бекторе, къырымтатарларнен корюше ве мушкюль вазиетни огрене. Он бир мартта исе Истанбулгъа къайтып кете.

Чокъ кечмеден, Къырымда Сулейман Сулькевичнинъ ёлбашчылыгъы алтында укюмет къурулгъан сонъ, Шевкъи Бекторе бир шииринде:

Аты тез чектиринъ бинек ташына,
Къамчыйы астырынъ эгер къашына,
Урьметен, оджанынъ яшы, башына,
Эгерленъ атымы, бинесим гельди.
Джигит мейданына гиресим гельди,

— деп 16 кишилик бир эйетнен кене Къырымгъа кельди.

Къырымда чар истибдады укюм сюрген 135 йыл зарфында, медениет къапылары къапавлы къалгъаны ичюн,

ачылмагъа башлангъан мектеплерде дерс бермек ичюн оджа етишмей эди. Тюркиеде исе, окъумыш къырымтатар яшлары бар эдилер. Оларны Къырымгъа давет этмек ичюн Шевкъи Бекторени Истанбулгъа ёллайлар. О, бир ай зарфында 45 оджа топлап, Къырымгъа алып келе. Тюркиеге япкъан бу сонъки сеятында, эля козьлюсини де тапа ве Кезлевли мудерислерден бирининъ къызы олгъан Амиде ханымнен эвленип, оны да Къырымгъа — озь ватанына кетире.

Шевкъи Бекторе, Алушта нахиесиндеки Къуруозен коюнде ерлешип, оджалыкъ япмагъа башлай. Фаалиети ялынъыз оджалыкънен къалмайып, шу ерлерден чокъ узакъ олмагъан шелялениnъ (водопад) адыны берип, «Шаршур» адында бир де эльязма, афталыкъ меджмуа чыкъара.

1919 сенеси, Бекир Чобанзаде, Маджаристандан, тасилини битирип Къырымгъа къайткъан сонъ, чокъ кечмеден, Кезлев шеэринде отькериледжек бир топлашувгъа давет этиле. Шевкъи Бекторенен экиси, 1910 сенесинден берли исмен билишип, мектюплешселер де, бир-бирини анджакъ бу топлашувда корелер ве багъларыны ич бир вакъыт узьмейлер. Маариф саасында «Ильмий шура» даки ве Тотайкойдеки иш аркъадашлыкълары бир-бирине даа зияде якъынлаштыра. Шевкъи Бекторе, Анкарада нешир этильген «Къырым» меджмуасынынъ 1961 с. 11(23) номерли, майыс айы нусхасындаки хатырлавында: «Профессор Бекир Чобанзаде иле 20 йылгъа якъын (1932 с. тевкъиф этильгенге къадар) мeслек, месаи, язарлыкъ, идеал ве миллий муджаделе аркъадашлыгъы, филологик араштырмалары ишбирлиги яптым. 1926 йылынынъ татилинде, там эки айыны Дагъыстаннынъ Темирханшура шеэринде, геджели-куньдюзли меним эвимде, аиледже, бир софрада кечирди», — дей.

Шевкъи Бекторе, 1920 сенеси Акъмесджитке барып ерлешкен сонъ, ичинде: «Эркинекъон», «Ханджами къаршысында», «Эй джошкъун далгъалар», «Чатыртавнынъ янкълары», «Аркъадаш», «Аякъдаш» шиирлери де олгъан, ильки китабыны бастыра. 1922 сенеси къырымтатар тилининъ, арапча ве фарсидже сёзлеринден арындырылгъан «Сарф ве наху» китабыны яза. Онынъ бу грамматика китабында, асыл татарджа оларакъ къуллангъан базы сёзлери тенкъид этильсе де, китап сатылышкъа чыкъарыла.

Шу йыллары, Акъмесджит дживарындаки Тотайкойде педагогика техникумы ачылды. Онынъ мудири оларакъ, корюмли эким ве фааль джемаатчы — Амет Озенбашлы,

мудир муавинлигине исе, шаир Шевкъи Бекторе тайин этиле. Оджалыкъкъа, къырымтатар зиялыларындан: Бекир Чобанзаде, Мамут Недим, белли эким ве фааль джемаатчы Абдулла Джанторе, Абибулла Одабаш, Эдем Фейзи, Гъафар Шемшедин ве бестекяр Асан Рефатов ёлланылалар.

Бу вакъытларда Шевкъи Бекторе, элифбе язув мусаббакъасына къатыларакъ, «Тоташ-боташ» ады берильген элифбе китабыны яза. Онынъ бу эсери, 1925 сенеси, мектеп талебелерине дерслик оларакъ бастырыла. О, айны заманда, Абибулла Одабаш ве Исмаил Лемановнен берабер, маариф Меджлисининъ азасы олып да чалыша.

1925 сенеси зиялыларны кениш суретте тевкъиф этювлер даа башламагъан олса да, «миллетчи», «аксильинкъыляпчы» ве булар киби башкъа тамгъалар такъылмагъа башлангъан эди. Ортагъа: «Ярын вазиетимиз насыл олур экен?» — деген суаль тюшкен эди. Иште, шу девирде Дагъыстан Маариф Комиссарлыгъы, озь ихтияджыны къанаатлендирмек ичюн, Шевкъи Бекторени Дагъыстангъа давет эте. Бунъа разылыкъ берильген сонъ, чокъ кечмеден, озгъарув акъшамы тешкиль этиле. Сабагъа къадар девам эткен бу отуршувдан сонъ, талебелер ве оджалар, чалгъы-чагъананен, Шевкъи Бекторени вокзалгъа къадар озгъаралар.

Шевкъи Бекторе, Дагъыстаннынъ Темирханшура (Буйнакск) шеэринде, педагогика курсларында, тедрисат мудирлиги иле тиль оджасы вазифесини де алып бара. Чокъ кечмеден исе, Тотайкой техникумындан авушкъан аркъадашы Эдем Фейзинен берабер, «Маариф ёлу» меджмуасыны чыкъармагъа башладылар.

Шу девирде, Къырымда татар медениети теракъкъият ёлуна минип илерилегенини корьген къардаш джумхуриетлер, мухтадж олгъан мутехассысларны Къырымдан алмагъа тырыша эдилер. Бойлеликле, 1925 сенеси Бекир Чобанзаде де Азербайджангъа чагъырылып алынгъан эди. Эки йыл сонъ исе, кинофильмде Алим ролюни иджра эткен, мешур, сана ве кино устасы Хайри Эмирзаде де Бакугъа давет этилип, кеткен эди.

1926 сенеси Баку шеэринде топлангъан биринджи халкъара тюркологлар къурултайында, Б. Чобанзаде Азербайджаннынъ, Ш. Бекторе исе, Дагъыстаннынъ темсильджилери оларакъ иштирак эткен эдилер. Бу къурултайгъа кельген Туркменистан темсильджилери, Ш. Бекторенен таныш ола, джумхуриетлери онынъ киби ильмий тешкилятчыгъа ихтияджлары олгъаныны бильдире ве оны ресмен давет этселер, къабул этип-этмейджегини сорайлар. Ш. Бекторе оларгъа разылыкъ бере. О, шу девирде язгъан бир ширинде:

Гиттим, гидиёрым, гитмек истерим,
Эр тюрк оджагъында тютмек, истерим.
Джеддеминъ гечтиги гениш чёллерде,
Онынъ девесини гутьмек истерим, — дей.

Шевкъи Бекторе, даветининъ ресмийлештирильмесини беклемеден ишке кирише ве 1927 сенеси туркменлернинъ ильки грамматикаларыны мейдангъа кетире. Ниает, 1930 сенеси даветие ресмийлештирилип, Туркменистангъа авуша. Анда, илим саасында кениш фаалиет косьтерип, муневверлернинъ сайгъы ве севгисини къазана. Лякин о йыллларда, козьге корюнген мутехассысларны джезаламакъ, я да темелли гъайып этмек, сталинджи сиясетнинъ адети олмагъа башлагъан эди.

1932 сенесининъ март айында, баягъы туркмен муневверлеринен бирге, Шевкъи Бекторени де тевкъиф этелер ве тахкъикъат ичюн Ташкент НКВДсине алып кетелер. Онынъ «тахкъикъаты» исе, энъ алчакъ искендже усулларыны къулланып, «буржуа миллетчиси» ве «аксильинкъыляпчы» олгъаныны танытып, фаалиет аркъадашларыны эльге бердирювден ибарет ола. Эшиткен ве корьген шейлерине коре, омюрининъ сонъки кунълери якъынлашкъаныны тахмин эте. Къарысы — Амиде ханым буюк къыйынлыкъларгъа огърап, оны бир зиярет эткенде, тюрк табаасы олгъанындан истифаде этип, балаларнен бирге Тюркиеге кочип кетмесини теклиф эте. Оларнынъ, Атилла ве Къалгъай адлы эки огъулларынен, Севинч адында бир къызлары бар эди. Амиде апте бу меселенинъ пешине тюшерек, къолайлыкънен олмаса да, балаларынен бирге, Истанбулгъа кочип кете.

Къарысы Тюркиеге кеткен сонъ, Шевкъи Бекторе оларны къасевет этювден къуртула ама, инсан даянмайджакъ киби искенджелер эп девам этелер О: «Бу къадар эзиет чекмектен, олип къалса эдим», — деп аджет истей. Онынъ, озь-озюне джорагъан бу тилеги, чокъкъа бармайып, ерине кельген киби ола. Соргъу вакътында, энди гъает зайыфлангъан вуджуды, искендже усулыны котерамай — эсини джоя. Сонъундан анълагъанына коре, набыз ургъусы биле белли олмагъаны ичюн, оны, алеминден кечти деп, олюлер ханесине алып кеткенлер. Лякин юрегининъ сагълам олувы, оны кене аяткъа къайтаргъан. Башына эсини топлап,

---

[1] «Йылдыз»нынь 1990 сенеси 1-санында, «Меракълы фотосурет» языcында Ш. Бекторе 1937 с. къапатылды деп янълыш языла.

озюнинъ ким ве къайда олгъаныны фикир эткенинен, бу уянувына пешман этип: «Эй, танъры, бу чеккенлерими манъа аз сандынъмы?» — деп даа нелер чекеджегини тасаввур этерек, козьяш тёккен. Шевкъи агъа бу адиселерни хатырлагъанда, сеси къалтыраяракъ, агълап йиберген эди. Эки йыл девам эткен ыстыраплардан сонъ, 1934 сенеси «Совет девлетини девирмек макъсадынен, исян азырлады» киби сачма бир къабаат юкленип, он йылгъа, агъыр режимли лагерде чалышмагъа укюм этильген эди.

Лагерде он йыл манълай тери тёкип, агъыр ишлерде чалышкъан сонъ да, оны бир кереден азат этмейлер. О вакъыт кениш къулланылгъан «хусусий эмирге къадар» («до особого») гъайрыресмий къанун муджиби, бельгисиз муддетке къалдыралар. Эки йыл даа туткъан сонъ, 1946 сенеси «азатлыкъкъа» чыкъарып сербестлик бермейлер де, Ташкент виляетининъ Янъыёл шеэрине, НКВД назарети алтында булунмагъа ёллайлар.

Шевкъи Бекторе ичюн, «сербест» омюрининъ энъ агъыр куньлери башлайлар. О вакъыт иш тапмакъ, пек къыйын эди. Къапалып чыкъкъанларны исе, иш олгъан ерге биле алмай эдилер. Чалышмагъан кишиде пара олмай. Парасы олмагъаны исе, вуджуды ичюн зарур олгъан ашны тапып оламай. Кунъ бою сувурып тургъан мидеси бош къала. Бугунини ач кечиргенинен, ярынгъа да ишанчы олмай. Бойлеликнен, Шевкъи агъа къаарь-къасевет алтында, ашайт маллары сатылгъан базаргъа барып тюше. Бирисининъ арабасыны бошатмагъа ярдым эте, бирисининъ юкюни ташый — бир къач рубле пара къазана. Сермия пейда эткен сонъ исе, таракъ, макъас, махорка, аякъкъап креми киби уфакъ-тюфек шейлер алып сата ве тоюмлыкъ олмаса да, кечинюв вастасы тапа. Лякин, лагерде агъыр ишлер япкъанына бакъмадан, эр кунь бир чанакъ чюкюндюр шорбасынен бир кесек отьмек бергенлери акъта хаялланган вакъытлары биле ола. Къарысы ве балаларыны тюшюнюви, вазиетини даа зияде агъырлата эди. О, Тюркиеге — къорантасынынъ янына кетмек ичюн юкъары тешкилятларгъа мураджаат этмеге башлай. Лякин онынъ мектюплерине къаршылыкъ я ич де кельмей, я да мааллий органларгъа келе. Ойле такъдирде оны чагъыртып, «шикаетчи» тамгъасы къоя, эм, Совет девлетинде олгъан боллукъны ве адалетни таптагъаны ичюн тазирлейлер.

1948 сенесининъ декабиринде, Шевкъи Бекторени мааллий НКВД чагъырта, тевкъиф эте ве бир такъым ифтираларнен къабаатлап, он йылгъа, Сибирьягъа сюрелер. О, Красноярск лагерлеринде ыстырап чеккен вакъытларда,

къарысы ве тасиль корип оськен балалары, оны, янларына алдырув пешине тюшелер. Бу меселеге Тюркиенинъ эльчилиги де киришерек, тюрк паспорты бериледжегини бильдирген сонъ, дюнъягъа янъы-баштан догъгъан киби олып севине ама, онынъ устюнде кене къара булутлар пейда ола. Совет девлетинде узун замандан берли булунгъаны ичюн тюрк табаалыгъыны гъайып эткенини бильдирелер. Эр алда, эгер тюрк укюмети къабул этсе, Совет паспортынен, муаджир оларакъ кетмеге разылыкъ берелер.

Ш. Бекторе бу хаберни алгъанда, агъыр хаста экен. Бунъа бакъмадан, 1956 с. 30 сентябрьде Москвагъа бара. Весикъаларыны ресмийлештиререк, 5 октябрьде Киев шеэринде учакъкъа минип, Югославиянынъ Белград шеэрине уча. Хасталыгъы оны зияде саргъаны ичюн, анда алты кунь хастаханеде ята. 1956 сенеси он бир октябрьде, Истанбулнынъ «Ешилькой» ава аланында, аилеси, дост-эши ве онъа сайгъы беслегенлер тарафындан, гульдестелернен къаршыланылып алына.

Бойлеликле, Шевкъи Бекторе, омюрининъ энъ махсулдар оладжакъ девирини, лагерлерде ве НКВДнинъ незарети алтында кечиререк, халкъына багъышлайджакъ поэма ве шиирлерининъ чокъусыны язамайып, сербестликке чыкъты. Лякин онынъ юреги, сюргюнликте хорлангъан халкъы арасында къала. Тюркиеде тешкилятландырылгъан къырымтатар миллий меркезининъ башына ребер сайланаджакъта, онынъ разылыгъыны сорагъанлар. О исе: «Эки кунълик омюрим къалгъан олса биле, оны халкъыма хызмет этип кечирмеге истейим», — деп джевап берген.

Шевкъи Бекторе, шу тешкиляттаки гурьдели фаалиети арасындан вакъыт тапып, озюнинъ омюри акъта, «Волга къызыл акъаркен» адлы бир китап язмагъа муваффакъ ола. Лякин онынъ хырпалангъан юреги чалышувыны токътата. 1961 сенесининъ 20 декабринде[2], бутюн омрю бизлерни къайгъыргъан белли шаиримиз — Шевкъи Бекторе, фани дюньяны терк эткен. Яткъан ери нур олсун. Амин!

Шевкъи Бекторе вефат эткен сонъ, огълу Атилла Америкагъа кетип, Нью-Йорк шеэринде ерлеше. Бираз вакъыт кечкен сонъ, къызы Севинч де анда кете ве аналары — Амиде аптени де озь янларына алдыралар. 1983 сенеси Амиде апте де Алланынъ рахметине къавуша. Алла рахмет эйлесин.

---

[2] И. Керимов, Ш. Бекторе 1963 сенеси вефат этти деп яза. («Ленин Байрагъы» 17.09.88 с.).

Шевкъи Бекторенинъ АКъШта яшагъан огълу Атилладан алгъан мектюбим:

21 аралыкъ 1990 с.

Сайын Рюстем Муеддин, Фаалиетлеринизакъкъында сайын Мемет Севдияр бейден алдым. Чокъ мемнюн олдым. Истегиниз узерине, бабам Шевкъи Бекторе акъкъындаки малюматны ашагъыда бильдирийорым:

Бабам Шевкъи Бекторе, 20 аралыкъ 1961 тарихында Истанбулда вефат этти ве Эдирнекъапы мезарлыгъында дефин этильди. Мезары, Истанбулнынъ фетхинде шеит дюшен Улубатлы Асанын комюльдиги мезарлыкътадыр.

Сайгъыларымла:
Шевкъи огълу Атилла Бекторе.

Шевкъи Бекторе

КЪЫРЫМ ИЧЮН

Ах! Эй ешиль ада, эй ана юрду,
Парчаларкен сени шимальнинъ къурду,
Нерде? Екъмы бугунь бир алтын орду,
Имдаткъа къошсын, истерим къана?

Бенъзетирим сени сачылан «ах»а,
Къутуран далгъалы Бахри Сияха,
Оксюзсинъ, эсирсинъ де шимале,
Инълерсинъ, факъат диньлеен къана?

Алтын дестанлы куньлеринъ варды,
Гюнешинъ, бир мелек гиби догъарды,
Лякин зулюмлерле сачынъ агъарды,
Менкъибенъи язып сёйлеен къана?

Эй ватан, эй ана! Улусынъ, улу,
Эр кошенъ къараман, шеитле толу,
Билирим сендедир дженнетинъ ёлу,
Гидип де огърунъа джан верен къана?

1917 с. ноябрь.

Къошсын — ювурып кельсин.
Бахри Сиях — Къара денъиз.
Менкъибе — эпос, легенда.

ДАЛГЪАЛАРА

Эй джошкъун далгъалар, юксельмейинъ чокъ,
Ёл беринъ кечейим, гидейим чабукъ.
Гозьлери ёлдадыр аннечигиминъ,
Янында, опип де охшагъаны ёкъ.

Эй джошкъун далгъалар куськюнмисинъиз?
Сиз меним ашкъымдан устюнмисинъиз?
Ватан огърундайым, гери дёнемем,
Сойлейинъ, азмимден устюнмисинъиз?

Эй джошкъун далгъалар, акъ копюклерден,
Къоркъармы, къоркъмагъан, акъ кемиклерден?
Дурулынъ диёрым, сюкюнет булынь,
Юрт ашкъы сызыёр та иликлерден.

1920 с.

Азмимден — ирадемден.
Сызыёр — сызлата.
Иликлерден — суек мийинден.

ТАТАРЛЫГЪЫМ

Татарлыгъым, тувгъан ерим,
Балалыкътан суемен.
Онлар ичюн коп вакъытлар,
Джылай, джана куемен.

Коп изледим, къайда барсам,
Корьдим татар сачылгъан.
Къатеджексинъ, къокъламагъа,
Ёкъ бир гули ачылгъан.

Къатеджексинъ, озь уюнде,
Озь багъында пек гъарип.
Лякин кимге айтаджакъсынъ,
Буларны сен тиш джарып?

Къатты джельмен атылгъанлар,
Тавгъа, ташкъа я джавгъа.
Джарты дунья мезар болгъан,
Татарлыкъкъа, татаргъа.

Эр мезарнынъ баш уджунда,
Турып тёктим козьяшы.
Эр бирине чынъларымдан,
Ясап тиктим башташы.

Къол котерип дува эттим,
Юрегимден худайгъа.
Узун, къутлу омюр берсин,
Татарлыкъкъа, татаргъа.

1922 с.

КЪЫРЫМ ДЖАГЪАЛАРЫ

Кок къарара, джель арта,
толкъунларны къабарта.
Тыныш-тыныш джермен кок,
дерен солып ич тарта.
Окюре денъиз, копюре,
окюрикли джекире.
Ернинъ къара бетине,
турмай шап-шап тюкюре.
Арткъа, арткъа тартылып,
бир эпкинмен окътала.
Баш эталмай сонъунда,
парчаланып токътала.
Мына шимди бир къыздай,
сырынгъанда сырына.
Мыш-мыш къадай джагъанынъ,
башын джастап къырына.
Кимер эриш баладай,
урунгъанда уруна.
Къатсенъ бавы табылмай,
акъыл джетмий сырына.

1923 с.

КЪЫШ КУНЮНДЕ ТИЛЕГИМ

Къарлар джавып кеткейди,
Ерни ап-акъ эткейди.
Кунь къыздырып артындан,
Бузлар ирип биткейди.
Ешилленип япракълар,
Ешергейди топракълар.
Шырыл-шырыл акъкъайди,
Бузлап къалгъан чокъракълар.
Шенъ кунешнинъ нурлары,
Сачылгъайди ерлерге.
Тюрлю чечек къокъусы,
Къошулгъайди еллерге.
Тогъай бою о еллер,
Ельпир-ельпир эскенде,
Гузелимнинъ юзюнден,
Сийпай берип кечкенде.
Мен тогъайлыкъ ичинде
Тыгъыргъайдим, яткъайдым.
Къыштан къалгъан къайгъыны,
Юрегимден аткъайдым.
Сонъ да къулан чёллерде,
Джувургъайдым, чапкъайдым.
Къар куртюги астында,
Джойгъан ызым тапкъайдым.
Аваланып учкъай да,
Чатыртавны ашкъайдым.
Кенъ Салгъыргъа къошулып,
Дерт бир якъкъа ташкъайдым.
Бир гурлевик башында,
Йырлагъайдым йырымны.
Кульдюргейдим, асырлап
Шу джылагъан Къырымны.

1923 с.

АКЪКЪЫМ ИЧЮН

Эр шей дерин юкъуларда ятарды,
Куньдюзини геджесине къатарды,
Зулум, акъны, панджасында тутарды,
Уяндым да: «Акъкъым!» — дие багъырдым.
Еллер алды, дагълар кести сесими.

Азмим иле енъдим бутюн еисими[3],
Шашырмадан огрендигим дерсими:
«Акъкъым, акъкъым, акъкъым!» — дие багъырдым.
Бир гюн гельди, коп бюрюнди эр ери,
Эп дагъытты ятагъындан эрлери,
Къалмыш икен бен ялынъыз, серсери,
Йине: «Акъкъым, акъкъым!» — дие багъырдым.
Дагълар атеш, ерлер атеш къусаркен,
Джеллят эллер мазлумларны асаркен,
Акъ — акъ икен, къоркъар киби сусаркен,
Бен сусмадым: «Акъкъым!» — дие багырдым.
Денъиз джошты, далгъаланды дагъ киби,
Дагъ эриди къаршысында ягъ киби,
Кок къапанды устюме бир агъ киби,
Диптен йине: «Акъкъым!..» — дие багъырдым.
Гурь сесимден бутюн варлыкъ инъледи,
Эр шей сусты, ферьядымы динъледи,
Дедим: «Инсан», — залым инсан чигнеди,
Акъкъымы: «Ах, акъкъым!..» — дие багъырдым.

ГЪАРИПЛИК

Узун йыллар унутылмаз аджылар,
Букти гитти бу букюльмез белими.
Гозьде къувет, дизде гъайрет къалмады,
Джан сагъ горьмек истер эдим Ильими.
Иль къавгъасы, къавим-къардаш асрети,
Якъар, якъар къавурырмыш адамы.
Айрылыкътан, ёкъсуллыкътан, олюмден.
Бу учюнден башкъа ёкъмыш яманы.
Гюнеш догъар, йине батар — гюнъ гидер,
Айлар долар, йыллар долар — яш гечер.
Къысмети вар — бахтиярдыр о адам,
Омрю бою озь юрдунда сют ичер.
Ашыкъ Гъарип биле чекмиш дегильдир,
Гъарипликте бен чектигим чилейи.
Нейлеерсинъ бахты яман йигидин,
Дилемекле олмаз эмиш дилеги.
Керем янды Аслыханнынъ ашкъындан,
Онынъ сазы юзлердже йыл чалынмыш,

[3] Бу сёз, «Ленин Байрагъы»нынь 17.09.88 с. чыкъкъан номеринде, «Яс,» — деп матем манасында берильген. Еис — умитсизлик, тюшкюнликтир.

Бенимки де онун гиби чокъ чиле,
Къара язы язылан бир алынмыш.

Чиле — ыстырап, азап чекмек.

АЙТ ЧАТЫРТАВ

Айт Чатыртав сырынъы, чокъмы дердинъ?
Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ.
Сюйрип чыкътынъ коклерге, акъ булуткъа,
Танышсынъ сен бу эски, оксюз юрткъа.
Коп яшадынъ, коп корьдинъ, коп чектинъ бельки,
Сен бир тильсиз тарихсынъ — энъ эвельки.
Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
Къайсы изни сорайым акъ ташынъдан?
Агъач кесип тавынъдан, юртлар къургъан,
Кимди сенде бурунгъы иш буюргъан?
Козь яшынъмы башынъда агъаргъан туман?
Язда, къышта монсиреп, бюркюри тургъан.
Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип юрдинъ?
Къай булутлар къарартып, юрегинъ якъты?
Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?
Ким балталап тавынъны якъып йыкъты?
Къурт-борюнъни ким къыстап, таргъа тыкъты?
Юрегинъде от бармы, тютюнинъ чыкъа?
Эривинъ ёкъмы кенъ кокте, не джанынъ сыкъа?
Куньтувыштан кочь этип, тобенъден отькен,
Кольгенъе къонып коп вакъыт тынышлап кеткен.
Битсин дердинъ, тюкенсин, бир нефес ал,
Меним дертли халкъымнынъ багърында къал!

ВАТАН ОЗЬЛЕМИ

Джанлар сынъикъ, башлар тобен, олюдайын
сапгъайып,
Манърай-манърай джюремиз бир къозудайын
манърайып.
Юз отуз джыл ичинде тап негизден джыгъылып,
Чильдай тоздыкъ, даркъадыкъ джат-джав
къалды сыгъайып.
Къайсы ташны котерип къарагъанда астына,
Бабайымнынъ бир парча сюегинден бар анда.

Топрагъынънынъ-ташынънынъ къурбаныман ватаным!
Огъурынъда тёкюльсин бир авуччыкъ ал къаным.
Кульдюрмеге юзюнъни сюе-сюе джан берип
Одемесем акъкъынъны мен не ичюн тувгъаным?
Анайыма ант ичтим ешиль джурткъа бармагъа,
Джан тенимден чыкъкъанджы джавдан ачув алмагъа

Истанбул. 1915 с.

Ватан озьлеми — ватан асретлиги демектир.

Шевкъи Бектореге багъышланып язылгъан шиирлер:

Нуман Шеихзаде

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ

Шан санъа шерефмен, эй Шевкъи Бекторе,
Олмайджакъ шейлерни козьлеринъ коре.
Безмеден, Макъбуле сачларын оре,
Шаирлер ичинде сайгъылы торе.
Языnъны эр татар баласы биле,
Гонъюльнен эзберлей анасы биле.
Кяде бир «Силем»мен козьяшын силе,
Сёзлеринъ юрекке, мийлерге синье.
«Чатыртав» окъусам, юрегим ие,
«Джошкъун далгъалар» ачувгъа тие,
«Ханджами» окъулса, юреклер куе,
Болгъан Къырым татары, Шевкъини сюе.
«Соловка», шаирни ольдюрди дие,
Козьлерден козьяшлар токътамай ие.
Акъмесджитте арнавут ашханасы.
Татарларгъа эдебий тиль анасы.
Оджагъыны къурды о он секизде.
Философман Шевкъимиз бир эгизде
Джалладылар экиси бир денъизде,
Шевкъи ольмез, сиз: «Ольди», — десенъиз де.

Къарасувбазар, 1940 с.

Фикрет Юртер

СЕЛЯМ САНЪА БЕКТОРЕ

Эй Бекторе! Узун йыллар инълесенъ де зинданда,
Акъсызлыкълар къаршысында, джошкъун акъкъан
бир сельдинъ.
Эсерлеринъ джанлы тура, ёкъ исенъ де мейданда,
Миллет акъкъы арамакъла, сен зирвеге юксельдинъ.

Ватанына ашыкъ олан, миллетине яр олур,
Къоркъма сакъын душманынъдан, ачувлансын,
къыйналсын.
Эмин ол ки, эр эсарет уриетле сонъ булур,
Етер миллет, варлыгъына-давасына инансын!

Анкара, 1952 с.

Ч. С. Къыратлы

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕНИНЪ РЕСИМИ КЪАРШЫСЫНДА

Эсир тюрклик ёлуна мешале тутмакъ ичюн,
Гиттинъ, ана-юртта илим ирфан экмишсинъ.
Гонъюллере истикъял ашкъыны къатмакъ ичюн,
Йирми беш йыл рухынъла, дерт ве чиле чекмишсинъ.

Чектигинъ о чилелер, чехренъде окъуныёр,
Йирми беш йыл къолаймы вахшете кокюс кермек?
Зулму тасаввур биле инсана докъунуёр,
Тюркюнъ къара бахтыдыр, гъаее дертле эрмек.

1961 с.

Ирфан Амет

КЪЫРЫМТАТАРЛАР ВЕ КЪЫРЫМ РУСЛАРЫ

(Фаджиалы тарихымыздан)

Дженктен сонъки йылларда бутюн рус матбуаты, радио ве телевидениеси, ильмий-медений муэссиселери Къырымнынъ мукъаддес рус топрагъы олгъаны, руслар Къырым ичюн пек чокъ къан тёккенлери, юзлернен йыл куреш алып баргъаны акъкъында токътамай-болдурмай патырдыгудюрди котердилер. Бир эджнебий топракъны ишгъаль этмек ичюн бир тамчы рус къаны тёкюльсе, о топракъ рус топрагъына, эм де мукъаддес рус топрагъына чевирилие къала. Эки юз йылдан зияде вакъыт ичинде къырымтатар халкъы озь ватанларынынъ кечмишини рус тарихчылары, алимлери, шаирлери, Русие укюмдарлары язгъанлары киби окъуп биле эдилер. Большевиклер девиринде исе пропаганда машинасынынъ чалышувы низамгъа чекильди. Тарих ве хусусан Къырымнынъ тарихы тек большевик укюмдарлары айткъанлары киби язылды. Укюмлери бираз даа пекинген руслар «буюк агъа» олдылар. Оларнынъ эр аткъан адымлары, япкъан ишлери башкъаларына нумюне, буюк прогрессив эмиети олгъан адисе, деп илян олуна. Халкълардан акъикъатны гизлеп, озь уйдурмаларыны акъикъат деп бизим миййлеримизге синъдирмеге тырыштылар.

Эгер бир кимсе партиянынъ дегенине инанмаса, шубеленсе, озь тюшюнгенини айтаджакъ олса, оны шу саат халкънынъ огюнде масхара эте, ишинден къува, партиядан айдай, МВД, КГБ къатиллерининъ къанлы панджаларына бере, сюргюн эте, лагерлерге йибере, къыскъасы, ёкъ эте эдилер. Шимди, Аллагъа шукюр, озь фикиринъни ачыкъ айткъанынъ ичюн асып-кесмейлер, амма чокъ къулакъ да асмайлар. Хораз къычыра: истесе, танъ атсын, истемесе атмасын. Укюмдарлар кене озь ёлларынен кетелер. Лякин бизим халкъымыз ичюн тарихий акъикъатны бильмек пек муимдир. Шимди тарихнынъ теренликлерине далмайып, къырымтатарлары ве къырым русларынынъ насыл пейда олгъанларыны, кимнинъ къайдан кельгенини бираз тариф этмек истеймиз.

Къырымтатар халкъы бу ярым адагъа ич бир ерден кельмеди, не Могъулстандан, не Тюркиеден, не де дигер ерден. Къырымтатарлар халкъ оларакъ анджакъ бу топракъта догъды, шекилленди, дюнъяда ич бир башкъа халкъ «мен халкъ оларакъ, Къырымда догъдым», деп оламаз. Ойле демеге акъкъы да ёкъ. Къырымда пек эрте вакъытларда киммерийлер, таврлар, скифлер, гуннлар, къыпчакълар ве дигер халкълар, къабилелер яшадылар. Бу халкълар акъкъында пек чокъ китаплар, тарихий макъалелер язылды, шунынъ ичюн эр къабиле акъкъында сёз юрсетмейик. Фелян халкъ бу вакъытта яшады, ондан сонъ фелян халкълар яшады... Тарих бойле девам этти. Лякин эвельден яшап кельген халкълар бирден гъайып олып кетмедилер, денъиз тюбюне батып богъулмадылар, оларнынъ несиллери янъы халкъларгъа къошулды... Бойле ал онларнен асырлар девам этти. Къырымтатар халкъы шу асырлар бою ярымадада яшагъан халкълар ве къабилелернинъ несиллеринден яваш-яваш тешкиль олунды, халкъ оларакъ шекилленди, бирлешти, озь тилини, динини, адетлерини, медениетини яратты, къыскъасы, мустакъиль халкъ олып, дюнья халкълары къорантасына къошулды. Дюньянынъ башкъа еринде къырымтатарына бенъзеген дигер халкъ олмады. Текрарлайым: къырымтатар халкъы тек Къырымда мейдангъа кельди, ич бир башкъа ерден кельмеди. Онынъ ичюн Къырым ярым адасы, Къырым топрагъы къырымтатар халкъынынъ тарихий, акъикъий ватанысыр. О халкъ оларакъ шу ерде пейда олды, асырлар бою озь аяты ичюн шу ерде курешти, шимдики девирде башына кельген фелякетлерге, мусибетлерге бакъмадан, халкъ оларакъ озюни сакълап къалды ве таныты.

Он учюнджи асырнынъ башында Къырымны Могъул аскерлери, Чингизханнынъ торуны Бату запт этти. Къы-

рымда яшагъан ерли халкъны енъип, эр ерде олгъаны киби онъа къылындылар, мемлекетте шорбаджы олдылар.

1243 сенелеринде Чингизханнынъ забт эткен топракъларында Алтын Орду деген къоджаман мемлекет мейдангъа кельди. Къырым исе Алтын Ордунынъ бир виляети, бир улусы олып къалды. Бир асыргъа якъын вакъыт даа кечти.

1427 сенеси Алтын Ордудан айырылып, мустакъиль Къырым ханлыгъы тешкиль олунды. Биринджи Къырым ханы Аджы Гирей Гирейлер сулялесине темель къойды. Ондан сонъ Къырым ханлыгъынынъ тахтында Чингизханнынъ несиллери Гирейлер падишалыкъ яптылар. Сонъки Къырым ханы Шаин Гирей 1783 сенеси русларнынъ зулумына даянамайып, тахтындан ред этмеге меджбур олды. Къырым рус империясына къошулды.

Могъулстанда яшагъан чешит къабилелер ичинде пек кучьлю, чокълукъны тешкиль эткен ве татар адыны ташыгъан бир къабиле бар эди. Могъул аскерлери ичинде олар чокълукъны тешкиль эткенлери ичюн могъул аскерлери пейда олгъан ерлерде могъул-татарлар кельдилер деп башладылар. Сонъундан, хусусан Русиеде, тюркий тильде лаф эткен бутюн халкъларгъа татарлар адыны бердилер. Ойле де тарихкъа кирип къалды. Къырымны ишгъаль эткен могъуллар бу ерде яшагъан халкъкъа татарлар, къырымтатарлар деп ад къойдылар. Могъул халкъынен ич бир алып-береджеги олмагъан Къырымнынъ ерли халкъы эм оларнынъ укюми астында къалды, эм де татар деген бу ад халкъкъа япышып къалды.

Къырымтатарлары бундан аман-аман алты асыр эвель озь ватанлары Къырымда ве онынъ этрафындаки топракъларда озьлерининъ къоджаман девлетлерини къуруп пекитти, о девлетни эр кес таныгъан, итибар эткен намлы девлетке чевирдилер. Къырым ханлыгъы мустакъиль, озюни яхшы идаре эткен, кучьлю мемлекетлерден бири олгъаныны руслар да инкяр этмейлер. Та 1473 сенеси Къырым ханлыгъынынъ эльчисини руслар о вакъыттаки адет ве низам муджиби къабул эткен эдилер. Бу Къырым девлетининъ дегерли нуфузындан делялет эди.

1475 сенеси Къырым девлети Османлылар империясы, яни шимдики Тюркие тарафындан забт этильди, сонъундан о империягъа къошулды. Къырымнынъ Тюркиеге кечкени ойле буюк фаджиагъа чевирильмеди. Къырым ханлыгъы озь девлетчилигини темелинден гъайып этмеди. Тек Къырым ханлары Тюркие тарафындан тайин олуна эдилер. Топракълардан Тюркиенинъ къанунлары боюнджа файдаланыла эди. О къанунлар саде, халкъкъа анълашылгъан,

адалетли къанунлар сайыла эди. Текрарлаймыз: Къырым девлети Тюркие тарафындан текмиль йыкъылмады. Тюркие табасындаки бир девлетке чевирильди. Бу девир учь юз йылдан зияде девам этти. Динлери бир олгъаны ичюн, тиллери, медениетлери, адетлери бири-бирине пек якъын олгъаны ичюн бу эки халкъ къавгъа этмейип, бири-бирини анълап, дост олып яшады. Учь юз йыл учь кунь дегиль. Эр саада Тюркиенинъ тесири дуюлса да Къырым ханлыгъы Тюркиенинъ бир виляетине чевирильмеди, къырымтатар халкъы да тюрк халкъына чевирильмеди. Къырымтатар халкъы озь миллий хусусиетлерини сакълап къалды, мустакъиль халкъ олып яшады, аля бугуньгедже гъурурнен къырымтатар халкъы адыны ташымакъта.

1771 сенеси июнь 14-те невбеттеки Русие Тюркие дженки вакъытында рус князы, джанль Долгорукийнинъ аскерлери Къырымгъа кирдилер. Учьке болюнип, Сивашны басып кечкен къысымлар Арбат къалесине, Енъи-Къале ве Керчь тарафларына ёл алдылар. Атлы аскерлер Кезлевни забт этмек ичюн чаптылар, Долгорукийнинъ командан-лыгъы алтындаки учюнджи къысым исе Кефеге догъурылды.

Зеэрли йыланны анъдыргъан аскер акъынтылары атеш ачып, халкъны асты-кести, Къырым ярымадасыны забт эттилер. Шимди Акъмесджит шеэринде Жуковского деген сокъакъта Долгорукийнинъ Къырымгъа киргенини унутмамакъ ичюн онъа эйкель къойдылар. Колонизаторларнынъ гонъюллерине пек ярашкъан бу эйкель бугунь де кокни санчып тура, шовинистлерни севиндире.

Къырым ханы Шаин Гирей рус тарафдары, русларнынъ досту эди. II Екатеринанынъ Къырымдаки укюмдары Г. Потёмкин онъа бутюн вакъыт эгер сен Русиенинъ табасына кечсенъ, сен улу Къырым девлетининъ буюк ханы олурсынъ, Русие санъа истеген ярдымынъны косьтерир, къоджаман девлетнинъ башы олурсынъ, деп оны къандырмагъа тырыша эди.

Шаин Гирей бу татлы сёзлерге инана. келеджегини Русие иле багълай. Русиенинъ масалларына Шаин Гирей инанса да къырымтатар халкъы инанмады. Халкъ бир къач кере Шаин Гирейге ве Русиеге къаршы исьян котерди. Эр кересинде Шаин Гирей исьянны ятыштырмакъ ичюн рус аскерлерини ёллады ве исьянджыларны вахшийдже къангъа богъды, озь тахтыны ве укюмини сакълап къалды.

Амма Шаин Гирей яланджы, саткъын Потёмкинге инангъаны, онынъ сёзюне киргени ичюн буюк фелякстке огърады. Фурсат тапкъанларынен II Екатерина ве Потём-

кин Шаин Гирейни 1783 сенеси февраль 8-де тахтындан ред этмеге мeджбур эттилер. Отуз бинъден зияде онынъ тарафдарлары ёкъ этильди. Потёмкин 1783 сенесининъ апрель айында Къырым Русиеге къошулгъаныны илян этти.

Шаин-Гирей яваш-яваш адий рус мещанына чевирильди. Тюркиеге кетмек ичюн Екатеринадан изин сорады. О ич къаршы чыкъмайып, рухсет берди. Шаин-Гирей Тюркиеге барып чыкъкъан сонъ оны Родос адасына алып бардылар, бастрыкъкъа къапаттылар ве чокъкъа бармай шу бастрыкъта богъуп ольдюрдилер.

Эгер саткъынлыкъ акъкъында лаф этеджек олсакъ, мына энъ буюк, энъ мушкуль саткъынлыкъ бу ерде олды. Князь сёзи, князь емини, вакъыты кельгенде исе аркъанъа сапланъгъан пичакъ. Темиз рус классик усулы.

1774 сенеси Кучук — Къайнарджы мукъавелесине бинаен Къырым Тюркиенинъ укюминден бошап, текмиль мустакъиль, айры яшагъан девлет деп илян олунды. Ойле олса да Русие аскерлери Къырымдан бутюнлей чыкъып кетмедилер. Бир къач шеэрлерде, богъазда илишип къалгъан кемикдайын, даимий ерлешип отурдылар.

Бу Къырым мустакъиль девлет сайылгъан девир 9 йыл девам этти. 1783 сенеси Шаин-Гирей тахтыны ред эткен сонъ Русиге къошулды.

Бу, 1783 сенеси, къырымтатар халкъы ичюн энъ фаджиалы, энъ окюнчли, энъ аджыныкълы йыл олды. Къырым озь девлетчилигини гъайып этти, Русиенинъ бир губерниясына чевирильди.

Халкъы мусульман халкъынынъ душманы олгъан, дини, тили, яшайышы, адетлери къырымтатар халкъы ичюн анълашылмагъан, ябанджы, ят олгъан Русие Къырымда бусбутюн шорбаджы олды, озь истегенини япмагъа, озь бильгенини эда этмеге, озь укюмини сюрмеге башлады. Къырымтатарларынынъ айдын мавы кокини къара булутлар сарып алды, къара куньлернинъ арды-эсабы кельмеди, халкънынъ сербестлиги рус аскерининъ сасыкъ чызмасы тюбюнде къалып гъайып олды.

Бу фикирни исбат этмек ичюн чокъ ракъамлар, олып кечкен адиселерни акътармакъ керек дегиль. Бир ракъам, бир сайы бу дюньяда корюльмеген фаджианы тасдыкълай. Къырым Русиеге къошулгъан вакъытта ханлыкънынъ эалиси Франция девлетининъ эалиси къадар эди. Энъ аздан алгъанда ярымадада 3,0—3,5 миллиондан зияде, базы малюматларгъа коре исе 5,0 миллионгъа якъын эали яшай эди. 1917 сенеси исе Къырымдаки ерли халкъ _ татарлардан тек 150 бинъи къалгъан эди. Бойлеликле 1783 сенесин-

ден 1917 сенесине къадар, яни 134 йыл девамында Къырымнынъ ерли эалиси энъ аздан 20 кере, даа да догърусыны сёйлесек 30 кереден зияде эксильди. Халкъ русларнынъ зулумына даянамайып, кутьлевий суретте ана-юртларыны, топракъларыны мезарлыкъларыны, эв-баркъларыны ташлап кетмеге меджбур олды. 70 йыл ичинде руслар большевик реберлери иле бирликте Къырымнынъ Русиеге къошулувы буюк прогрессив эмиети олгъан бир вакъиадыр деп къулакъларымызы сасыта эдилер. Мына бу юкъарыда айткъанымыз о адисенинъ не къадар «прогрессив», яни илериледеме олдыгъыны, халкъымызны текмиль ёкъ этмеге къаст эткен Русие девлетининъ «яхшылыгъыны» исбат эте.

Бу Русие укюметининъ къырымтатар халкъыны ёкъ этмек ичюн алып баргъан сиясети асыл денъишмеди. Октябрь инкъилябындан сонъ пропаганда, яни къафа кутьмек ичюн мемлекетте эвельден корюльмеген халкълар достлугъы пейда олды дедилер. Атта Къырым АССР — мухтар социалистик джумхуриети тешкиль олунгъан эди. Амма чокъкъа бармай Сталин деген къатиль ве онынъ этрафындаки айдутларнынъ халкъымыз устюне ташлагъан ифтирасынен, ич бир эсассыз пек мушкуль суретте къабаатлап, сюргюн эттилер. Бу сюргюнлик аля бугунь девам этмекте. Халкъымыз ялан устюне къурулгъан къабаатлавлардан, ифтиралардан, фитнеджиликтен бугуньгедже къуртулып оламай. Бир делининъ япкъаныны он акъыллы догъуртып оламай. Джинаетлик ярым асырдан зияде девам этмекте. Бу меселе устюне ашагъыда даа къайтармыз.

Мына пек къыскъадан, айры-айры буюк эмиети олмагъан адиселер устюне токътамайып, дженклерни, урушларны тариф этмейип, къырымтатар халкъынынъ тарихыны, онынъ Къырымда насыл пейда олгъаныны ве шимдики алыны тариф эттик.

Къырым ханлыгъы акъкъында лакъырды алып баргъанда шу тарафыны да унутмамакъ керек ки, о мемлекет гонъюлли оларакъ, озь истегинен Русие къолу тюбюне кечмеди. Асырлар бою озь мустакъиль девлети ичюн курешти, ич кимсеге бойсунмады. Керек вакъытта башкъа мемлекетлернен бирлешип, керек вакъытта айрылышып, керек вакъытта исе урушып, озь сиясетини алып барды, озь ёлунен юрди.

Къара денъиз, Къырым дегенде агъызларындан сулеклери акъкъан руслар онларнен дефа Къырымгъа уджюм эттилер (Миних, Голицын, I Петр, казакълер ве иляхре), амма тишлерини сындырып, аркъагъа къайтмагъа меджбур олдылар. Та 1571 сенеси Къырым ханы Девлет-Гирей Ру-

сие или дженк этип, Москваны тутып алды ве оны якъып кетти. Бир йылдан сонъ бу сефер текрарланды. Казань ханлыгъыны да Русиенинъ панджасы тюбюнден къуртармакъ истеген Девлет-Гирейнинъ бу сефер аз-бучукъ кучи етмеди. Эр алда, татарлар келе дегенде руслар къоркъа, титрей, дюньяларыны унута эдилер. Лякин Къырым ханлыгъына бакъкъанда Русие мемлекети пек балабан эди. Онынъ пек чокъ, ябан къурты киби аскери, буюк кучи асырлар бою девам эткен курешлерден сонъ 1783 сенеси Къырымны зорнен тутып алмагъа имкян берди.

Къырым Русие империясына къошулгъан сонъ, о ерде яшагъан ерли халкъны, къырымтатарларыны да ёкъ этмек укюмет сиясетине чеврильди, девлет огюне вазифе деп къойылды.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби къырымтатар халкъы кутьлевий суретте ватанларыны ташлап кетмеге меджбур олдылар. Бу фаджианынъ биринджи себеби халкънынъ топракъларыны тутып алмакъ эди. Къырымны озь къолларына кечиргенлери киби, Русие генераллары, офицерлери, чешит рус задекянлары, чиновниклери къыйметини кесмеге мумкюн олмагъан Къырым топракъларыны дагъытмагъа, сатып-савурып озь аралары пай этмеге башладылар. Татарларда «Ходжа бей ягъмасы» деген бир лаф бар. Бу ерде де тамам ойле олды. Топракълар алан-алана, ольчюсиз, плансыз бир алда айдутчасына даркъатылмагъа башлады.

Бир къач мисаллер: Потёмкиннинъ кятиби Пановгъа 58 бинъ десятина, граф Безбородькогъа 18 бинъ десятина, вице-адмирал Мордвиновкъа 5,8 бинъ десятина топракъ берильди ве иляхри... (Десятина 1,45 га). Шашыладжакъ бир ал ки, Екатеринанынъ эвини сипирген хызметкяры Перекусихинагъа биле Челеби ве Къувуш койлеринден 1570 десятина топракъ, берильди. Потемкин озюни де, эльбетте, унутмады. Онынъ озю киби азнаур малдеси бар эди. Ялы боюнда Байдар—Форос—Лимена койлери арасында о озюне 73,5 бинъ десятина топракъ алып къойды.

1802 сенесининъ сонъуна къадар ресмий суретте илян олунгъан малюматларгъа коре 350 бинъ десятина Къырым топракълары янъы саиплерине, Русие ишгъальчыларына, даркъатылып берильди.

Белли ки, яшамакъ ичюн энъ буюк эмиети олгъан шей топракътыр. О икътисадиятнынъ эсасы. Халкънынъ къачып кеткенининъ биринджи себеби топракъларындан марум къалгъанларыдыр. Амма тек бу себеп дегиль. Мусульман динине, мусульман, адетлерине, мусульманджа яшагъан халкъкъа терс олгъан христиан дини, рус адетлери, пис-

ликлери, сархошлыкълары, ахлякъсызлыкълары, домуз этинен къапыстадан гъайры бир шей корьмеген, бильмеген ят унсурлар Къырымда шорбаджы олдылар. Татар халкъына «туземцы», кийиклер деп бакъкъан бу шахслар, эллеринден кельдиги къадар халкъны азаплап, алдатып, къорькъутып, урып-йыкъып укюм сюрьмеге башладылар. Бу сефалетке даяныл оламагъан халкъ къачып къуртулмакътан башкъа ёл тапалмады. Даа башкъа себеплер чокъ. Къыскъадан айткъанда, эсас себеп колонизлештирильген алдан къуртылмакъ эди. Иджретлик башлады. Юз бинълернен татарлар Тюркиеге, базылары Румыния, Болгария мемлекетлерине кеттилер. Къоджаман койлер, махсул берген топракълар, бинълернен ат, сыгъыр, деве ве къоюн сюрюлери кимсесиз къалдылар.

1853 сенеси 21 октябрь куню Русие Тюркиеге невбеттеки дженк башлагъаныны илян этти. Учь йыл девам эткен бу муаребе масхаралыкътан башкъа ич бир шей бермеди. 522,1 бинъ аскер гъайып олды, ачлыкътан, фукъареликтен джаны янгъан Русие эалисине бу дженк о вакъыттаки 800 миллион алтын кумюшке тюшти. Сонъ-сонъуна руслар Акъярны да теслим-эттилер. Олар оглерине къойгъан вазифелеринден бирини биле беджерип оламадылар. Бутюн дюнья огюнде масхара олдылар.

Бу муаребеде ачыкътан-ачыкъ енъильген Русиеге енъильгенине бир себеп, бир мана тапмакъ, бир къабаатлы булмакъ керек эди. Дубара кене къырымтатар халкъына патлады. Татарларгъа къаршы сиз Тюркиеге ярдым эттинъиз деп, террор, айдутлыкъ, эсассыз къабаатлавлар, яланджылыкъ корюльмез бир алда укюм сюре башлады. Ойле де токътамайып акъып тургъан иджретлик кене кутьлевий къараргъа кельди. 1853 сенеси ниает Къырымда 102,3 бинъ татар эалиси къалгъан эди. 687 койни татарлар ташлап кеттилер, олардан 315-нде бир джан биле къалмагъан эди. Перекоп уездиндеки 320 койден 287-иси бошалып къалды. 60 бинъден зияде татарлар Тюркиеге барып чыкъамадылар, чешит телюкелерге огърап, денъизде богъулып, айдутларнынъ вахшилигинден гъайып олдылар.

Ярымада бошалып къалды. Силя иле, зорнен тутулып алынгъан топракъларгъа келип ерлешкен рус задекянлары, помещиклери, генераллары ишлетмеге ишчи кучи тапалмай къалдылар. Къырым икътисадияты пек зайыфлашты.

Меселени аль этмек ичюн о вакъытларда II Екатерина, Потёмкин, сонъундан башкъа рус падишалары Къырымгъа Русиенинъ ички губернияларында яшагъан крепостной русларны кочюрмеге башладылар. Аскерлик муддетини

битирген аскерлерни кочюрип кетирдилер. Оар эвленсинлер деп бир такъым крепостной рус къызларыны ве хатынларыны да кочюрип кетирдилер. Шимдики Акъмесджит шеэринден чокъ узакъ олмагъан койлер Зуя, Петровка, Мазанка, Изюмовка ве дигерлери шу вакъытларда къурулгъан эдилер. Олардан сонъ да чешит качакъ, паспорты олмагъан, кечмишлери шубели олгъан, ерли укюмет органларындан къачып сакълангъан адамлар Къырымгъа толып башладылар. Русларнынъ кутьлевий суретте Къырымда пейда олувы бу вакъытларда башлады. Ойле, амма юкъарыда къайд этильген тедбирлерге бакъмадан 1867 сенеси Къырым койлеринде олгъаны-оладжагъы 15 бинъ рус эалиси яшай эди. Бу аз, пек аз эди. Русиенинъ девлет башлыкълары тюшюнип, ойланып, чет мемлекетлерде яшагъан чешит унсурларгъа Къырымгъа кельмелери ичюн ёллар ачып бердилер. Буюк льготалар ададылар (налог алмамакъ, бедава топракъ бермек, айванларнен темин этмек ве иляхри..). Къырымгъа немселер, болгъарлар, румлар, эрменилер, башкъа Авропа миллетлерининъ векиллери сюри-сюри кельмеге башладылар. Не ичюн кельмесинлер, ягъма, эр шей бедава демек мумкюн! Къырым яваш-яваш чокъ миллетли мемлекетке чевирильди. Чокъ миллетли олса да бир хусусиети козьге чарпа эди. Бу ерге шейтан, иблис къабилелери кельселер биле оларны къучакълап, къаршылап ала эдилер. Тек мусульман халкъынынъ векиллерини бу ерге йибермеге къоркъа эдилер. Мусульманлар Тюркие иле багъланып, бизге къаршы арекет башларлар деп, отьлери патлай эди. Бойле ишлер чокъ йыллар девам этти.

Нетиджеде, 1936 сенеси Къырымда ресмий малюматларгъа коре 875,1 бинъ джан яшай эди. Олардан руслар 43,5% (380 бинъ), татарлар 23,1% (200 бинъ), украиналылар 10,0% (88 бинъ), немселер 5,7%, еудийлер 7,4%, къалгъанлары 10,3% тешкиль эте эдилер.

Русие, ондан сонъ совет укюметлерининъ алып баргъан сиясетлери ачыкътан-ачыкъ Къырымдаки русларнынъ, еудийлернинъ сайысыны чокълаштырмакътан ибарет эди. Отузынджы йылларда Къырымда еудийлерни топракъларда ишлемеге алыштырайыкъ деп аселет кочюрилип кельген, еудий районы — Лариндорф тешкиль олунгъан эди. Олар Фрайдорф, Тельман районларында да ерлештирильген эдилер.

Бутюн бу алынып барылгъан руслаштырыш сиясетине бакъмадан, ярымадада русларнынъ сайысы о къадар чокъ дегиль эди. Дженктен эвель руслар эалининъ ярысындан азыны тешкиль эте эдилер.

1941 сенеси Улу Ватан дженки башлагъанда Къырымда 218 бинъ, яни бутюн эалининъ 22,6% тешкиль эткен къырымтатарлары яшай эдилер. Олардан 58 бинъи дженк вакъытындаки мобилизелев къанунлары боюнджа арбий хызметке алынып джебэге йиберильген эдилер. Бу халкънынъ аман-аман 27% тешкиль эте эди. Ондан зияде биология къанунлары боюнджа аскер алмакъ мумкюн дегиль. Онынъ эр замандаки къаидеси 12—13%-ден ибарет ола. Демек энъ зияде мумкюн олгъаны къадар къырымтатар миллетинден аскер алынды. О аскерлер Улу Ватан дженкининъ бутюн джебэлеринде къараманджа душманнен дженк эттилер. Къараманджа дегеним, бу ерде сёз сырасы дегиль, акъикъат! Чюнки бу умумен совет ордусыны алгъанда бир авуч аскерни тешкиль эткен къырымтатар дженкчилеринден (патласа эки дивизия аскер) 2 генерал, юзлернен уйкен офицерлер, бинълернен башкъа офицерлер чыкъты. Кене олардан бир адам эки дефа Советлер Бирлиги Къараманы, 6 Советлер Бирлиги Къараманлары, экди Шан-Щурет орденининъ толу кавалерлери чыкътылар.

Партизанларда, гизли тешкилятларда душманларнен амансыз куреш алып баргъан семетдешлеримиз де о сафларда эксериетни тешкиль эте эдилер. Эгер биз къараманларымызны, дженкчилеримизни, офицер ве генералларымызны, партизан ве гизли тешкилятларда курешкенлернинъ сайысыны умумхалкъ сайысына такъсим этсек ве фаиз эсабына алсакъ, халкъымыз о вакъыттаки совет халкъы ичинде энъ дженкявер, энъ къараман халкълардан бири олгъаны айдын-ачыкъ анълашыладжакъ. Дженкте иштирак эткенлер, къараманлар, къурбан олып кеткен семетдешлеримиз акъкъында пек чокъ материаллар дердж олунды, айтылды. Халкъымыз о ракъамларны, о адиселерни биле.

Эгер дженктен эвель душманлар бизге уджюм этип, дёрт ай ичинде Перекопкъа келип чыкъарлар деген олсанъыз, сизни халкъ душманы деп, биринджи расткельген терекке асып къояр эдилер. Бизлер душманны озь топрагъында, аз къан тёкюп, тар-мар этмеге азырмыз деп тербие олуна эдик. Совет пропагандасы, «демир» халкъ комиссары Ворошилов бизим ордуны дюньяда енъеджек кучь ёкъ деп токътамай текрарлай эди. Акъикъат башкъа олып чыкъты. Къырым ярым адасы джиддий мудафаагъа азыр дегиль эди. Не етерлик аскер кучи, не де етерлик силя бу ерде ёкъ эди. Керек тедбирлер вакъытында япылмады. Къырым область партия комитетининъ биринджи секретары Булатов бу ерде ят адам олып, ерли шараитни кереги киби бильмей эди. Арбий тарафтан аладжакъ олсакъ, о зер-

ре къадар анъыладжакъ адам дегиль эди. 1937—38 сенелеринде олып кечкен террор кампаниясы Къырымда да озь тесирини быракъты. Энъ истидатлы, энъ кучьлю Къырым реберлери о вакъытта бир къабаатсыз ёкъ этильген эдилер.

Душман Перекопкъа келип еткенде юзлернен, бинълернен Къырым ичинден чагъырылгъан силясыз аскерлерге беш адамгъа бир тюфек ве бир курек берип, тишинден тырнагъына къадар земаневий силя иле темин олунгъан душман аскерлеринен дженк этмелерини эмир эте эдилер.

Немселер чокъ чекишмейип, 1941 сенеси ноябрь айында Къырымгъа келип кирдилер. Пек чокъ аскер оларнынъ къолуна эсир олып тюшти. Эсир тюшкенлернинъ эксерети татарлар дегиль, руслар ве башкъа миллетлернинъ аскерлери эдилер. 1942 сенесининъ башында немселерни Къырымдан къувмакъ ичюн Керчь — Кефе десант операциясы алынып барылгъан эди. Юкъары командалыкънынъ Къырым джебэсиндеки векили Л. Мехлис эди. Озюни пек буюктен буюк сайгъан, пек серт, пек къаба суретте адамларнен лаф эткен, ич кимсенинъ тюшюнджесине, фикирине къулакъ асмагъан бу еудий арбий шорбаджысы Сталиннинъ севимли къулу эди. О. Сталиннен истегени вакъытта догърудан-догру телефон иле лаф эте, онъа эр шей акъкъында, эр арекет акъкъында озь фикирини айта эди. Сталин исе онынъ дегенине инана, къулакъ аса эди.

Башта-башта бу арбий десант операциясы яхшы кетти. Керчь ярым адасынынъ аман-аман бутюн топрагъы душмандан азат олунды. Амма сонъудан ишлер уймады. 1942 сенеси 16 январда Кефе кене немселер тарафындан къайтарылып алынды. Сонъ Керчь ярымадасында Къырым джебэси тешкиль олунды. Буюк кучьлюклернен бу джебэни керек аскер кучюнен, силянен, бутюн керек шейлернен денъизден кечирип, темин эттилер. Джебэ эр тарафтан етерлик алда теминленген, курешке азыр бир алгъа кетирильген эди. Амма эсасен Мехлиснинъ инатлыгъы, истидатсызлыгъы, ачыкъ айткъанда ахмакълыгъы себебинден, немселер бу джебэни урып-дагъытып кечтилер, совет аскерлерини денъизге айдадылар, джебэ тар-мар олды. 176 бинъ аскер, джебэнинъ бутюн агъыр силялары, башкъа мал-мулькни гъайип олдылар. О дженклерде иштирак эткен аскерлер озь хатырлавларында о куньлерге машер куню, джеэннем джезасы дейлер.

Мехлис бу масхаралыкътан сонъ бираз джезаланды, арбий унваны уфакълаштырылды, Къызыл ордунынъ баш сиясий болюгининъ башы вазифесинден чыкъарылды. Лякин о кене де Сталиннинъ севимли къулу олып къалды.

Бу меселе устюне токъталгъанымызнынъ себеби бар. Керчь—Кефе операциясынынъ мувафакъиетсизлиги тек Мехлис дегиль бутюн совет ордусы устюне бир силинмез леке олып къалды. Бу магълюбиет Къырым джебэсиндеки арекет эткен ордуларгъа оларнынъ тарихларына шан-шерефлер къошмады. Бу лекени орду устюнден, орду командалыгъындан темизлемек мумкюн олмаса да, бир козьге чарпкъан себеп косьтермек керек эди. Невбеттеки ифтира, фитнелер, яланлар кене халкъымыз устюне тюшти. Озьлерини акъламакъ ичюн Мехлис, Ворошилов къабаатны кене къырымтатарлары устюне ташладылар. Татарлар немселернен багъ тутып, бизим мудафаамыз акъкъында малюмат берелер деп, явур Мехлис тап о вакъытта (1942 сенесинде) халкъны къаралады ве чокъ къоранталарны яшагъан ерлеринден къувып, джезалады. Бу ал дженктен сонъ совет матбуатында да къайд олунгъан эди (Журнал «Знамя», № 1, 1988 с).

Асылы бизим халкъымызнынъ башына тюшкен фелякет чокъусы Сталин, Ворошилов, Мехлис ве оларгъа ошагъан айдутларнынъ озьлерини акъламакъ, къабаатны биревнинъ устюне ташламакъ ичюн, яланны акъикъат этмек ичюн япылгъан эди. Ворошилов совет маршаллары ичинде энъ истидатсыз, энъ беджериксиз, земаневий дженкни алып бармагъа бильмегенлерден бири эди. Дженк йыллары руслардан Къырымда пек чокъ саткъынлар чыкъты. Меселя: биринджи Ялта партизанларнынъ отургъан ерлерини корьсеткен рус пезевенки эди. Газеталарымызда бутюн Къырым шеэрлерининъ бургомистрлери руслардан олгъаны адлары, фамилиялары иле косьтерилип илян олунды. Атта татарлар энъ чокъ яшагъан шеэрде — Бахчисарайда шеэр башы (головасы) рум Фенеров эди. Еудийлер озьлерини къуртармакъ ичюн немсе офицерлерини тедавий этмек макъсадынен Акъмесджитте госпиталь ачкъан эдилер.

Тарихта шай ола: душман аякъ баскъан ерде чешит делик-тешиклерден гизленип тургъан шахслар чыкъалар, душмангъа хызмет этмеге башлайлар. Дженк йыллары девиринде энъ буюк саткъынлардан аладжакъ олсакъ Францияда Лаваль ве Петэн, Норвегияда Квислинг, Венгрияда Хорти, Румынияда Антонеску, Русиеде Власов бутюн дюньягъа белли олдылар.

Душман забт этип алгъан мемлекетлерде бир тарафтан саткъынлар, экинджи тарафтан ватанперверлер арекет этип башлайлар. Къырымда да бу джеэттен янъылыкъ олмады. Къырымтатарларындан буюк, дюньягъа ады белли

олгъан саткъынлар чыкъмады. Бир къач юз полицайлар, онларнен старосталар, диний ишлернен огърашкъанлар (мусульман комитетининъ халкъкъа буюк файдасы олгъан эди) немселерге хызмет эттилер. Джебэлерде, партизанларда, гизли тешкилятларда олгъанлар ве бир тарафны тутмагъан адий намуслыларнынъ сайысы немсе тарафына кечкенлерден юзлердже чокъ эди.

1944 сенеси совет ордусы Къырымгъа къайтып кирген сонъ, къабааты олгъанларны джезалап, яшайышны девам этмек мумкюн эди. Ойле де олмакъ керек эди. Лякин озь эткенлерини яхшы бильген руслар месулиеттен къоркъуп, татарларны яманламагъа, не яман иш олса оларнынъ устьлерине атмагъа башладылар. Хырсызларда олгъаны киби бир шей чалгъан адам эр кестен зияде «хырсызны тут» деп багъыра.

Берия, онынъ башкесер ярдымджысы Кабулов, Мехлис, Ворошилов, Сталиннинъ татарлар акъкъында айтылгъан яланларнен къулакъларыны толдурдылар. «Саткъынлыкъ» дегенде дюньясыны унуткъан Сталин, Кавказ халкъларыны сюргюн этювде алгъан теджрибесини унутмайып, бутюн къырымтатарларыны да сюргюн этинъ деп эмир этти.

Укюметнинъ къоджаман пропаганда машинасы даа да буюк кучьнен ишлеп башлады. Халкъымызнынъ устюне ифтиралар, фитнелер тёкюлип башлады. Халкъны бутюн мемлекет халкълары огюнде джинаетчи халкъ, саткъынлар этип косьтердилер. 1944 сенеси майыс айындан башлап, бу арекет токътамай девам этти. Къоджаман СССРнинъ бутюн район ве шеэрлеринде къырымтатарларына къаршы махсус чагъырылгъан топлашувлар ве митинглер отькерильген эди. 43 йыл кечкен сонъ балабан, дюньяда белли олгъан ТАСС агентлиги 1987 сенеси 25 июльде башындан сонъуна къадар ялан олгъан бильдирювни илян этти. Бу иш СССР Юкъары Совети Президиумынынъ реиси А. А. Громыконынъ догърудан-догъру берген эмиринен япылды. Бу бильдирюв о къадар зеэрли, о къадар ялан эди ки, окъугъанларнынъ сачлары тиклене эди. О бильдирювде Къырымда Дубки адыны ташыгъан къасабада гедже-кунь дюз янгъан собаларда татарлар даа ольмеген, тири рус адамларыны якъып ольдюре эдилер деп айтылгъан эди. Бильдирюв бутюн СССРде чыкъкъан газеталарда, радиода ве телевидение вастасы иле бутюн мемлекет халкъларына бильдирильген эди. Аман-аман чар укюмети девиринде олгъан еудий погромлары киби халкъымызгъа къаршы уджюм башлайджакъ эди. Бу хаинликни япкъан Громыко о вакъытта озюни обершовинист, халкъымызнынъ къан душма-

ны олгъаныны бильдирди. Бир эйиси о пезевенк тезден олюп, ёкъ олып кетти де башлагъан хынзырлыгъы чокъкъа девам этмеди.

Биз эсас мевзумыздан бираз кенара чекильдик. Энди кене о мевзумызны девам этейик.

1944 сенеси 18 майыс геджеси, даа дженклер девам эткенде, гъалебемиз якъынлашкъанда ич кимсенинъ акъылына кельмеген, пек гизли суретте азырлангъан фаджиа ер алды. Ич кимсени къалдырмай, бутюн къырымтатар халкъыны сайылгъан саатлер ичинде, тёшеклеринден къалдырып, мал-мульклерини алып, эвлеринден къувып, сюргюн эттилер. Башта сюргюнликнинъ муддетини айтмадылар. Халкънынъ устюнден алынып барылгъан незаретни МВД тешкилятындан алып, къанлы КГБ тешкилятына бердилер. Халкъны топлап, онынъ муддетсиз, эбедий сюргюн олунгъаныны илян эттилер. 1948 сенеси 26 ноябрьде СССР Юкъары Совети Президиумынынъ дешетли, амансыз ферманы илян олунды. О ферман боюнджа сюргюн олгъан еринден бир адым тышкъа чыкъкъанларгъа 20 йыл каторга джезасы бериле эди.

Укюметнинъ бу сиясетинден рухлангъан Къырымдаки руслар севинип, зевкъланып, Къырымгъа рус тилинде лаф эткен халкъларны чагъырып, ерлештирип башладылар. Генераллар, адмираллар, полковник ве капитанлар, МВД, КГБ чешит реберлери пенсиягъа чыкъып, Къырымда участкалар алып дачалар къурмагъа, къарт кемиклерини къыздырмакъ ичюн сюри — сюри Къырымгъа келип ерлешмеге башладылар. Амма олар эр алда ойле чокъ дегиль эдилер. Кутьлевий вербовкалар башланды. Кочип кельгенлерге бедава азыр эвлер, мал, багъ-багъча топракълары, бостанлыкълары азыр махсул берип тургъан ерлер берильди. Къырымтатар халкъынынъ асырлар бою эльде эткен зенгинликлерини, мал-мульклерини дагъытып бердилер. Даа башкъа льготалар да чокъ эди.

II Екатерина, сонъ Александр падишалары девиринде башлагъан башкъа халкъларны кочюрюв 50-нджи сенелерде текрарланды, даа бетер бир алда алынып барылды. Къырымгъа бинълернен, он бинълернен руслар кочюп кельмеге башладылар. Не ичюн кельмесинлер: озьлерининъ яры йыкъыкъ азбарларына бенъземеген, темелли япылгъан эвлер, маллар-сыгъыр, къой, комес къушлары, багъ-багъча бедава, азыр тура, мемлекетнинъ икълими дженнет. Кель, сефа сюр.

Келип толдылар, яваш-яваш ерлештилер, алыштылар, Къырымдаки эалининъ чокълугъыны тешкиль эттилер. Бу

адиселер 1944—1954 сенелери олып кечти. 1954 сенеси Хрущевнынъ токъал акъылынен, онынъ тешеббюсинен Къырым РСФСР эркянындан алынып, Украина джумхуриетине къошулды. Бу ал яхшымы-яманмы олдугъыны вакъытлар косьтереджек. Бу къарар чыкъкъанда руслар чокъ сес котермедилер. О вакъытта даа СССР «сагъ» эди, онынъ ичюн руслар чокъ абдырамадылар. Эр вакъытта олгъаны киби, алышып къалгъанлары киби, къол котерип, бу ишни тасдыкъладылар. Озьбекстан «падишасы», озьбек ханы Рашидов о вакъытта Москвада Хрущевны макътап, бу адисени пек догъру деп таныды. Къырымтатар халкъынынъ фикирини кимсе сорамады, онынъ къаршылыкъ сесини кимселер эшитмеди. 1954 сенеси Самаркъандда яшагъан къырымтатарлары Къырымнынъ талийи акъкъында Рашидовкъа махсус мектюб язгъан эдилер. Озь фикирлерини бильдирген эдилер. Амма озюнинъ талийинден, яланджылыгъындан къоркъкъан, карьерам бозулур деп отю патлагъан Озьбекистан ханы о мектюпке джевап биле бермеген эди.

Шу ерини къайд этмек керек ки, Къырымгъа Русиенинъ энъ яхшы адамлары кельмедилер. Зорнен яшагъан ерлеринден кочюрильген койлюлер, шубели шахслар, къачакълар, джинаетлик япкъанлар, Власов ордусында хызмет эткенлер, ватансыз «учан къушлар» ве оларгъа бенъзегенлер Къырымгъа келип толдылар. Олар озь халкъынынъ орьнеги дегиль эдилер. Шимди оларнынъ богъаз керип, биз ерли халкъмыз, укъукъ бизим къолумызда, акъикъат бизде деп багъыргъанларына чокъ къулакъ асмакъ лязим дегиль, аз-бучукъ теренндже тешкерип бакъсанъ тамырлары чюрюк олгъаны анълашыла. Богъаз керип, озьлерини акълы япаджакъ олалар.

Дюнья ойле къурулгъан ки, суньий суретте токъулгъан акъикъат, ифтиралар, яланлар бир кунь ола мутлакъкъа белли олалар. Бу тарихнынъ къануны. Не къадар къаранлыкъ геджелер олса, сонъуна илле танъ ата. Куню, вакъыты кельди, халкъымызнынъ къаранлыкъ басхъан кокюнде де йылдызлар корюнс башлады.

1989 сенеси 14 ноябрьде СССР Юкъары Совети «Зорбалыкънен кочюрювге огъратылгъан халкъларгъа къаршы репрессия актларыны къанундан тыш ве джинаий деп танув, эм де оларнынъ акъ-укъукъларыны темиплев акъкъында» Декларация къабул этти. 45 йыл бекленильген бу къарар ниает дюнья юзю корьди. Бу декларация халкъымызнынъ талийи ичюн алып барылгъан курешнинъ джанларыны авучлары ичине алып, къоркъмайып, догърулыкъ ичюн ку-

решкен йигитлеримизнинъ япкъан мубарек хызметлеринининъ нетиджесидир. Бу иште СССР де намы кеткен намуслы адамларнынъ сес котергенлери де буюк роль ойнады. Бу Декларация къабул этильгенде СССР Юкъары Совети депутатлары ичинде олгъан шовинистлер къаршы чыкъаджакъ олдылар. О вакъытта Юкъары Советнинъ реиси А. Лукьянов ачыкътан-ачыкъ эки юзьлю сиясет алып барды, сонъки дакъикъасына къадар шу Декларациягъа къырымтатарларыны къошмамакъ ичюн курешти, амма эр алда о Декларация къабул олунды. Сессия вакъытында сёзге чыкъкъан депутат Кугультиновнынъ атешли нуткъы къалгъанларгъа пек буюк тесир быракъты, о документнинъ къабул этильмесине буюк ярдым этти. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, халкъынынъ къара кокюнде бир-эки йылдызлар догъа башлады, Ватангъа ёл ачылды, амма севинмеге, фераланмагъа даа пек эрте эди. Чокъкъа бармай СССР деген залым империя дагъылып, парчаланды. Онъа къабир къазгъанлар Русие, Украина ве Белорусие девлетлерининъ реберлери олдылар (Ельцин, Кравчук, Шушкевич). СССР артындан онынъ Юкъары Совети де джаныны теслим этти. Декларацияда айтылгъанларны аяткъа кечирмек ичюн, халкъларнынъ акъ-укъукъларыны теминлемек ичюн арекет пек зайыфлашты. Эльбетте о документнинъ кучи сакъланып къалды, оны ич ким лягъу этмеди, лякин оны эсапкъа алгъанлар, аль этмек ичюн ишлегенлер азлаштылар.

Эвельки иттифакъчы республикалар мустакъиль мемлекетлерге чевирильдилер, озь къанунларыны чыкъармагъа, озьлери истегенлери киби яшамагъа башладылар. Бу ишлер халкъымызгъа даа да эвель олмагъан кучьлюклерни догъурды, шимдики вакъытта да битмек дегиль, даа да осюп къуветлендилер. Эв сатмакъ, контейнер алмакъ, таможня мушкуль тешкерювинден кечмек, пропискадан чыкъмакъ, самолет, а я да поездгъа билет алмакъ ве даа пек чокъ меселелерни чезмек мушкуль бир алгъа чевирильди. Ватанына къайтмакъ ичюн джаныны береджек, тельмирип тургъан халкъкъа ярдым этмек ерине арты-эсабы олмагъан маниалар къоюла.

50 йылдан зияде Озьбекистанда яшагъан, бир кунь, бир саат токътамайып ишлеген, шу мемлекетнинъ икътисадиятыны, медениетини котерювде буюк ярдымы тийген къырымтатар халкъына онынъ къайтмасы ичюн Озьбекистан укюмети, онынъ Президенти зерре къадар ярдым косьтермедилер. Аксине, аля бугунь эллеринден кельгени къадар бу ишке мания тапмагъа тырышалар. Оларнынъ сиясети чокъ гизли, чокъ маналы дегиль. Чалышмагъа бильген, ча-

лышмадан ич бир вакъыт къачмагъан, эр ишни намуснен беджерген халкънынъ кеткенини олар истемейлер. Ойле укъукъсыз, тиль къайтармагъа чареси олмагъан ишчи кучи шимдики вакъытта тапмасы къолай дегиль.

Эр мемлекетте озь миллий паралары чыкъарылгъан сонъ зорлыкълар даа да артты. Эсап-китап Америка долларларына нисбетен алынып барыла. Къырымда бир параны экинджи парагъа денъиштирмек ачыкътан-ачыкъ, ресмий суретте алынып барылса, Озьбекистанда о шей ёкъ. Ерли параны долларгъа денъиштирмек ичюн укюметтен махсус рухсет алмакъ керек. Шимди исе о ерден кеткенде не къадар долларынъ олгъаныны бильдирмек керек. Истегенинъ къадар алып чыкъмагъа акъкъынъ ёкъ.

Бир меселе даа. Халкъымызнынъ парасыны, сонъки капигини сувурып алмакъ бир адет олып къалды. Та 1944 сенелери, малы-мулькиı тутып алынгъан, укъукъсыз халкъны Озьбекистандаки МВД, КГБ комендантлары бир кере дегиль, дефаларджа тинттилер. Бир справка алмакъ ичюн, олюсини, тирисини бир ерге барып корьмек ичюн изин сорагъан, чокъусы исе комендантнынъ тюшюнип чыкъаргъан белясындан къуртулмакъ ичюн, эр адымда «бер», «бер»ден башкъа лаф ёкъ эди. Шимдики вакъытта да контейнер алмакъ ичюн, бир билет тапып алмакъ ичюн, бир машина тутып иш беджермек ичюн ве иляхри... таин олунгъан фиятлардан башкъа къошып «бермек», «бермек», «бермек» керек. Къайдан тапсанъ тап, ишинъни битирмек истесенъ «бер». Башкъа чареси ёкъ. Бу адет, къанун олып къалды.

Ватанымызда да шимдики заманда шу ал. Русларгъа толып къалгъан тешкилятлар: таможня, ГАИ, ишханелер, идарелер, узакъ ёлгъа билет саткъан тешкилятлар ве даа башкъалары бир иш битирмек истесенъ, «бер»ден башкъа тиль анъламайлар. Базарлардаки рекэтирлер, энди эр кеске белли, купе-куньдюз ачыкътан-ачыкъ халкънынъ джебине далалар. Бермесенъ варынъ-вариетинъни ёкъ этелер, атта ольдюре билелер. Ватанымыздаки шимди чокълашып кеткен рекэтирлер, айдутлар коктен энмедилер. Олар шу 44—54-нджи йылларда Къырымгъа келип толгъан «ишанчлы» рус халкъынынъ несиллери, бу халкъ ичинде догъып инкишаф эткен ахлякъсызлыкъларнынъ, низамсызлыкъларнынъ махсулыдыр.

Халкъымызгъа азап етмей эди шимдики шараитта айдутлар, хырсызлар, джинаетчилернен де курешмек керек олды. Ерли Къырым укюмдарлары нетидже бермеген, козь боямакъ ичюн япылгъан курешни алып баралар. Шовини-

стлер оларнынъ арекетинден бизим халкъ иле курешмек ичюн файдаланалар. Халкъны миллетлерара къанлы урушларына итейлер.

Бираз кери къайтайыкъ. Ерли Къырым укюмдарлары къолларындан кельген бутюн тедбирлерни къулланып, халкъымызнынъ Ватанына къайтмасына ёл берМемек ичюн курештилер. Ватанымызнынъ бутюн шеэрлеринде айларнен девам эткен чадыр шеэрчиклери, бульдозерлер иле бозулгъан времянкалар, пикетлер, наразылыкъ нумайышлары, милициялар иле чарпышмалар ве илх... даа унутулмадылар. Бу вакъиалар халкъкъа догърудан-догъру къыйынмакътан ибарет эдилер. Бир эвни сатып алмакъ ичюн керек олгъан документлерни азырламакъ, ер участкасы алмакъ, язылмакъ ичюн рухсет алмакъ, буларгъа бенъзер бутюн ишлерни себеп этип халкъымызгъа дефаларджа къыйындылар. Бу иш аля бугунь девам эте. Рус партиясы, руслар бирлиги, казакилер пейда олунувы, славян бирлешмеси ве илх... тешкилятлар ягъмурдан сонъ оськен мантарлар киби чокълаштылар. Рус партиясы парламент минберинден, митинглер микрофоны алдында, чешит газета, радио ве, телевидение васталарындан толу файдаланалар. Къырымда яшагъан русларны татарлар сизни асар-кесерлер, олар саткъынлар, оларгъа ишанч олмаз деп къоркъузалар. Оларнынъ энъ кучьлю силялары — ифтира, яланджылыкъ, фитне бир тарафтан, экинджи тарафтан чокълукъны тешкиль эткенлери халкъымызгъа къаршы алынып барылгъан курешлеринде бар къуветинен къулланыла.

Къырым парламенти бир йылдан зияде вакъыт ичинде озьара сиясий оюнлар иле огърашты. Халкънынъ мушкуль алы, чекишкени, кунь-куньден фукъарелешкени оларны раатсызламай. Шу депутатлар акъкъында лаф кеткенде бир мисаль кетирмек ерлидир. Къырым Юкъары Совети Президиумынынъ азасы В. Межак президиумда дерсинъ озь одасында отургъаны киби кибирленип отура эди. Кене шу адамны Юкъары Совет бинасында журналистлер башкъа бир алда чыкъарып алдылар. Устю-башы перишан, яры сархош, агъызында бир метролыкъ сигар, думан ичинде. Бир шейлер мырылдана, анълашылмай. Шу кичкене репортажны корьген сонъ о адамгъа къаршы нефрет, джиренч догъды. О дакъикъасы бизим тюшюнгенимиздже о сиясий хадим оларакъ ольди. Сонъундан тюшюнип, шашып къаласынъ. Насыл ола да мемлекетимизнинъ энъ юкъары, энъ буюк тешкилятында бойле шахслар ер ала. Талийимиз кимлернинъ къолунда олгъанына аджынасынъ. Бойле депутатлар даа барлар: акъылындан тайгъан Крут-

лов, юньли шовинист Шувайников, Цеков деген сабыкъ Шура реиси, рус миллетчилерининъ къара байрагъы ве илх... Олар татар дегенде арт аякълары устюне къалкъалар, къутуралар, козьлерини къаранлыкъ баса. Ойле олса да Парламент депутатлары ичинде намуслы, акъыллы, сакин адамлар да барлар. Языкъ ки олар бугунь чокълукъны тешкиль этмейлер. Русларда «сам пью, сам гуляю» деген лаф бар. Биз чокълукъмыз деп олар эр музакере этильген къарарларны истеселер къабул этелер, истемеселер йыкъалар. Къырымтатар халкъына текаран файдасы тиеджек къарар музакере олунса, оны мутлакъкъа рей берип, йыкъалар. Бу ишлерде Акъярдан сайлангъан депутатлар пек фааль ишлейлер. Шовинистлер ювасына чевирильген бу шеэр руслары халкъымызгъа къаршы алынып барылгъан шовинист тедбирлерини я озьлери тюшюнип чыкъаралар, я да ойле ишлернен огърашкъанларгъа ярдым къолу узаталар. Нафиле ерде Къырымдаки руслар «Севастополь», «Севастополь» деп багъырмайлар. Оларнынъ энди ат ойнаткъан вакъытлары кечип-кетеджегини дуюп, Акъяр шовинистлерини озьлерине ярдым береджек кучь деп саялар, эм чокъ янъылмайлар.

Мына шимдики заманда къырымтатарлары ве Къырым руслары арасындаки мунасебетлер бу алда.

Руслар озь колонизлештирюв сиясети нетиджесинде эльде эткен мувафакъиетлерининъ бир миллиметрини, зерре къадар парчасыны джоймакъ истемейлер, дюнья къурулгъандан берли ойле кете. Бир айдут бир ерни запт этип алдымы, оны бар кучюнен къорчалай, гонъюлли оларакъ ташлап кетмей.

1921 сенесинден 1944 сенесине къадар Къырым Мухтар Социалистик джумхуриети алында яшады (Крым. АССР). О девирде де Москванынъ изини, рухсети олмагъандже адым атылмай эди. Амма эр алда Къырым Иджра Комитетининъ, Къырым укюметининъ реберлери татарлардан эди. Халкъымыз да озь тарихий топрагъында яшай эди. Ерли тешкилятларда татарлар эксериетни тешкиль эте эдилер. Къырым область партия Комитетининъ биринджи кятиби ич бир вакъыт татарлардан олмаса да, экинджи кятиби татарлардан эди. Бу ал Къырымда алынып барылгъан икътисадий ве медений ишлерде эльбетте озь тесирини косьтере, дуйдыра эди.

Дженктен сонъ, даа догърусы 1944 сенесинден 1954 сенесине къадар ватанымыз тамамынен руслар къолунда идаре этильди. 1954 сенеси Къырым Украинагъа къошулса да, бу ерде кене руслар шорбаджы эдилер. Бу девир докъса-

нынджы йылларнынъ башынадже, яни Украина мустакъиль девлетке чевирильгенндже девам этти.

Шу ярым асыр девамында руслар тарафындан эр куньки ишлерден башкъа буюк принципиаль эмиети олгъан ич бир шей япылмады. Къырым шеэрлери балкъурт ювасына ошагъан эвлерге толып къалды, амма эалини мескен иле темин этюв меселеси эписи бир чезильмеди, кой хозяйствосы да эскиси киби, зере къадар илерилемеди. Коммуналь хозяйствосы, шеэр ве койлер денъишмеди, пусюрлик, антисанитария, сасыкълыкъ бу ерде эр куньки шараит олып къалды. Къыскъасы, ярымадада козьге чарпаджакъ, халкънынъ яшайышына корюмли ярдым береджек бир иш япылмады.

Днепр — Къырым сув каналы къурулгъаны бельким бу къайд эткенимиз умумий къаиделен тышкъа чыкъкъан бир адиседир.

Биз бу ерде шу юкъарыда айтылгъан девирде халкъымызнынъ башына кельген фелякетлер акъкъында токъталмакъ истеймиз. Башта бир халкъымызнынъ сайысы аман-аман эки кере эксильди. Эалимизнинъ 46,2% ич бир къабаат япмайып телеф олды, кефинсиз комюльди. Орта Асиянынъ амансыз кунештен къатып къалгъан топракъларында, Москва тюбиндеки шахталар янында, Уралнынъ сувукъ, мушкюль дагъларында бинълернен, он бинълернен къурбанларнынъ адсыз, кимсеге белли олмагъан къабирлери туралар. Бу вахшилик, дюньяда мисли корюльмеген джанаварлыкъ Русие мемлекети устюне, Русие укюмети устюне эбедий къанлы леке олып къаладжакъ, бу вакъиа тарихта ич бир вакъыт унутылмайджакъ.

Экинджи меселе. Халкъымыз сюргюн олунгъан геджеси эр къорантагъа КГБ офицерлери Девлет Мудафаа Комитетининъ къарарындан парча окъуп берген эдилер. О къарарда къоранта башына 500 кг абур-чубурны алмакъ рухсет этильген деп язылгъан эди. Акъикъатта исе ойле олмады. Эр къорантагъа 500 кг юк алмакъ рухсет олунгъан олса, эр эки къорантагъа бир машина керек оладжакъ. О къадар машина ёкъ эди. Онынъ ичюн къатиллер джан башына 5 кг, яни къоранта башына орта эсаптан 20 кг юк алмагъа рухсет берген эдилер. Базы ерлерде исе бундан да аз. Башкъа бутюн халкънынъ вары-вариети: эвлер, эв янындаки биналар, топракълар, айванлар, атлар, захире ве башкъа эрзакъ маллары, бир сёзнен айткъанда бутюн малы-мулькини шу ерде къалмасы эмир этильген эди. Колхозларда бирлештирильген мал-мулькни айтмайыкъ. Бойлеликле ачыкътан-ачыкъ, купе-куньдюз бу ерде асырлар боюнча яшагъан халкъ-

ны тинтип, айдутджасына, силя ишлетип, вары-вариетини хырсызламакъ укюмет тарафындан тешкиль олунгъан эди. Башкъаджа айткъанда бу халкъ ичюн олюм укюми эди. Амма бир кереден дегиль, яваш-яваш чекишип, ёкъ олсунлар демек эди.

Бу вахший, инсанларны олюмге айдагъан къарарны Къырым укюметининъ ярдымынен, райком, горком партия хадимлерининъ иштираки иле МВД, КГБ къатиллери иджра эткен эдилер. Халкъынынъ бутюн зенгинликлери о вакъытта Къырымдаки русларгъа бедавадан беш аша даркъатылып берильген эди. Семетдешимиз И. Усеинконынъ илян эткен малюматына коре о вакъыт кой ерлеринде 56 бинъ, шеэрлерде 15131 шахсий эвлер, 15 бинъ девлет квартиралары, 800-ден зияде мектеп биналары, 800 кой китапханелери, 4 миллион нусхадан зияде китаплар кене де бедава рус залисининъ къолуна тюшкен эди. Багъларны, багъчаларны, топракъларны, бостанлыкъларны, захире экильген ерлерни, бинълернен баш шахсий ве колхозларда олгъан айванларны айтмайыкъ, Аджеба шимдики инфляция ичинде баткъан мемлекетнинъ парасынен саяджакъ олсакъ, бу айдутлыкъ къач юз миллиард, къач юз триллион пара этер. Дюньяда, тарихта озь халкъына бу къадар хыянетлик япкъан укюмет олдымы экен. Мен озь халкъына дейим, амма янъылам. Бизлер руслар ичюн ич бир вакъыт оларнынъ озь халкъы олмадыкъ, эр заман эджнебий, ят халкъ эдик. Онынъ ичюн олар аджымаздан, титремезден бутюн халкъымызны ер юзюнден текмилинен ёкъ этмек ичюн бу джинаетликнинъ тюбине кирдилер. Халкълар достлугъы деген сёзлер олар ичюн озьлери агъа, къалгъанлары къул демек эди.

1944 сенеси тынч халкъымызгъа силя тиклеп, ана-юртларындан айдагъан айдутларнынъ баягъысы даа сагъ, Къырымда яшайлар. Олар буюк пенсия алалар, башкъа льготалар да аз дегиль. Олар дженк иштиракчилери эсапланарлар. Эгер о вакъытта сюргюн олунгъан халкъымызнынъ аман-аман 90 фаизи къадынлар, балалар, къартлар олгъаныны козь огюне аладжакъ олсакъ, бу «дженк иштиракчилери»нинъ не къадар «къараманлыкъ» япкъанлары пек айдын-ачыкъ анълашыладжакъ. Олар озь арбий байракъларыны эбедий оларакъ резиль эттилер, чамургъа, къангъа буландырдылар. Шанлы аскер адыны къатиллер адына чевирдилер.

Аджеба къатиль — генерал Серов командалыкъ япкъан дивизиянынъ байрагъы не ерде сакъланып тура. О дивизия аскерлери башкесер Кабулов деген дигер генералнынъ ре-

берлиги астында халкъымызны саатлар ичинде ватанындан сюргюн эткен эдилер. О байракъны тапып, къатрангъа батырып, якъмакъ лязим.

Шимди о Къырымда яшагъан джинаетчилер эльбетте къарт олдылар. Оларны арап, тапып махкемеге тартмакъ бизим фикиримиздже догъру олмаз. Бизим мубарек динимиз чаресиз адамларны джезаламакъны ясакъ эте. Лякин оларнынъ япкъан масхаралыкъларыны, къанлы арекетлерини, хырсызлыкъларыны, яхлякъсызлыкъларыны айтып, язып, халкъкъа бильдирмек лязим. Меселя, ич кимсе ичюн сыр дегиль, татарларны вагонларгъа ныхтап айдагъан сонъ оларнынъ энъ яхшы, энъ къыйметли мал-мульклерини, энъ паалы шейлерини МВД, КГБ башлыкъларыi, оларнынъ къадынлары озь аралары къавгъа этип, талашып пай этип алгъан эдилер. Эгер бугунь оларнынъ эвлериндеки шейлерни акътарсанъ, мутлакъкъа 1944 сенесинде хырсызлангъан шейлер тапарсынъ. Бу меселе даа кереги киби огренильмеди. Гизли архивлернинъ устюни ачаджакъ олсакъ, даа ким билир, инсаннынъ мийини бузлаткъан джинаетлер белли оладжакъ. О вакъыт да узакъ дегиль.

45—50 йыл девам эткен ве шимди де девам этмекте олъан сюргюнлик нетиджесинде Къырым икътисадиятынынъ инкишафы чёкип къалды. Къырымнынъ мешур къокъулы тютюнлери, дюньягъа намы кеткен чешит юзюмлери, алма-армутлары, башкъа мейвалары, согъанлары, фындыкълары я бутюнлей ёкъ олып кеттилер, я да беджерильмейип, янълыш бакъылып пек зайыф бир алгъа кельдилер. Пек чокъ багъ-багъчалар бакъылмайып дагъгъа чевирильди. Санайы ишханелеринде чыкъарылгъан махсулат миллий ренкини, хусусиетини гъайып этти, бутюн махсулат эскирген технология, штамплар усулынен чыкъарылмагъа башлады.

Къырым койлери ве шеэрлери домуз сасыгъына батты, денъиз ялыларында, кой ве шеэр сокъакъларында пислик, низамсызлыкъ, тертипсизлик эвельден корюльмеген бир алда инсанларнынъ яшайышларына синъип къалдылар.

Экология, табиатны къорув ишлери боюнджа да ярымада фелякетли бир алгъа келип къалды. Энъ козьге чарпкъан тедбир адамларны Къырым дагъларына йибермемекнен бите.

Бир мисаль даа. Архитектура мутехассысы олмасакъ да, Ялта шеэриндеки вазиетни алайыкъ. Ялта бутюн дюньягъа белли, намы кеткен, темиз-пак курорт шеэрчиги эди. Бизимджесинде онынъ эр бинасыны, эр сокъагъыны, эр метр топрагъыны эсапкъа алып, къыркъ ольчеп, бир бичип,

ойланып-тюшюнип, сонъ къуруджылыкъ, абаданлджылыкъ, ешиллендирюв ишлерини алып бармакъ керек эди. Эр бинаны типовой дегиль де айры, индивидуаль проект боюнджа, оригинал бир алда, табиат манзарасына келишикли бир алда къурмакъ шарт эди. Эвельден эр бир бинасы козьге чарпкъан, кениш, дюльбер шеэр багъчасы олгъан, ешиллик ичинде къалгъан бу шеэрчик ерли укюмдарларнынъ эмири иле къурула башлады. Русиенинъ юзлернен бети, къыяфети олмагъан, къурт ювыларына ошагъан типик эвлерге толып къалгъан уезд шеэрине чевирильди. Мемлекетнинъ дженюптеки къапысы олгъан, кельген мусафирлернинъ биринджи корьген бу шеэри бербат, ахмакъчасына япылгъан стандарт биналаргъа, ешиллик ерине таш ве тоз толу сокъакъларына толып къалды. Шу ерини де къайд этмек керек ки, Къырым эски, тарихий мусульман топрагъы. Онынъ шеэрлеринде къурулгъан (дейик базыларыда олса) биналар шаркъ архитектурасы шеклинде олмакъ кереклер. Мисаль ичюн Алупкадаки Воронцов сарайыны алайыкъ. Онынъ дженюп, денъизге бакъкъан тарафы пек гузель, дюльбер, оригинал бир алда шаркъ архитектурасы къаиделерине даир къурулгъан. Шимди къайда ойле инджеликлер. Дамсыз-тузсыз, бетсиз-къыяфетсиз къаргъа ювыларына ошагъан эвлер толу. Башкъа шеэрлерде де, къасабаларда да, хусусан ялы боюнда да шай.

Энди бир къач сёз кене тарихымыздан, медений осюв джеэтинден.

Дженктен эвель къырымтатарларынынъ 184 башлангъыч, 176 там орта олмагъан, 113 орта мектеплери ишлей эдилер. Олардан башкъа 7 мектеп-интернат, 16 махсус окъув юртлары, 8 техникум, 3 институт, бир татар ильмий-тедкъикъат институты бар эди. Татар театри, республика оюн ве йыр ансамбли, 6 дане районлардаки ансамбллер, халкъ чалгъы такъымлары оркестри, 3 рессамлар ишханеси, тек Акъмесджитте 5 халкъ клубы арекет эте эди. Татар тилинде 2 республика газетасы, 7 журнал, 12 район газетасы чыкъа эди.

О вакъытта мемлекетимиз русларнынъ къолунда олса да, олар бойле тешкилятларнынъ мейдангъа кетирильмесине, инкишаф этмесине къаршылыкъ косьтермей эдилер. Эр алда Къырым татар мухтар джумхуриети эди.

Юкъарыда къайд эткенимиз бу тешкилятлар бир кунь ичинде ёкъ этильдилер, ярым асырдан зияде ишлемедилер. Сонъки йылларда о тешкилятлар янъыдан тикленип ишлемеге башладылар, ильк адымларыны атмакъталар.

Сюргюнлик девири халкъымызнынъ башына пек агъ-

ыр, пек аджыныкълы бир ал даа кетирди. Шу ярым асыр ичинде осюп чыкъкъан несиллер озь ана тиллерини бильмейлер, диний адетлерни кутьмейлер, озь къоранталарында биле бала-чагъалары иле рус тилинде лакъырды этелер. Бу мушкуль меселени ёлуна къоймакъ ичюн энъ аздан 20—25 йыл керек.

Даа огюмизде тургъан, чезильмеси кучь олгъан проблемаларнынъ арты-эсабы ёкъ. Башымызгъа тюшкен шу мушкюль беляларнынъ биринджи себепчиси ватанымызны тутып алгъан, халкъымызны ёкъ этмеге тырышкъан Русие девлети онынъ къара сиясетидир.

Къыскъа олса да русларнынъ Къырымда насыл пейда олгъанларыны, къайдан кельгенлерини, не ичюн шимди чокълукъны тешкиль эткенлерини анълатмагъа тырыштыкъ. Илериде нелер оладжакъ, тарихымыз насыл бир дёнюм даа япаджакъ, яшагъанлар корерлер.

Сёзюмнинъ сонъунда, сёз сырасы, мевзумызгъа догърудан-догъру мунасебети олмагъан бир меселе устюне токътамакъ истеймиз.

Бизим несиль, йигирминджи йылларда дюнья корьгенлер. интернациональ рухында тербие олып кельди. Халкълар арасында разылыкъ олмаса, яшамакъ къыйын. Лякин не япаджакъсынъ базы инсанлар тек къувет, тек силя, тек кучь тилини анълайлар, башкъа тиль оларгъа ич тесир этмей.

Тыпкъы бизим халкъ киби чеченлер де 1944 сенесининъ башында сайылы саатлер ичинде, маллары-мулькклери алынгъан сонъ сюргюн этильген эдилер. Буденновск шеэринде олып кечкен вакъиалардан сонъ, онда яшагъан къадынларнынъ сеслери бутюн дюньягъа эшитильди, бутюн Русие аякъкъа къалкъты. Чеченлерни террорист, айдутлар деп къаралайлар. Хазинеси бом-бош олгъан Русие мемлекети къайдандыр миллиардлар тапып Буденновск шеэрине йибере.

Бизлер адам ольдюрювге, къан тёкювге къатиен къаршымыз. Амма эр алда 52 йыл эвельси чечен халкъынынъ къадынлар, балалар, къартлар толу «къара эшелонлары» о ерлерден отькенде «мераметли» рус халкъы къайда эди? Шимди о ерде вайылды къопаргъан къадынларнынъ аналары, къарт аналары о вагонларгъа ташлар атып, лянетлер бильдирип, саткъынлар деп багъыргъанлары унутылдымы? О вакъытта о гъариплерни аджыгъан, бир къапым отьмек берген, бир ютум сув узаткъан тапылдымы? Къоджаман Русие мемлекети о вахшиликни догъру танып, ляйыкъ деп Сталиннинъ чызмаларыны ялай эди.

Шимди аз да олса оларгъа да шу фильджандан ичмеге сыра кельди. Бутюн дюньягъа вайылды котерильди. Нафиле айтылмагъан: «кок гурюльдемегендже рус адамы чокъунмай». Тёпемизде Алла бар. Ич бир кимсенинъ япкъан джинаетлиги, акъсызлыгъы унутылмай, бир кунь ола тепип чыкъа, акъикъат белли ола. Чечен халкъы кене бир дефа акъикъат ичюн, адалет ичюн курешкен халкъ ич бир вакъыт енъильмейджегини нумайыш этти. «Эльге чукъур къазма, озюнъ тюшерсинъ» дегенлер. Пек догъру. Ойле де олды..

Шабан Доген

ПЕЙГЪАМБЕРИМ АЗРЕТИ МУХАММЕД

ФЕНТЛИ ОРДУ

Сонъра Ресульалла Аз. Аббаснынъ истегинен Эбу Суфьянгъа шойле деди:

«Эбу Суфьяннынъ эвине кирген, Кябеге сыгъынгъан, Месджиди Харемге кирип сыгъынгъан ве къапысыны къапатып, эвинде отургъангъа токъуныламайджакъ, эминлик ичинде булунаджакъдыр».

Даа сонъра Пейгъамберимиз, Аз. Аббаскъа, Эбу Суфьянны алып, богъазгъа барып, Ислям ордусыны косьтермесини теклиф этти. Бойлеликнен, Мусульманларнынъ кучь ве къуветини косьтереджек эди.

Олар сейир этелер, Ислям ордусы исе бутюн кучь-къуветини нумайыш этерек кечмекте эди. Эбу Суфьян сорай, Аз. Аббас исе бирлей-бирлей анълатмакъта эди.

«Бу Ислям аскерлерининъ башы Халид бин Велиддир. Арттакилернен берабер кельмекте олгъаны исе Зубейр бин Аввамдыр...»

Бу гъает къудретли ве дюльбер корюнген эди! Даа дюнь Мединеге бир къач кишинен кеткен Алла Ресули Бугунь, озюне бинълернен тарафдар тапкъан эди. Эм оларнынъ эписи Пейгъамбер ичюн джанларыны феда этмеге азыр эдилер. Бир чокъу даа тюневин Мусульманларгъа къаршы дженклешкен бу адамлар бугунъ онынъ сафында булунмакъта эдилер. Инсанларны онынъ этрафына топлагъан сыр неден ибарет экен?

Эбу Суфьян Ислям ордусынынъ текбир кетирюв сеслеринен ерни-кокни инълетерек кетювини корип, дыр-дыр титреди. Бойлеликле, Ресульалланынъ этрафындаки Сахабилернен кече бильмезми экен, деген фикир оны озюне ойле джельп эткен эди ки, кендини тутып оламады, Аз. Аббаскъа чевирилерек, «Къардашынынъ огълу салтанатыны

Девамы. Башы кечкен санларда.

не къадар арттыргъан, ич бир укюмдарда бойле буюк салтанат корьмедим» — деди.

Аз. Аббас джевап берди:

«Сус! Бу салтанат дегиль, Пейгъамберликтир».

«Эльбет, ойле!»

Эбу Суфьян бойле бирдем ве кучьлю орду къаршысына ич бир кучь келип оламаз, деп тюшюнди.

«Эй, Аббас!», деди. «Мен шу вакъыткъа къадар бойле бир орду, бойле бир топлулыкъ корьмеген эдим».

Даа соньра исе Эбу Суфьяннынъ Меккеге кетмесине изин берильди. Меккеге барыр-бармаз о халкъны топлап шойле деди:

«Эй, Къурейш! Бу кельген Мухаммеддир. О, къаршы турып оламайджагъынъыз киби буюк бир ордунен Меккеге кельмекте. Мен Мусульман олдым. Сиз де Мусульман олунъыз, бахыткъа ирицширсинъиз».

Сонъра исе оларгъа, «Ким Эбу Суфьяннынъ эвине кирсе. Кабеге, Месджиди Харемге сыгъынса, эвине кирип къапысыны къапатса о яхшы яшайджакъ», дие илян этти.

Бу сёзлерден базылары къызышып, Мушриклерни ыстырсалар биле, бир тюрлю нетидже эльде этип оламадылар. Чокъусы мусульманлыкъны арз этип башлады. Къуртулув ёлуны, Эбу Суфьяннынъ эвине, кенди эвлерине, Кабе я да Месджиди Хареме сыгъынувда булды.

Мушриклернинъ оларгъа къаршы аскер къоймагъанлары Мусульманларны севиндирген эди. Бойлеликле, Пейгъамберимизнинъ энъ буюк арзусы акъикъаткъа чевирильмекте эди. Козьде тутулгъан бутюн тедбирлер нетидже бермекте, къан тёкюльмеден Мекке нинъ къапылары ачылмакъта эди.

МЕККЕГЕ КИРЮВ

Ресули Экрем (а. с. м.) аскерлерни къысым-къысымгъа айырып, анги къысым кимнинъ команданлыгъы алтында Меккеге къайлан киреджегини таин эткен эди.

Аз. Зубейт бин Аввам сырт, Аз. Халид бин Велид дженюп, Аз. Сад бин Убаде баты, Аз. Эбу Убейде бин Джеррах исе куньдогъуш тарафтан шеэрге кирмек керек эдилер. Анълашылгъаны киби, о тараф къаршылыкъ косьтермеген-дже уджюм этильмейджек, кимсе ольдюрильмейджек эди. Ялынъыз динден дёнип, Ислямнынъ нефретини къазангъан; адам ольдюрген, Мусульманларгъа ачыкътан-ачыкъ душманлыкъ япкъан ве эскенджеде булунгъан докъуз адам

къайда корюнсе-корюнсин, ольдюрильмек керек эди. Къалгъанлары исе афу сорасалар азат олунаджакълар.

Тарих Рамазаннынъ он учюнджи кунюни косьтермекте эди. Джума куню эди. Ресули Экрем (а. с. м.) девеси Касванынъ аркъасында шеэрге кирмекте эди. Кендисине бу куньлерни косьтерген Раббисине теменна этерек башыны огге эге бере эди. Эм о къадар эгилир эди ки, сакъалынынъ уджу девенинъ оркечине тиймеге аз къала эди. Сахабилер де заферден пек къувангъан эдилер.

Заферининъ джошкъунлыгъындан гъает къувангъан Са бин Убаде (р. а.), «Бугунь энъ буюк дженк куню! Кабеде котеклешмекнинъ элял олгъаныны косьтерген бир куньдир», — деди. Вазиет Ресульаллагъа бильдирильди. Пейгъамберимиз Аз. Садини команданлыкътан чыкъарып, ерине Аз. Къайсыны таин эткен эди. Чюнки Ресульалла бир тамчы олса да къан тёкюльгенини истемеген эди.

ХАЛИД БИН ВЕЛИДНИНЪ КЪЫСЫМЫНА УДЖЮМ

Халид бин Велид озь къысымынен берабер Меккенинъ ог тарафындан кирмекте эди. Умютсизден душманнынъ уджюмине огърады. Окълар сызгъырып учтылар. Эки Мусульман шейит кетти.

Уджюм Эбу Джехальнинъ огълу Икриме, Сафван бин Умейе, Сухейль бин Амр киби Мушириклернинъ илери кельген адамлары тарафындан япылгъан эди. Булар айны заманда, ондан да эвель Худебие Мукъавелесини бозгъан Бекирогъулларынен берабер Хузаальыларгъа уджюм эткенлерден эдилер. Аз. Халид къаршы аскер къоймайджакъ эди. Чюнки Ресульалладан къан тёкюльмемеси хусусында эмир алгъан эди. Лякин уджюмни олар башлап, эки Мусульман шейит олгъан сонъ, даяныП оламады. Душмангъа уджюм этти. Къыркъ учь Мушрик ольдюрильди. Дигерлери исе къачып къуртулдылар.

Вазиетни анълагъан Ресульалла, Аз. Халидке, «Эй Халид! Мен санъа къан тёкюльмесин демеген эдимми?» — деп сорады. Аз. Халид, уджюмни олар башлагъаныны, дженклешмеге меджбур олгъан бир вазиетте къалгъанларыны бильдирди. Пейгъамберимиз, «Бу да Алланынъ бир вермишидир!» — деди. Бу вакъиадан сонъ къан тёкюв ич де олмады.

ПЕЙГЪАМБЕРИМИЗ КАБЕДЕ

Алла Ресули Меккеге киргенде Эбу Суфьянгъа озь ишанчыны бильдирди. Халкъ, Эбу Суфьяннынъ эвине, кенди эвлерине, Кабеге ве Месджиди Харемге сыгъындылар.

Ресули Экрем (а. с. м.) эвеля Кабеге барып, оны таваф этти. Кетирильген текбир сеслеринден уфукълар чынъладылар. «Аллаху экбер, Аллаху экбер!». Даа сонъджа Сафа иле Мерве арасыны еди кере сеят эттилер.

Ресульалла, бир заманларда бинъ бир азапларнен Ислямны анълатмакъ ичюн чалышкъан юртуна ниает, къавушты. Раббисине итаат ве шукюр этмекте эди. Энсар кенди-кендилерине, «Дженабы Акъ, Ресулине юртунынъ фетхини насип этти. Артыкъ мында отурып къалырлар беллейсинъми?», деп ондан айырылып къалмакънынъ азабыны чекип башладылар.

Буны анълагъан Алла Ресули, «Бильмиш олунъыз ки, меним аятым сизлернен багълы олгъаны киби, олюмим де ойле багълы оладжакътыр», диерек оларгъа теселли берген эди.

ЭБУ СУФЬЯНДА ОЛГЪАН ШЕКСИНЮВ

Ресульалланынъ Кабени таваф этюв ишлери ёлунда эди. Эбу Суфьян бир ань тюшюнджеге далды. Шейтан келип юрегине бир шейлер фысылдады, гъалиба. Эбу Суфьян:

«Аджеба, аскер топлап, шу адамнен бир даа дженклешсем не олур экен» — деп тюшюне эди.

Ресульалла онынъ башындаки тюшюнджелерни дуйды. «Алла сени багъышлар, итааткяр этер», — деди.

Эбу Суфьян шемшек ургъан киби олды. Титреди, дешетленди. Тевбе этти. Пейгъамберимизге:

«ВАЛЛАХИ, СЕН Ресульалласынъ!» — деди.

ДЕВИРИЛЬГЕН ПУТЛАР

Ресульалла Кабеге кирди. Юрегини чешит олмайджакъ тюшюнджелерден темизлеген Алла Ресули, муминлернинъ эр кунъ беш кере баргъан ерлери-Кабени путлардан темизлев ишине башлады. Элине алгъан чубукъны путларгъа узатаракъ, «Акъ кельди, къалп (сахталыкъ) ёкъ олды.

Затен къалп ёкъ этильмеге махкум эди» (Исра Суреси, 81) мевзусындаки аетни окъуды. Чубукъны путнынъ юзюне догъуртса о артына, аркъасына догъуртса, о юзю устюне йыкъылып тюшер эди. Къуршуннен парчалангъан 360 пут чубукъынынъ силькинювинен ерге серильмекте эдилер.

Хубель исимли, якъуттан ясалгъан пут девирильгенде Зубейр бин Аввам, Эбу Суфьянгъа итираз бильдирмектен озюни тутып оламады. Чюнки о Ухудда, «Эй шанлы Хубель!» — деп багъыргъан эди. Аз. Зубейр чёплик узерине юварлангъан Хубельни косьтеререк, «Ухудда гъурурлангъан Хубельни коресинъми?» — деди. Эбу Суфьян, «Шимди дарылмакъны быракъ», деди сонъра озь сёзюни шойле девам этти:

«Мухаммед'нинъ Алласындан гъайры башкъа илях олса эди, вазиет башкъа тюрлю олур эди».

Ондан сонъ Пейгъамберимиз Аз. Билялгъа Кабеде эзан окъуттырды. Кабе, ниает, асырлар девамында гъурурланып кельген сесине къавушты. Аз. Билял янъгъыравукъ сесинен ойле бир эзан окъугъан эди ки, гонъюллер иман джошкъунлыгъы ве севинчинен толгъан эдилер; дагъ, таш инълеген, акс сада берип, о мубарек сёзлерни текрар эткен эди. Мушриклер исе агъыр тюшюнджелерге далгъан, ачувданмы, къоркъуданмы дыр-дыр титремекте эдилер.

БИР МУДЖИЗЕНИНЪ КЕТИРИП ЧЫКЪАРГЪАНЛАРЫ

Эзан окъуладжакъ вакъыт эди. Бир-эки мушрик эвельдже кельгенлернен берабер отурып, субетлешкенде Аттап, деген бир адам: «Бабамыз Эсиде бойле бахытлы куньлерни корьмеди» — деди.

Харис бин Ишам исе, «Мухаммед мазин этип таиплемеге бу къара къаргъадан (Хаша) гъайры адам тапып оламагъан экенми?», демектен озюни тыйып оламады. Бир вакъытларда эскендже алтында инълеген Хабешстанлы къул, шимди Ислямнынъ бирлештириджи инамыны Кабенинъ устюнде бутюн кяинаткъа илян этмекте эди. Бунъа насыл даянырсынъ?!.

Бу сёзлерни дуйгъан Эбу Суфьян исе ич бир шей демеди. Даа да догърусы, «Бир шей айтмайджагъым. Мен къоркъам!», деди. «Кимсе олмаса биле шу аягъымнынъ астындаки къумлар ве ташлар онъа хабер этерлер, о да билир».

Керчектен де бираздан сонъ Алла Ресули кельген, оларгъа нелер айткъанларыны текрарлагъан экен. Олар да

айретте къалып, келимейи шеадет кетирип, Мусульман олгъан эдилер.

Ресули Экрем, Кабени темизлеттирген сонъра тышкъа чыкъты. Мекке халкъы топлангъан эди. Олар меракънен Ресулъалланынъ не япаджагъыны бильмек истей эдилер.

Мусульманларгъа аз шей япкъан эдилерми? Аджеба, шу аньде енъиш къазангъанлар кендилери олгъан олсалар не япар эдилер экен? Амма Ресульалла, не оларнынъ япкъанларыны, не де эллерине имкян кечкенде япабиледжеклерини япмады...

ХУТБЕ ВЕ БАХШЫШ

Алла Ресули Кабе къапысында токътады. О кулюмсиремекте эди. Аллагъа дуа эткен сонъра шойле деди:

«Алладан башкъа илях ёкътыр. Ялынъыз о мевджуттыр. Онынъ сафдашы да ёкътыр».

«О вадесини ерине кетирди. Къулуна ярдым этти. Онъа къаршы топлангъан душманларны бирер-бирер дагъытты».

«Белли ки, Джахилиет девирине аит олып, ифтихар себебинден япылып кельген эр шей; къан, мал давалары, оларнынъ эписи бутунь шу аякъларымнынъ астында къалгъан, гъайып этильгендир. Ялынъыз Кабе хызмети иле аджыларгъа сув даркъатмакъ иши къалды ».

«Бутюн инсанлар Адемден (а. с.), Адем исе топракътандыр».

Сонъра Ресульалла шу аетни окъуды:

«Эй инсанлар! Сизи бир эркекнен бир къадындан яраттыкъ. Эм де сизи миллетлерге ве къабилелерге айырдыкъ ки, бири-биринъизни танымакъ керексинъиз».

«Белли ки, Алла янында энъ эйинъиз (сой-соп ве несеби темиз ве устюн олгъанынъыз дегиль) Аллагъа къаршы чыкъмагъа сакъынгъанынъыздыр.

Шубе ёкъ ки, Алла эр шейни биле, эр шейден хабердардыр». (Худжурат Суреси, 13).

Ресули Экрем (а. с. м.) бу къыскъа сёзлернен Ислямнынъ эсас муаммаларындан бирисини анълатмакъта эди. Мусавий акъ-укъукълылыкъ, Ислямда ыркъ, ренк ве сыныф айырмакъ, деген шей ёкъ. Инангъан эр кес бири-бирине дост ве къардаштыр. Арапнынъ арап олмагъан адамдан диндарлыгъындан гъайры ич бир тюрлю устюнлиги ёкътыр. Онынъ яраткъан ве омюрге кечирген бу эсаслары

девиримизнинъ медений миллетлерине биле ёл косьтереджектир.

Ресули Экрем (а. с. м.) бу хутбесинден сонъра, «Эй Къурейш халкъы!» — деп сесленди. «Шимди сизлерге не япаджагъымны тасавур этип оласынъызмы?» — деп сорады.

«Сенден эйилик беклеймиз. Чюнки сен эйилик саибисинъ. Эйилик саиби бир къардаш огълусынъ!» — дедилер Меккелилер.

Ресули Экрем (а. с. м.) кене де багъышламакъ къарарына кельди. Озюнинъ буюк шефкъатыны шу сёзлернен бильдирди:

«Меним вазиетимнен сизинъ вазиетинъиз, Юсуфнынъ (а. с.) къардашларына айткъаны киби оладжакъ. Онынъ къардашларына айткъаны киби мен де сизге, «Сизни бугунь кимсе къабаатламайджакъ! Сизлерни Алла багъышласын... О мерхаметлилернинъ энъ мерхаметлисидир!», — дейим. Барынъыз, эпинъиз сербестсинъиз».

Ресули Экрем (а. с. м.) бу сёзлерни кендисине ве Мусульманларгъа акъылгъа-хаялгъа кельмеген эзиетни чектирген кийик душманларгъа сёйлемекте эди. Энъ кучьлю олгъан бир вакъытта сёйлемекте эди. Интикъам алмакъ имкянлары олгъан ве эписининъ къабаатлары анълашылгъан вакъытта айтмакъта эди.

Онынъ бу сынъыры олмагъан шефкъаты, буюклиги, алидженаплыгъы, багъышламагъа билюви ве давранувы бир чокъ гонъюллерни мефтюн этти. Къурейш ичюн артыкъ имангъа келювден башкъа ёл къалмады. Не япсынлар? Топ-топ олып кельди, Мусульман олдылар.

ЭКИНДЖИ КУНЬ

Кяинатнынъ Эфендиси экинджи куню кене Кабеге чыкъып, бир хутбе окъуды. Меккенинъ токъунылмазлыгъы, къан тёкюв эсабына иш корюв, джан къыймакънынъ не дереджеде осал иш олгъаныны анълатаракъ, Мусульман олсун-олмасын акъсыз ерде кимсенинъ ольдюрильмейджегини, Ислям къардашлыгъы, аилевий бирлик меселелери, мирас, намаз, ораза киби керекли хусусиетлерге давет этти.

Даа сонъра Кабеге хызмет ишини, эвельден берли бу ишни юрютмекте олгъан Осман бин Талхагъа берди. Онъа Кабенинъ анахтарларыны теслим этеркен, эманетлерни саибине берювнен берабер, шунынънен багълы бир аетни

окъуды. Онъа чокъ йыллар эвельси башындан келип кечкен бир вакъианы хатырлатты. Ресули Экрем Кабеге кирмек истегенде, Осман бин Талха онъа къаршы чыкъкъан, атта къаба ве къатты арекетлер косьтерген эди. Пейгъамберимиз исе онъа, куньлернинъ биринде анахтарны элине алып, сонъра бирисине береджек куньге етеджеклерини айткъан эди. Шимди шу вакъыт кельген эди. Ресульалла бу адисени хатырлаткъанда Осман бин Талха келимейи шеадет кетирип, Мусульман олды.

ЕМИН

Бираз вакъыттан сонъра Ресульалла Сафа Тёпесинде токътады, Емин эткенлерни къабул этти. Онынъ узурында башта эркеклер булунды. Ресульаллагъа Пейгъамберлигини таныйджакъларына сёз бермекте эдилер. Даа сонъра исе, Алланы ич бир шейнен къыяс этмемеге, хырсызлыкъ япмамагъа, къыз балаларны ольдюрмемеге, зина этмемеге, намусны къорчаламагъа ве эр анги бир эйилик хусусында олмасын, Алла Ресулине исьян котермемеге сёз бердилер.

Икрименинъ къарысы Умму Хаким, Аз. Эбу Суфьяннынъ къарысы Хинд де афу истеп, Мусульман олгъанлардан эди. Ресульалла акъраны олмагъан буюклик косьтерип, оларны да афу этти.

РЕСУЛЬАЛЛАДАКИ УРЬМЕТ ДУЙГЬУСЫ

Эр джеэттен олгъаны киби, урьмет саасында да, кендисине етеджек адам олмагъан Алла Ресули, о эснада козьлерни яшландыраджакъ дереджедеки бир адисеге расткельди. Аз. Эбу Бекир, козьлери корьмейджек алгъа кельген яштаки бабасынынъ элинден тутып, емин этмеси ичюн Ресульалланынъ узурына кетирген эди. Пейгъамберимиз буны дуйды ве «Эй, Эбу Бекир!», — деди. «Ихтиярны мында алып келип, ёрултмайдынъ даа, оны эвине барып зиярет этер эдик».

Ресульалла озюнинъ бу арекетинен Мусульманларгъа гузель бир дерс берген эди.

АФУ ТИЛЕГИ ТИЛЕГЕНГЕ

Ресульалла олюмге махкум эткен бир къач адам бар эди. Олар Эбу Джехильнинъ огълу Икриме, Серх огълу Абдуллах, Умейде огълу Сафван, Аз. Хамзанынъ къатили Вахши, Кааб бин Зухейр, Зебари огълу Абдуллах эдилер. Оларнынъ эписи бирер-бирер Афу этилип, Мусульман олдылар. Ресульалла оларны да афу этти.

МЕККЕДЕ 15 КУНЬ

Ресули Экрем (а. с. м.) Меккеде 15 кунь турды. Бу девирде Меккенинъ ичини ве тышыны путлардан бир тамам темизлетти.

ХУНЕЙН МУАРЕБЕСИ

(Н, 8; 5 Шевваль — ай такъвимининъ онунджы айы, Джумаэртеси; Январь, 27, 630)

Мекке алынып, ичерси путлардан темизленген сонъ, бу диярнынъ кошелеринде оларнынъ бирлешкенлерини бильдирген байракълар ельпиреп башлады. Бу вазиет Мусульманларны гъает мемнюн эте. Ислям душманларыны исе пек раатсызлай, ачувландыра эди.

Мусульманларнынъ эльде эткен къазанчы, Ислямнынъ юксек ахлякъыны косьтерювнен берабер, Меккелилернинъ Ислямгъа мерагъыны арттыра эди. Ислямны якъындан танымакъ фурсатына малик олгъанлар, башларыны онынъ шевкъатлы коксюне къоймагъа ашыкъа эдилер.

Ислямнынъ къазанчларындан кедерленген душманлар да ёкъ дегиль эдилер. Олар Хеввазин ве Сакиф къабилелерининъ укюмдарлыгъы алтында булунмакъта эдилер. Хевазинлилер, Меккенинъ азат этилювини Меккелилернинъ зайыфлыгъындандыр, дей эдилер, «Мухаммед дженкнинъ не экенини анъламагъан Меккелилерни енъди, бизни де олар киби япаджакъ оламы?» демектен озьлерини токътатып оламадылар.

Дживарнынъ энъ кучьлю къабилеси олгъанлары ичюн олар бойле макътана эдилер. Ислямнынъ эйи тесиринден къачынмакъ истеген Хевазинлилер, эллеринден кельсе Ис-

лямны бир ютум сувгъа боогъмагъа азыр эдилер. Бу макъсаднен Меккеге биле бастырып кирмеге истедилер. Тайфтеки Сакъиф Къабилеси Пейгъамберимизнинъ эмчек анасынынъ къабилеси Саадогъулларыны озьлерине алдылар. Эписи бирликте йигирми бинъ кишилик бир къуветнен Меккеге бастырып кирмек ичюн ёлгъа чыкътылар. Бу ёлда кимсенинъ къачмамасы ичюн, озьлеринен берабер бала-чагъаларыны, къадынларыны, атта айванларыны да алдылар.

ИСЛЯМ ОРДУСЫ

Ресули Экрем (а. с. м.) душманнынъ азырлыкъларыны дуяркен, вазиетни анъламагъа тырышты. Анда адам ёллады. Алынгъан хабер догъру эди. Онынъ он бинъ ордусына, янъы Мусульманлар олгъанлардан эки бинъ киши даа къошулды. Эбу Суфьян да оларнынъ ичинде эди. Онынъынен берабер сексенге якъын мушрыкъ да бар эди. Мушрыкълары анги тараф гъалип келеджегини озь козьлеринен корьмек ве Мусульманлар гъалебе къазансалар алынгъан гъаниметтен иссе эльде этмек умютинде эдилер.

Сафван бин Умейе аля даа Мусульман олмагъаны себебинден Ислям ордусына эманет оларакъ юзге якъын зырх ве бир чокъ дигер силяларны берген эди. Эм буларны дженк ёрагъына къадар алып бармакъны озюнинъ устюне алгъан эди.

Пейгъамберимиз Мусульман олгъан йигирми яшларындаки Эсид огълу Аттадини Меккеге виляет башы оларакъ къалдырды.

Орду, иджретнинъ секизинджи сенеси, ай такъвими онунджы айнынъ башында ёлгъа чыкъты.

Мусульманлар бойле къудретли ордуны даа омюрлеринде корьмеген эдилер. Базылары, «Бу орду энди ич де енъильмез!» Эндиден сонъра олар аз олгъанлары ичюн екильдилер, деген сёзни эшитмез!» — деп гъурурлана эдилер.

Албу ки, шимдиге къадар къазанылгъан заферлер оларнынъ сайы джеэтинден чокъ я да аз экенинен багълы дегиль эди. Акъикъатны чокъ яхшы бильген Алла Ресули чокъ гъурурланмагъаныны ачыкъ айдын бильдирген эди.

Орду бир салы куню Хунейн Вадисине барды. Тарих, ай такъвими айнынъ он бирини косьтермекте эди. Ресулъалла ордусында арбий низамны ёлуна къойды. Къысымларгъа байракълар берди. Халид бин Велидни Сулеймогъулларына аскербашы этип тайинледи.

Пейгъамберимиз исе мигъферини, демир къалпагъыны кийди. Аты Дюльдюльге минип, душмангъа къаршы ёлгъа чыкъты.

ДЖЕНК

Бириндже аскерлер Хунейн Вадисине кирдилер. Лякин апансыздан Вадинынъ эсас нокъталарына мудафаа къургъан душманнынъ окъларына расткельдилер. Олар неге огърагъанларыны бильмей шашмаладылар.

Танъ вакъты олып, орталыкъ энди агъарып башлагъан эди. Вади аскерлерге талим алмакъ ичюн эльверишли дегиль эди. Дагъылмакъ ве бозулмакъ хавфы дуюлып башлады. Бозгъунлыкъ башлангъан эди. Бу ал янъы Мусульман олгъанларнынъ дагъылып кетмесине себеп олмакъ мумкюн эди. Орду не япаджагъыны бильмей, кери чекильген эди.

Анда ялынъыз Алланынъ Ресули къалгъан эди. Озюнен берабер олгъан 100-ге якъын Сахабийнен берабер озюни сербест тутмагъа тырыша эди. О арткъа чекильмек дегиль, вира огге уджюм эткенде биле о кери чекильмеди. Эп огге джылышмакъта эди.

ИЧЕРДЕКИЛЕР ТЫШКЪА ЧЫКЪКЪАНДА

Ислям ордусындаки бу бозгъунлыкъ аллары базыларынынъ ичинде не олгъаныны косьтерди. Яни оларнынъ асыл юзлерини ачып ташлады.

Эбу Суфьян бин Харп, «Денъизге къадар баргъанлыкъ бозгъунлыкънынъ арты кесильмез!» дер эди. Сафван онъа дарылды. «Агъзынъа таш-топракъ толсун сенинъ!» деди.

Ухуд дженкинде бабасы ольдюрильген Курейш байракълары, яни байракъны алып юрген адам, Осман Ибни Эби Тальханынъ огълу Шейбе де, «Бугунь Мухаммедден интикъам алмакътам!» дер эди.

Сафван бин Умейенинъ къардашы келе «Мулжделер олсун! Бугунь тылсым бозулды!» деди. Мусульман олмагъан Сафван онъа, «Сус! Тилинъ тутулсын! Хевазинден бирисининъ аким олгъанындан, Курейшлилерден бирининъ аким олгъаны эйидир» деп джевап берир эди.

Сухейль бин Амр исе, «Мухаммед ве Сахабилери бир даа бойле топланып оламазлар, дженклешалмазлар!» деген

вакъытта Абу Джехильнинъ огълу янъы Мусульман Икреме, «Бойле сёйлемсинъиз, айткъанынъыз догъру дегиль!» деди. Сонъра «Ишлер Алла элиндедир. Бугунь дженк онъа агъырлыкъ этсе, ярын исе о душманны ернен ексан эте биле», деп къошты.

Сухейль йыллар девамында Islamгъа душманлыкъ япкъан Икремениnъ къальбине иман дуйгъусы толгъаныны къайдан бильсин? О шашмалагъан алда «Сен лаа бираз эвельси бу сёзлерниnъ эп терсини сёйлей эдинъ де!» — деди. Икреме онъа шойле джевап къайтарды:

«Валлайы, бизлер чокъ келишиксиз шейлер узеринде къафа ёра экенмиз. Акъылнен иш корьмеген экенмиз. Не зарар ве не де файда бермеген бир такъым ташларгъа табынгъан отургъанмыз».

Ресульалланынъ Меккеге башлыкъ оларакъ къалдыргъан Эсид огълу Аттар исе бозгъунлыкъны эшиткенинен пек кедерленди. Якъында Мусульман олгъанына бакъмадан, озь сёзюнде турды, акъикъат ичюн курешти:

«Аз. Мухаммед ольсе биле, онынъ кетирген дини бар. Алла ольмез!» — деди.

АТЕШТЕН МАНИА

Османынъ огълу Шейбе бу бозгъунлыкътан файдаланаракъ, Пейгъамберимизни ольдюрмеге нистледи. Бабасы ичюн интикъам алмакъ вакъты кельди,деп тюшюнди. Онынъ ордусына сагъ тарафтан якъынлашты. Аз. Аббасны корьди. Сол тарафкъа кечти. Эмджесининъ огълу Эбу Суфьян бин Харисnен къаршы-къаршыгъа кельди. Ниает, арткъа авушты. Энди Пейгъамберимизни ольдюрмек ичюн къолай фурсат кельген эди. Лякин огюнде бир кереден атештен бир маниа пейда олды. Шейбе неге огърагъаныны бильмей къоркъкъанындан къачмагъа башлады. Ресульалла кулюмсиреди ве къачмакъта олгъан Шейбени токътатмакъ истеди. Шейбе токътады, онынъ янына элини коксюне къойгъан алда кельди:

«Аллам мен шейтангъа уйгъаным, мени багъышла»; деп дуа этмеге башлады. Дуа къабул олунгъан эди.

Сонъра Шейбе, Алла Ресулининъ, «Эй Шейбе! Айды энди кафирлернен дженклеш!» деген эмирини алды. Бираз эвельси, «Арап олсун-олмасын бутюн дюнья Мухаммедке инанса биле, мен инанмам!» дейиджек къадар инатлыкъ косьтерген Шейбе, элинде къылычы, душманлара къаршы

амансыз дженклешмекте эди. О андаки рухий вазиетни шойле анълатты:

«Ресульалланынъ огюнде къылыч тутып дженклештим. Валлайы бутюн джаным ве вуджудымнен оны къорчаламагъа азыр эдим. О заман тирилип кельген олса биле онынънен къаршы-къаршыгъа кельген исем ич де шубеленмей оны да ольдюрир эдим, беллейим».

АЛЛА РЕСУЛИ СЕСЛЕНМЕКТЕ

Зафер де, магълюбиет де эписи бир имтиандыр. Шимди бозгъунлыкъ бар эди. Динге инангъанларнен инанмагъанлар бойле алларда белли ола билелер.

Алла Ресули Мусульманларгъа сесленмекте эди:

«Эй инсанлар!»

«Къайда кетесинъиз? Мында келинъиз!»

«Мен Алланынъ Ресули олам. Мен Абдулланынъ огълу Мухаммедим!»

БОЗГЪУНДЖЫ ЕР ДЕНЪИШТИРМЕКТЕ!

Дженкнинъ энъ дешетли вакътында бар кучьлеринен чарпышмакъта олгъан бир авуч Мусульманларнынъ башында Алланынъ Ресули турмакъта эди. Буюкликнинъ, джесаретнинъ, къараманлыкънынъ темсили олгъан Кяинатнынъ Эфендиси, Дюльдюль атыны душман устюне сюрмеге ниетленгенде Аз. Аббас атнынъ югенинден эмджесининъ огълу Эбу Суфьян исе зенгисинден тутаракъ онъа къаршылыкъ косьтермеге тырыша эдилер.

Алла Ресули Мусульманларгъа эп мураджаат этмекте эди:

«Эй инсанлар! Къайда кетесинъиз? Мен Алланынъ Ресули олам. Мен Абдулланынъ огълу Мухаммедим!»

Аз. Аббас да Ресульалланынъ эмири иле шойле демекте эди:

«Эй Акабеде ант-емин эткен Энсар!»

«Эй Ридван Агъачы астында ант-емин мерасиминде булунгъан Сахабилер!»

«Аз. Мухаммед мында, бу ерге келинъиз!»

Буны эшиткен Мусульманлар, «Эмиринъиз баш устюне, буюрынъыз, келирмиз!» деп бирер-бирер кельмекте эдилер. Бу чагъырувгъа Усейид бин Худайи, «Эй Эвсли-

лер!» Сааб бин Убаде де, «Эй Хазречлилер!» деп багъыраракъ келип топлангъанларгъа къошулгъан эдилер.

Артыкъ орталыкъ ярыкълангъан эди. Башта не ападжакъларыны бильмей шашмалагъан Мусульманлар башлары устюнде янърагъан бу сеслерни эшитерек бир ерге топландылар. Энди бозгъунлыкъ биткен, душмангъа уджюм башлагъан эди.

Къылыч шатырдыларындан орталыкъ инъремекте эди. Ресульалла атындан тюшти, «Иште шимди дженк мейданы фурун атеши киби туташты! Дженк алевленди!» деди. Сонъундан, «Мен Алланынъ Ресули олам, ич де яланы ёкъ!» деп багъырды.

Эльбет Пейгъамбер ола турып, ялан айтырмы?! Алланынъ вадесини ерине кетиреджек эди. Алла Ресули Алладан имдат сорады:

«Аллам, бизге ярдым ёлла!»

«Эльбетте, Сен оларнынъ бизни енгенлерини истемейсинъ!»

Къальп теренлигинден чыкъкъан бу дуа ред этильмез эди.

Алла Ресули, Бедур Дженкинде олгъаны киби, бир авуч къум алды. «Юзлери къара олсун!» деп душмангъа тараф савурды. Эр бир буртюги душманнынъ козюне кирди, олар къоркъкъанындан къачып башладылар.

Уджюм невбети шимди Мусульманларда эди. Онъа Мелеклер де къошулгъан сонъ, фуртуна киби кельген бу ордугъа душман къысымлары даянып оламадылар, къачмагъа, дагъылмагъа башладылар.

Гъалебе Мусульманларнынъки олды. Бу вакъиа Къуран-ы Керимде Хунейин иле багълы оларакъ шойле анълатыла:

«Шубе ёкъ ки, Алла, пек чокъ ерде ве Хунейн кунюнде сизге ярдым эткен эди. О куню чокъ олгъанынъызгъа къувангъан эдинъиз. Лякин дженкте бу шей сизге устюнлик берип оламады. Тарлыкъ этти. Кениш дженк мейданы сизге тарлыкъ этти. Туташтырып къачмагъа башладынъыз».

«Сонъра Алла, Ресулининъ ве муминлернинъ устюне эйилигини ве рахметини эндирди, сизге корюнмез ордуны эндирди ве кяфирлерни сыкъыштырды. Иште, кяфирлернинъ джезасы будыр». (Тевбе Суреси, 25, 26).

Душман ордусы озьлеринен берабер къадынларыны, балаларыны ве айванларыны алып кельмеси оларны къачмакътан къуртарып оламады. Эр шейлерини ыракъып къачтылар. Душман 70 адамыны гъайып этти, Мусульманлар исе 4 шейит берип, дженкни битирген эдилер. Муш-

рыкълар бир чокъ гъанимет малыны да быракъып кеткен эдилер.

Дёрт бир тарафкъа дагъылгъан душманнынъ бир къысмы Таифке, бир къысмы Нахлеге кетти. Бир къысмы исе Эвтаста топланды.

ЭВТАСТАКИ ЧАРПЫШМА

Къачкъан душман, огде булунгъан къысымлар тарафындан токътатылды. Ресули Экрем Эфендимиз ёлда бир къадын джеседини корьгенинен Аз. Халидке хабер ёллады. Къадын, бала ве хызметчилернинъ ольдюрильмемелерини эмир этти.

«Я Ресульалла, олар душман балалары дегильми?» деп сорагъан бир Сахабиге «Сизлер де мушрыкълар дегиль эдинъизми?» — деп джевапланды.

«Эр бир бала Ислям кучюнен догъар. Тили чыкъып башлагъандже ойле девам этер. Сонъра ана-бабалары, оны я еудийлештирир, я да Христианлаштырыр» деди.

Къачкъан душманнынъ бир къысмы Эвтас Вадисинде топланды. Пейгъамберимиз Эбу Амир команданлыгъы алтындаки бир къысмыны анда ёллады. Эбу Амир анда къараманджа дженклешти ве сонъунда шейит кетти. Команданлыкъны торуны Эбу Мусаи Эшъари озь устюне алды ве душманны енъди.

ЭСИР ТЮШКЕН КЪАРДАШ

Хунейнде алынгъан душман эсирлер арасында Саадогъулларындан Шейма да бар эди. Шейма, Пейгъамберимизнинъ эмчек къардашы эди. Ресульалла оны буюк сайгъы ве итирамнен къаршылап алды. Онъа эдиелер берди, сербест быракъты. Бунынъ нетиджесинде Аз. Шейма Мусульман олды.

ТАИФ САРЫМЫ

Эвтаста магълюбиетке огърагъан душман Таифке топланмагъа башлады. Душманнынъ буюк бир къуветини тешкиль эткен Сакифлилер мында эвельден кельген эдилер.

Таиф, Сакифлилернинъ юрту эди. Хевазинлилернинъ реиси Малик бин Авф да о ерге кельген эди.

Ресульалла олып кечкен дженктен бир нетидже чыкъармакъ истер эди. Чюнки Ухуд дженки чарпышмаларында Надирогъулларынынъ, Хендек Дженки битер-битмез Къурайзаогъулларынынъ япкъан хаинликлерини хатырлагъан эди. Шимди исе бирлешкен душман къуветлери келип Таифке ерлешкен эдилер. Куфурнинъ бу сонъки къалеси, путперестликнинъ бу сонъки ювасы, ляйыкълы джеза алмакъ керек, акс алда олар илериде бир феналыкъ даа япа билелер.

Халид бин Велид команданлыгъы алтындаки 1000 кишилик орду Таиф къалесине якъынлашты. Мушрыкълар олдукъча къави олгъан къалелерине гизленген, къапыларны яхшы къапаткъан эдилер. Бир йыллыкъ эрзакълары да азырлангъан эди. Эр насыл вазиетте биле теслим олмакъ ниетлери ёкъ эди.

Такъдирнинъ дёнмесине бакъынъыз ки, бир заманлар Таифте къалдырылгъан Алла Ресули, шимди оларны сарымгъа алгъан эди.

Ресули Экрем (а. с. м.) диварларнынъ тюбю телюкели олгъаныны, душман окъ ягъмурыны ягъдырып башлайджагъыны анълагъаны ичюн адамларгъа Таиф Джамиси булунгъан ерде топланмакъ керек экенини анълатты.

Таифлилер джесюр инсанлар эди. Эр шейни козь огюне алып, арекет этмек къарарына кельген эдилер. Къалелеринынъ сагъламлыгъына, эрзакъларынынъ чокъ олгъанына къуваныр эдилер. Ашайтлары битеджек олса биле, кене де теслим олмадан дженклешеджек эдилер.

Алла Ресули, Оларнынъ бу ниетини яхшы анълады. Онынъ ордусы къоркъу ве шашмалав дуйгъусыны ис этип башлады. Сельмани Фарисининъ теклифинен къалени таш боранына тутты. Лякин къалени эльге алып оламадылар.

Пейгъамберимиз Таифлилерге эгер теслим олмасалар энъ буюк келир менбалары олгъан юзюм багъларынынъ кесиледжегини бильдирди. Теляшкъа къалгъан Таифлилер, динден, имандан, ахлякътан сёз ачтылар. Алланынъ ризасы ве акърабалыкъ алякъалары хусусында лакъырды этип башладылар. Чюнки Ресульалланынъ къартанасы Атике, Сакифли эди. Ресульалла оларнынъ хатири ичюн бундан вазгечти.

Алла Ресули бир усул даа тюшюнди. Къаледеки къулларнынъ Мусульман олып, озьлерине къошулдыкълары такъдирде азат этиледжеклерини бильдирди. Бунынъ нетиджесинде йигирмиге якъын къул Мусульман олды.

Бу этрафны яхшы бильген базы Сахабилер, «Сакифлилер, къале ичинде озь ювасында булунгъан тилькилерге бенъзей эдилер. Оларнынъ чыкъмасы ичюн чокъ беклемек керек эди. Олар озь башына къалдырылып кетильсе биле фена шей олмайджагъы анълатылды.

Олып кечкен вакъиалар ве Пейгъамберимизнинъ корьген бир тюшю де буны косьтерип тура эди. Экинджи тарафтан харем айлары да якъынлашмакъта эди. Сарымнынъ вакъыты узатылмасынынъ бир тюрлю файдасы ёкъ эди. Экинджиден Сакифлилер Мусульманларгъа къаршы арекет эте биледжек вазиетинде дегиль эдилер. Ресульалланынъ эр вакъыттаки киби фикири исе бутюн меселелерни барышыкълыкъ вазиетинде чезмек эди.

Бутюн бу себеплерден толайы Пейгъамберимиз бу ерден кетмек керек экенини бильдирди. Бойлеликнен, бир ай къадар девам эткен сарым сонъуна еткен эди.

ТАИФТЕКИ СОНЪКИ КУНЬ

Базы Мусульманлар сарымны девам этмек, нетиджесиз къайтмагъа истемегенлерини бильдирдилер. Аз. Эбу Бекирге мураджаат эттилер, О, «Бу ишни Алла ве онынъ Ресули даа яхшы биле. Эмир Ресульаллагъа коктен энмекте» деген джевапны берди.

Аз. Омерге баргъан вакъытларында исе, Худейбие Мукъавелесинде башындан кечкенлерини хатырлатты. Анда хош кельмеген сёзлерни айткъаны ичюн пешман эткенини, аслы да итираз бильдирип оламайджагъыны бильдирди ве, «Бу иш Алланынъ ишидир. О, озь истегини Пейгъамберине малюм этер», деди.

Ресульалла исе Сахабилер бираз вакъыт даа мында къалмакъ истегини дуйгъаны киби, экинджи куню де къалды. Чарпышма олды. Бир къач адам яраланды. Энди беклемек файдасыз эди. Ресульалланынъ эмиринен арткъа чекильдилер.

Сахабилер, Сакифлилернинъ япкъанларыны хатырлатаракъ Ресульалладан оларны джезаламакъны риджа эткен эдилер. Юреги шефкъатнен толу Пейгъамберимиз оларгъа дарылмакъ дегиль де, аксиндже дуа этти:

«Аллам! Сакифлилерге догъру ёлны косьтер. Оларны бизге алып кель!» деп ялварды.

Бу дуа къабул олунаджакъ, Таифнынъ халкъы арадан бир йыл кечкен сонъ, озьлери келип, Мусульманлар оладжакълар.

ГЪАНИМЕТ ВЕ ЭСИРЛЕР

Хунейн ве Эвтаста япылгъан чарпышмаларда пек чокъ гъанимет ве эсир алынгъан эди. Джеми 24 бинъ деве, 40 бинъ къой ве эчки, беш тоннагъа якъын кумюш ве алты бинъ эсирни тешкиль эте эди.

Ресульалла эсирлернинъ азат этильмесини бираз вакъыт созды. Бельки Хевазинлилер келип, Мусульман олурлар, деп тюшюнген эди. Он кунь бекледи, кельген-кеткен олмады. Ресульалла бу вакъыт ичинде эсирлерге Меккеден урба кетирип кийиндирди.

ХЕВАЗИНЛИЛЕР МУСУЛЬМАН ОЛМАКЪТАЛАР

Ресульалла гъанимет ве эсирлерни дагъытув ишини энди битиргенде, Хевазин Къабилесинден бир векиль келип, Мусульман олгъанларыны бильдирди.

Хевазин, Пейгъамберимизнинъ эмчек анасы Аз. Алименинъ къабилеси эди. Саадогъуллары оларнен эдилер.

Кельген йигирми дёрт адамнынъ ичинде мында эвельден булунгъан Саадогъуллары де бар эдилер. Пейгъамберимизнинъ эмчек къардашы Аз. Шеймагъа япкъан эйилиги оларны да умютлендирген, Мусульман олып къалгъан эдилер. Ресульалладан эйилик умют эте эдилер.

Кяинатнынъ Эфендиси пайнаозьлери тюшкен эсирлерни багъышлады. Мусульманларнынъ да багъышламаларыны риджа этти.

Ресульаллагъа таби олгъан Сахабилер бир анда алты бинъ эсирни азатлыкъкъа къавуштырдылар. О девирге къадар инсанлыкъ тарихы бунъа бенъзер вакъианы ич корьмеген эди.

ХЕВАЗИН РЕИСИ ДЕ ИСЛЯМ ДАИРЕСИНДЕ

Хевазинлилер Мусульман олур экенлер, реислери Малик бин Авф ичюн къайгъырдылар. Онынъ да Таифе сыгъынгъаныны сёйледилер. Эфендимиз, «Онъа хабер беринъиз. Эгер Мусульман олып, манъа кельсе, онъа эр шейини, къоранта азаларыны ве малыны къайтарып берерим, бундан гъайры юз деве де багъышларым!» деди.

Инсанларнынъ гонъюллерини озюне джельп этмекни пек яхшы бильген Ресульалланынъ бу иши догъру олып

чыкъты. Малик бин Авф келип, Мусульман олды. Ресульалла берген вадесини ерине кетирмекнен сынъырланып къалмадан, оны озь Къабилесине вилиет башы этип тайинледи.

Малик бин Авф бу къадар эйилик къаршысында озюни тутып оламадан, «Инсанлар арасында Мухаммедке бенъзер алидженап кишини шимдиге къадар не корьдим, не де эшиттим!» деди.

«Озю бир шейни багъышлайым, деп айттымы, арткъачынен япар».

«Истедигинъ такъдирде сени ярын мейдангъа кельген ве келеджек шейлерден хабердар этер», демектен озюни токътатып оламады.

МУЭЛЛЕФЕЙИ КУЛУБА БЕРИЛЬГЕН БАХШЫШ

Къальблери .Ислямгъа исиндирильген, кендилерине эйилик япылгъан кимселерге муэллефейи кулуб, дейлер. Меккелилернинъ бир къысмы янъы Мусульман олгъан эдилер. Бир къысмы аля даа Ислямнен шерефлендирильмеген эди. Пейгъамберимиз Ислямгъа джельп этмек ичюн оларгъа чокътан-чокъ бахшыш берди.

Эвель-эзельден гъанимет малларынынъ беште бири Ресульаллагъа айырылыр, Ресульалла да оны истеген ерине масраф этер эди. Иште Пейгъамберимизнинъ дагъыткъан бахшышлары шунынъ эсабына эди. Эбу Суфьянгъа ве онынъ огъулларына 300 деве ве 150 килограмм къадар кумюш берген эди. Бунъа сонъ дередже севинген Суфьян, «Анам, бабам санъа феда олсун! Сен не къадар джумерт ве эйилик севген бир инсансынъ!» деген сёзлеринен Эфендимизни алгъышлагъан эди.

О кунь эльде этильген къазанчлардан бири де Сафван бин Умейе олды. Сафван, аля даа Мусульман дегиль эди. Меккени басып алгъанлар сырасында олюм джезасына укюм этильген адамлардан бириси эди. Факъат Пейгъамберимизден афу сорагъан, Ислямиетке кирмек ичюн эки айлыкъ мухлет сорагъан эди. Пейгъамберимиз онъа дёрт ай мухлет берген эди. Шимди исе бир кяфир олдугъы алда Хунейн дженкине къошулгъан, Мусульманларгъа маддий ярдымда булунгъан эди.

Гъаниметлернинъ дагъытылувы вакътында бир ань козьлери велидеки гъанимет малларына, къоюн сюрюлерине тюшти. О шашып-шашып бакъмакъта эди. Онынъ фи-

кирлерини анълагъан Алла Ресули, «Вахибнинъ бабасы! Вадини пек бегендинъизми?» деп сорады.

«Эбет!» деди Сафван.

«Ойле исе о вади ичиндекилеринен берабер сенинъки олсун!»

Сафван бойле джумертлик корьмеген эди. Шашып къалды. Бойле шейни тек бир Пейгъамбер япа биле эди. Сафван, «Пейгъамбернинъ къальби пек темиз, эйи ве джумерт экен!» дер эди. Буны корьген сонъ онъа дёрт ай беклемеге аджет къалмагъан эди. Сафван аман о ерде келимейи шеадет кетирип, Мусульман олды. Шу аньдан башлап Сафван ичюн Ресульалла энъ къыйметли ве энъ севимли адамгъа чевирильди.

БИР ИТИРАЗ

Ресульалланынъ къальплерни озюне джельп этювини гонъюллерни Ислямгъа исиндирювини бегенмегенлер итираз этип башладылар. Самимий, факъыр бир къысымы исе муэллефейи кулуба о къадар эйилик япылмасынынъ икметини анълап оламадылар.

Пейгъамберимиз Ислямгъа исиндирмек макъсадынен бойле япкъаныны анълатты. Динлерине багълы Мусульманларнынъ даа зияде хайырлы ве фазиетли олгъанларыны бильдирди. Оларны дюньяда дегиль, Ахиретте де мукяфатлар беклегенини айтты.

ЭНСАРНЫНЪ ТЮШЮНДЖЕСИ

Ислямнынъ адына леке тюшюрмеген бир сыра янъы Мусульман олгъан муэллефейи кулуба япылгъан бу эйиликлер Энсардан базы генчлернинъ юз чевирмесине себеп олгъан, агъызларындан Энсарнынъ хошуна кельмеген сёзлер эшиткен.

Бундан да гъайры Эфендимиз, сонъ дереджеде тесирлендириджи бир субет кечирген эди. Алланынъ оларгъа берген энъ буюк бахшышы иман ве Ислям нимети эди. О шойле деп сорады:

«Эй Энсар джемааты! Базы инсанлар эльде эткен шейлер, девелернен, къоюнларнен чыкъып кетер экенлер, сизлер Алла Ресулинен берабер юртунъызгъа къайтмагъа разы дегильсинъизми?»

Энсарларнынъ эписи бир агъыздан, «Эльбетте, Ресульалла, разымыз!» дедилер.

Эфендимиз оларнынъ дюньяда эр насыл шараитке бакъмадан, Ресульалланы таныйджакъларыны анълап мемнюн къалгъан эди. Сонъки сёзлери шу олды:

«Элинде буюк къудрет олгъан Аллагъа емин этем ки, эгер иджрет фазилети олмаса эди, Энсарда къалыр эдим».

«Аллам! Энсарнынъ огъулларына, огъулларынынъ огъулларына мерхамет эт, оларны аджы!»

Бу субетни динълеген Энсар козьяшларыны тутып оламады. Олар шойле деди:

«Биз, башкъа ич бир шей берильмесе биле, Ресульалладан разымыз».

Алла Ресули Джиранеде он эки кунь булунгъан сонъ, Меккеге къайтып кельди ве Кабени зиярет этти. Эсид огълу Аттабны Меккеде ульке башы вазифесине тайинледи. Миаз бин Джебельни исе Къуръан огретиджи оларакъ къалдырып, озю Мединеге къайтты.

УКЮМДАРЛАРНЫ ИСЛЯМГЪА ДАВЕТ

Ресули Экремнинъ (а. с. м.) энъ буюк арзусы улькенинъ эр бир ерини Ислям шевкъынен айдынлатмакъ эди. Бунынъ ичюн яшар, бунынъ ичюн тырышыр, бунынъ ичюн арекет этер эди.

Якъын ве узакъларгъа яйылгъан Ислям давети барышыкълыкъ девирлерде тыш улькелерде де озь ерини тапты.

Иште Ресули Экрем эфендимиз, иджретнинъ секизинджи сенеси зилькъаде (ай такъвимининъ он бирииджи айы) айында Умман эмири Джейфер ве къардашы Абдини Ислямгъа давет этти. Давет мектюбини Амр бин Ас алып барды.

Эр эки къардашы да Ислямны къабул этип, озь улькелеринде кене идареджи оларакъ къалдылар.

Пейгъамберимиз зилькъаде айынынъ сонъларына таба Алья бин Хадремини Бахрейн укюмдары Мунзир бин Савагъа алып барды. Мектюпте укюмдар Ислямгъа давет этильмекте эди. Мусульман олдугъы такъдирде улькенинъ укюмдарлары кене озьлери олып къаладжагъы бильдириле ве мектюп шу джумлелернен екюнленир эди.

«Шуны бильмиш олун ки: «Меним диним девелернинъ ве атларнынъ анда барып ете биледжек ерлерге къадар узанаджакъ, Аким оладжакътыр»!

Мунзир бу даветке инанды ве Ислямнен шерефленгенлерден бириси олды. Халкъ арасындан бир чокълары да онынънен берабер Мусульман олдылар.

Ресули Экрем (а. с. м.) Гассанихлерден Джебэлени де Ислямгъа давет этти. Шам тарафларда булунгъан Гуззам Къабилесининъ Реиси Маан эмири Фервеагъа да бир мектюп ёллады. Эр экиси де Мусульман олдылар.

АЗ. ИБРАИМНИНЪ ДЮНЬЯГЪА КЕЛЬМЕСИ

Пейгъамберимиз о сененинъ зильхидждже (ай такъвиминин он экинджи айы) айында Аз. Мариядан бир огълан корьди. Бунъа чокъ севинген Пейгъамберимиз мудждени кетирген Эбу Руфиге бир къул багъышлады.

Бу, Пейгъамберимизнинъ сонъки эвляды эди. Единджи куню онъа Ибраим адыны берди ве бир де къурбан чалды.

КААБ БИН ЗУХЕЙРНИНЪ МУСУЛЬМАН ОЛМАСЫ

Кааб бин Зухейр, бабасы киби кучьлю бир шаир эди. Къардашы Буджейр де ойле эди. Буджейр Ислям сафларындан ер алгъан вакъытта о заман Ислямнынъ душманлары арасында эди.

Кааб, Пейгъамберимизни ве Мусульманларны ашаламакъ ве акъаретлемектен бир вакъыт арткъа чекильмеди. Бу дешетли Ислям душманы, шиирини Ислямнынъ багърына зеэрли бир къылыч киби сапламакътан чекинмеди. Арекетлерини, къурназлыкъларыны девам эттирди. Къардашы Буджейрнинъ огют ве насиатларына да къулакъ асмады. Атта о огютлерини эшитир экен акъаретлевни арттырды.

Онынъ даянылмаз бу арекетлери шериат къанунларына сыгъмаз эди. Шунынъ ичюн де расткельген еринде ольдюриледжек эди.

Кааб ичюн артыкъ эки ёл бар эди. Я коше-кошеден, ульке-улькеден къачып, Мусульманларгъа корюльмеден юрмек, я да Ислямнынъ шефкъатлы кокюсине баш къоймакътан ибарет эди.

Кааб экинджи ёлны сечти. Пешман олып Мединеге кельди. Ресульалланынъ узурына булунды. Юзю орьтюли эди. Оны кимсе танып оламагъан эди. Сёзлерини шойле башлады:

«Зухейр огълу Кааб тевбе эткен, Мусульман оларакъ сеадетли узурынъызгъа кельмек истей!» деген ве девам эттирди:

«Мен оны сизге алып кельсем, тевбесини динълер ве Мусульман олгъаныны къабул этерсинъизми экен?»

Пейгъамберимиз, «Эбет!» дер демез, аман элини тутып Келимеи Шеадет кетирди ве озюни таныттты. Сонъра да «Баанет Суат!» деп башлагъан белли къасидесини окъуды. Бу гузель къасиденинъ бир еринде шу бейитке ер берильген эди:

«Шубе ёкъ ки, Ресульалла, догъру ёлны косьтерген бир нур, ашшалыкъларны ёкъ этмек ичюн тырышкъан Алланынъ кескин ве атешли къылычлардан биридир».

Бундан сонъ дередже мемнюн олгъан Ресульалла, ыркъасыны чыкъарып, Каабкъа багъышлады. Сонъ «Къасидейи Бурде» адынен язылгъан къасиде дюньягъа кельди.

Кааб бу ыркъаны ольгендже кийди. Вефатындан сонъ Аз. Муавийи йигирми бинъ диремге мирасчыларындан шу ыркъаны сатын алды. Даа сонъунда Эмевилер, Аббасийлерге, онълардан сонъ да Явуз Султан Селим ёлунен Османлыларгъа кечти. Шимдики девирде аля даа сакъланмакъта олгъан ыркъа Топкъапы Сарайында Мукъаддес Эманетлер болюгинде булунмакътадыр.

СУЛЕЙМОГЪУЛЛАРЫНЫНЪ МУСУЛЬМАН ОЛМАСЫ

Иджретнинъ секизинджи йылынынъ эйи къазанчларындан бириси де Сулеймогъулларынынъ Мусульман олмасыдыр. Сулеймогъуллары Мекке фетхинден эвель бинъ кишилик бир группанен келип, Мусульман олдылар. Хунейн дженки ве Таиф сарымына къошулдылар.

Шу сенеси Гатафан Къабилесининъ Реиси Уйэйне бин Хисин де Мусульман олды.

(Девамы бар)

КЪУДРЕТЛИ БИРЛИК

Та балалыкъ чагъымда, къырымтатарлар комендант режими искенджесинде богъулгъан вакъытларда мен памукъ тарлаларынынъ теренликлерине кетип, тена бир ерде отура ве хаялен Тюркиеге мураджаат эте эдим. Тюркиеден сес ве ярдым истей эдим. Кет-кете бу бир хаял олды, амма эписи бир мени терк этмеди. Кимерде манъа Тюркие ёкъ киби дуюла. Тек харитада тасвири къалгъан, асылында исе ёкъ. Тюркие хаялы мени омюрим бою такъип этти. Раметли агъам, Мелитополь шеэринде пропискасыз, пек агъыр шараитлерде беш йыл къадар яшады. Мен баргъанда даима Тюркие, тюрклернинъ тарихтаки къараманлыкълары акъкъында лакъырды эте эди. Озюнинъ яшайышы акъкъында лакъырды этмек мумкюн дегиль. Бу пек къайгъылы мевзу. Тюркие акъкъында къонушмакъ исе экимизге де къуванч багъышлай. Чюнки къырымтатарларнынъ Тюркиеден гъайры дюньяда тутунаджакъ далы къалмагъаныны экимиз де анълай, бу бирден-бир истинад нокътасы акъкъында толуп-джошып лакъырды этмек хош эди.

Кель-келелим, бу сене июнь айынынъ сонъунда Америка сеферинден къайтыр экен, Истанбул ёлуны туттым. Пек эджанлы эдим, Истанбул аэропортында мемурнинъ сёзлерини бир кереден анълап оламадым. «Тюркче айтынъ эфендим», дедим. «Бурасы Тюркие, — деди кестирип мемур, — мен тюркче къонушыёрум. Он доллар!»

Тюркиенен биринджи корюшювим пек эджанлы кечти. Сорагъан шейлеримни текрар сорайым. Шашмалайым. Истанбулдаки къырымтатар дернегининъ адамлары Зафер Къаратай, Джелял Ичтен ве Абдураман Батырша огълу, сагъ олсунлар, меним эджанлы алымны анълады ве Тюркиенен ильки корюшювимде манъа ярдым эттилер.

Бу сене сентябрь 28-де манъа Тюркиеден факс кельгенини ве сентябрь 30-да анда олмамыз кереклигини айттылар. Къувандым. Демек, Тюркиенен экинджи кере корюшеджегим. Анда тюркий халкъларнынъ дюнья къурултайы оладжакъ. Къырымдан алты адам башта Истанбулгъа, сонъра Измирге барып чыкътыкъ: Энвер Къуртиев (Къырым Юкъары Шурасынынъ депутаты, КъМАТ Меркезий Шурасынынъ азасы), Эмир Меджитов (КъМАТ азасы, сюргюн этильген халкъларнынъ ишлери боюнджа Ялта

шеэр комитетининъ мутехассысы), Шакир Селим (къырымтатар языджылары бирлигининъ реиси, «Къырым» газетасынынъ редактор муавини, шаир), Айдер Эмир («Голос Крыма» газетасынынъ муаррири), Февзи Алиев («Дестан» ансамблининъ ребери, бестекяр), Айдер Осман («Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири). Самимий къаршылавлардан сонъ «Принцесс» отелине ерлештик.

Къурултай Измирден докъсан километр узакълыкътаки «Алтын Юнус» мусафирханесининъ «Океанус» залында гъает тантаналы шараитте ачылды. Бу ишлернинъ кетишаты о дередже тантаналы эди ки, бизлерни корюнмез бир далгъа аман къакъып алды ве озь акъымы бою алып кетти. Озьлеримизни къоджаман топлулыкънынъ бир къысымы ис эттик, башларымыз котерильди, кокюслеримиз къабарды, сеслеримизде эминлик ве гъурур бар. Шакъамы я, биз эки юз миллионлы тюркий бирликке аитмиз.

Минберде бутюн тюркий джумхуриетлер ве миллетлернинъ байракълары, бу джумледен бизим къырымтатар миллий байрагъымыз булунмакъта. Байракъларны бирер-бирер котерип, оларны залгъа такъдим эттилер. Эр бир байракъ ичюн айрыджа эльчырпылды. Къырым байрагъы котерильгенде эльчырпмалар даа гурьдели янъгъырагъан киби кельди.

Биринджи олып сёзге тюркий девлетлер ве топлулукълары достлукъ, къардашлыкъ ве ишбирлиги Вакъуфынынъ реиси, Тюркие Миллий Арекет Партиясынынъ баш лидери Альпарслан Тюркеш чыкъты. Тюркеш бу топлашувдан кутильген макъсад акъкъында айтты. «Ильк-эвеля тюркий девлетлер ве халкълар арасында ильмий, медений, ичтимаий-икътисадий мунасебетлерни, миллетлер арасындаки достлукъ, къардашлыкъ багъларыны мейдангъа кетирмек, пекитмек ве инкишаф эттирмек керекмиз. Макъсадымыз тюркий миллетлернинъ айдын ве саадетли келеджегине хызмет этмектир». Альпарслан Тюркешнинъ самимий сёзлерини халкъ гурьдели эльчырпмаларнен алгъышлады.

Альпарслан Тюркеш чокъ шайлы адам. Онынъ сёзлери юреклеримизге мельэм киби ярашты. О сёзлерден уфукълар ачылып, мейданлар кенишлеген киби олды. Миллет истикъбали ичюн истегенинъ къадар чалыш.

Тюркештен сонъ минберге Тюркие Президенти Сулейман Демирэль чыкъты. «Артыкъ дюнья Адриатикадан Чинге дже узангъан эки юз миллионлы тюрк акъикъатыны коре ве таный. Къурултайымызнынъ макъсады тюркий девлетлер, халкълар ве миллетлер арасында янъы ишбирлиги шекилини мейдангъа кетирмектир, — деди С. Демирэль. —

Тюркий джумхуриетлернинъ мустакъиль девлетлер олгъанына дёрт йыл олды. Дёрт йыл козь ачып юмгъандайын тез кечип кетти. Эгер бу саада чалышмаларымыз самимий бир шекильде девам эттирильсе, он йыл ичинде тюрк дюньясы джиханнынъ дегерли кучьлери арасындан ер аладжакъ. Элимизге кечкен бу алтын фурсаттан семерели файдаланмакъ ичюн даа зияде чалышмакъ керекмиз. Бугунь мустакъиль тюркий мемлекетлернинъ еди байрагъы бар. Биз оларнынъ сайысыны он едиге, даа чокъкъа чыкъармакъ ичюн курешеджекмиз».

Тюркие укюметининъ Баш Министри Тансу Чиллернинъ Къурултайгъа ёллагъан тебриги окъулды.

Къыбрыз Тюрк джумхуриетининъ Президенти Рауф Денкташнынъ чыкъышы да юреклерни титретти. Къыбрыз тюрклеринен къырымтатарларнынъ фаджиалары бири-бирине якъындыр. Олар да он беш йыл девамында сюргюн олунды, токътамай къач-кочь ичинде яшады ве ахыр-сонъу озьлерининъ мустакъиль девлетлерине малик олдылар. Бу халкънынъ бу йылларда чеккенлери айтувнен битмез. Кене яхшы янашаларында Тюркие бар экен, ондан гъайры румлар оларны ашап-ютаджакъ эдилер.

«Босния мусульманларыны ёкъ этмек ёлуны туткъанлар, Тюркиенинъ Къыбрыздан чыкъмасыны талап этип яйгъара къопаралар. Къыбрыз румларыны Авропа бирлигине къошаджакъ олалар. Биз, ниает, баскъынджылыкътан къуртулгъан инсанлармыз. Баскъынджылыкъны енъмекнинъ баш шарты — баскъынджыгъа боюн эгмемектир».

Къурултайнынъ биринджи куню 29 тюркий халкънынъ векили сёзге чыкъты. Мен къырымтатар халкъынынъ векили, къырымтатар языджылары бирлигининъ реиси Шакир Селимнинъ дёрт-беш дакъкъалыкъ гурь ве дюльбер чыкъышы акъкъында тафсилятлыджа айтмакъ истейим. О къарарнен шойле деди: «Тильде, фикирде, иште бирлик» деген шиарынен Багъчасарайдан бутюн тюрк дюньясына зия сачкъан, бу сёзлерни эпимизге васиет этип къалдыргъан буюк атамыз Исмаилбей Гаспралынен, бу къурултай онынъ шиары алтында кечеяткъанынен ифтихар этем. Сизге къоджаман тюрк терегининъ айырылмаз пытагъы оларакъ, озюнинъ мустакъиллиги огърунда курештен бир заман талмагъан джесюр къырымтатар халкъындан ве онынъ лидери Мустафа Абдульджемиль Къырымогълундан самимий селямлар кетирдим. Узакъ йыллар девам эткен сюргюнликтен сонъ ана топрагъына къайтув джерьянында къырымтатар халкъынынъ башына кельген ве аля келеяткъан къыйынлыкълар акъкъында, халкънынъ шимдики

агъыр вазиети акъкъында айтаракъ, фурсаттан файдаланып, Къурултайда булунгъан Озьбекистан делегациясына ве онынъ ребери урьметли Саидкъасымовгъа мураджаат этмек истейим. Къырымтатар халкъынынъ эсас къысымы сюргюнликте Озьбекистанда яшады. Элли йыл девамында эки несиль анда осип буюди. Анда чалышты ве элли йыллыкъ заметининъ нетиджелерини анда къалдырды. Озьбек халкъынен агъа-къардаш киби муаббет яшадыкъ ве шимди де алидженап озьбек халкъыны миннетдарлыкъынен хатырлаймыз.

Кель-келелим, халкъымыз юртуна къайтып башлады ве бу къайтув агъырлыкълары халкъымызнынъ устюне агъыр юк олып басты. Шимди Озьбекистанда къалгъан къырымтатар халкъынынъ ярысы къайтув маниаларыны кечип оламай. Бу Къурултайымыз достлукъ, къардашлыкъ, ишбирлиги шиары алтында кечмекте. Озьбек диндашларымыз къырымтатарларына нисбетен достлукъ, къардашлыкъ дуйгъуларыны даа ачыкъ косьтергенлерини, кочип олагъан къырымтатарларнынъ эвлерини девлет ве джемаат ёлунен сатып алувны тешкилятландырувда ярдым эткенини истеймиз. Озьбек къардашларымыз ве шахсен Озьбекистан Президенти Каримов бу меселеге дикъкъатларыны арттырырлар деп умют этемиз.

Къырымтатарлар латин графикасына кечмеге азырланалар. Бу мевзуда махсус конференция да олып кечкен эди. Шимди Къырымда бир газета латин графикасынен чыкъа. Бу — «Къырым седасы»дыр. О газетанынъ бир къач данесини мен шимди Альпарслан агъа Тюркешке багъышламакъ ве онынъ къолуны тутмакъ истейим.

Шакир догърулып башлагъанынен биринджи сырада отургъан Альпарслан Тюркеш гурьдели эльчырпмалар алтында еринден турды ве Шакирни къучакълады. Бу саниеде Тюркеш бутюн къырымтатар халкъыны къучакълагъан киби олды. Зал гурюльдеди.

Къурултайнынъ экинджи куню делегатлар комиссиялар боюнджа чалыштылар. Энвер Къуртиев ве Эмир Меджитов мемурий идаре ве акъ-укъукъ комиссиясында; Шакир Селим, Февзи Алиев, Айдер Осман медениет, санат ве эдебият комиссиясында; Айдер Эмир улусларарасы мунасебетлер ве ишбирлиги комиссиясында чалыштылар. Эр бир комиссия озь теклиф ве къарарларыны ишлеп чыкъты. Энвер Къуртиев къырымтатар халкъынынъ акъ-укъукъларыны тиклев, озь мухтар джумхуриетине саип олув акъкъындаки теклифлерни кунь-эвельден акъ-укъукъ комиссиясына такъдим эткен эди. Дигер комиссияларнынъ ишти-

ракчилери аит меселелер боюнджа озь теклифлерини къоштылар.

Тюркие ИЛЕСАМ (Тюрк дюньясында айрыджа юксек хызметлери ичюн) мукяфатынынъ реиси Яя Акъэнгин озь чыкъышында ватандашымыз Джынгъыз Дагъджынынъ яратыджылыкъ фаалиетине гъает юксек къыймет кесерек, «бу языджынынъ миллети къырымтатардыр, амма онынъ эсерлери бутюн тюрк дюньясынынъ вариетидир», деди.

Тюркий халкъларнынъ учюнджи Къурултайында Тюркиедеки къырымтатар джемиетлеринден де векиллер иштирак эттилер. Анкара, Истанбул, Измир, Полатлы, Эскишеэр дернеклеринден Хакъан Къырымлы, Унсал Акъташ, Зафер Къаратай, Музаффер Акъчора, Джелял Ичтен, Мидат Торгъай, Дженгиз Къыргъыз, Зоре ханым, Зухаль Юксель, Ялкъын Бекторе ве дигер ватандашларымыз иштирак эттилер.

Къурултайнынъ учюнджи куню янымда отургъан эсли ве эсмери адамнынъ тюркче къонушаракъ, ара-сыра озьбек сёзлери къарыштыргъаныны сезип: «Домла, анги тильде лаф этесинъиз, озьбекчеми?» — деп сорадым. Адам иркильди, манъа бакъты ве «озьбексинъизми?» деп сорады.

— Ёкъ, къырымтатарым, амма элли йыл Озьбекистанда яшадыкъ.

Адамнынъ юзюнде шашмалав ерине тебессюм пейда олды. Мегер мен мешур Баймырза Хаитнен ян-янаша отура экеним. О ады-фамилиясыны айткъан сонъ шашмалав невбети манъа кельди. Бутюн омюрини коммунизмге къаршы курешке багъышлагъан бу адам акъкъында чокъ китаплар, рисалелер, макъалелер окъугъан, лекциялар динълеген эдим. Дженк вакъытында мешур Туркестан легионынынъ мешур командири. Сонъундан алим-советолог.

Баймырза Хаит Озьбекистангъа баргъаныны ве еди куньден сонъ органлар тарафындан къувулгъаныны яныкънен айтты. Халкъ яхшы къаршылагъан, амма ресмий даирелер меджбурен къайтаргъанлар. Шимди кене Германияда, Кёльн шеэринде яшай экен. Бир къач сёзнен къарт адамнынъ гонълюни котерген олдым. Эбет, бутюн омюрини багъышлагъан ишнинъ нетиджесини корип оламагъан.

Къурултайнынъ къапатылув мерасими муджизе киби бир шей олды. Кеч вакъытта «Алтын Юнус» мусафирханесининъ кениш ве абадан азбарында тюркий халкъларнынъ санаткярларындан ве шаирлеринден тертип этильген буюк концерт олды. Концерт арасында кокке ренкли фишенклер атылды. Манзара гъает гузель ве тесирли эди. Юксек дивар устюнде нурдан фильм косьтерильди. Сонъундан

бильсем, бу лазер нуры экен. Теэссуратларынынъ чокълугъындан башымыз айланды.

Гузель Тюркиени шевкъ-зевкъ ичинде, гъурур ве ифтихарнен терк эттик. Мына, бизлер кимлермиз, насыл бир къудретли бирликкеменсюпмиз! Тюркие бар, эм насыл бар я! Тюркие бутюн тюркий халкъларны меркезлештириджи, бирлештириджи, догърултыджы къувет оларакъ мейдангъа чыкъмакъта. Бу къудретли бирликнинъ ичинде бизлер, къырымтатарлар да бармыз. Бу бирликнинъ ичинде огге, тек огге кетеджекмиз.

Октябрь 5-те айны ёлнен Истанбулгъа къайтып кельдик ве кеч вакъытта «Дильсон» отелине ерлештик. Экинджи куню Истанбулдаки къырымтатар дернегине кетмеге къарар бердик. Ёлгъа чыкъкъанда аркъадашлар акълы оларакъ Февзи Аливнен манъа къалмакъны ве тек мусафирхане якъынларында доланмакъны теклиф эттилер. Эбет, экимизнинъ де аягъымыз топал, тегиз ерде зорнен юремиз, Истанбул исе балабан ер. Бизлер разы олдыкъ. Аркъадашларымыз кеттилер. Биз Февзинен бераберликте абадан ве кениш Истикълял джаддеси бою яваш-яваш кеттик. Экимиз де Тюркиени динълеймиз. Джаддедеки бутюн шаматалар бирлешип, тёпеде бир сес асыл этелер. Тюкянларгъа, базаргъа кирдик, эвге одыр-будыр алдыкъ ве кене ойле явашлыкънен отельге къайттыкъ. Февзи Алиев озюнинъ «Дестан» ансамблининъ, огъулларынынъ якъын кечмиште башларына кельген фаджиа акъкъында айтты. Февзи — кучьлю ираде саиби, къолайлыкънен теслим оладжакъ адам дегиль... Мен де «Йылдыз» журналынынъ вазиетинден шикяетлендим. Экимиз бири-биримизге юреклеримизни тёке-тёке кунни акъшам яптыкъ. Экинджи куню саба эрте аэропорткъа кельдик, самолёт исе пек кеч учты. Рус къадынлары учер-дёртер чувалнен самолёткъа миндилер. Аякъ басмагъа ер ёкъ. Акъмесджитни келип тапкъандже джанымызны авучымыз ичинде тутып кельдик. Бойле рыкъма-рыкъ толгъан самолётнынъ барып чыкъаджагъына ишанмакъ къыйын эди. Не исе де Алла дуаларымызны къабул этти. Октябрь 5-те орталыкъ къаранлыкълашып башлагъанда Акъмесджитке аякъ бастыкъ. Ах, сени ана топракъ, башкъа миллетлернен толу олсанъ да, эписи бир озюмизнинъ топракъсынъ.

Тюркие Къурултайында ичимизге толгъан нур иле эвлеримизге дагъылдыкъ.

А. Османов.

ШАКЪА-КЪОРАТАЛАР

Азиз Несин. Бу эдипни бильмеген эдебият мухлиси ёкъ эбет. Несиль-несабы аслы къырымтатар олгъан дюньяджа белли бу тюрк язьджысы джиан сатириклерининъ сырасындан мунасип ер алды. О, юзлернен сатирик ве шакъа икяелер, « Бир мемлекетте» деген умумий серлева астында чыкъкъан сатирик масаллар ве атта « Футбол къыралы» деген сатирик роман биле язды. Онынъ эсерлери пек чокъ халкъларнынъ тиллерине терджиме этильди ве онларнен мемлекетте нешир олунды.

Иште шу дюньяджа белли эдип бу йыл июль айында сексенинджи яшында вефат этти.

Шакъа-къората къыралы деген адны къазангъан Азиз Несиннинъ бир къач икяесини бугунь сиз — окъуйыджыларымызгъа такъдим этмек истеймиз.

Азиз НЕСИН

АХЛЯКЪ ДЕРСИНДЕ

Сыныфта ахлякъ дерси кете:

— Балалар! Ахлякъ — бу, аджайип бир шей. Эгер бир дебир адам ахлякъсыз олса, онынъ алы фена олур, — дей оджа.

— Дженабы оджа!

— Не?

— Четинге бакъынъыз... не япа! Онъа айып дегильми?

— Сус!.. Адам деген адам эдепли олмакъ борджлу. Эдеплилик инсангъа не къадар эйиликлер кетире! Оларны сайып сонъуна чыкъмакъ биле кучь. Лякин адам ахлякъсыз олса, онъа пек де фена олур.

— Я не олур, дженабы оджа?

— Эр шей ола биле. Эр кес оны ахлякъсыз адам деп айтыр. Ахлякъсызлыкъ исе пек ярамай шей. Онынъ ичюн, балалар, эдепли олмакъ керек. Эдеплилик — бу, не къадар эйи шей! Мына шу себептен оны мектеплерде де окъуталар. Ойле дегильми? Я биз сизни ярамай шейге огретир эдикми? Девам эттирейик. Демек, ахлякъ... Мен не дедим?

— Сиз: «эдеплилик — бу не къадар эйи шей!» — дединъиз.

— Пек догъру: эдеплилик — бу не къадар эйи шей! Сиз: «не ичюн?» — деп сорарсынъыз. Бу хусуста бутюн улу адамлар озь фикирлерини айткъанлар.

— Дженабы оджа!

— Кене не олды? Не дейсинъ?

— Алтангъа айтынъыз, омузыма тюртмесин.

— Балалар, тынчланынъыз. Динъленъиз, мен, ахлякъ не экени акъкъында окъуйым: «Ахлякъ инсангъа джемаат тертибини, аньанелерни, урф-адетлерни ве къанунларны бозмадан яшамакъны огрете». Анъладынъызмы? Этрафынъыздаки адамларнынъ эксериети, сизден буюклер озьлерини насыл алып барсалар, сиз де ойле олмалысынъыз. Сунай, къана, еринъден турчы. Алып сатув базарына насыл назарнен бакъмалы?

— Алып-сатув базары пек яхшы шей, дженабы оджа.

— Пек яхшы?!

— Эбет! Чюнки о... ахлякъ къаиделерине эсаслана, дженабы оджа. Чокълукъкъа къаршы кетинъиз бакъайым — бу ахлякъсызлыкъ да! Догърумы! Бутюн энъ ахлякълы адамлар — эксериетинен — алып-сатувнен огъраша!

— Сен не дейсинъ шу?

— Валлаи бойле, дженабы оджа. Озюнъиз къыймет кесинъиз: къасап, бакъкъал, одунджы, Мейва алып-сатыджы — оларнынъ эписи алып-сатув базарында шу шейнен огъраша. Бизим де бир таньппымыз, пек зенгин адам бар, о да алып-сатув базарында иш коре. Манъа бабам айткъан эди. Якъында биз оларнынъ эвинде мусафирликте де олдыкъ. О таныш эфенди манъа: «Ахлякъкъа риает этсенъ — эр шейге ириширсинъ» — деди. Мен осип буюсем, пек ахлякълы адам оладжагъым. Ве меним чокъ эвлерим, парам олур. Лякин меним бабам киби ахлякъсыз адамны сийрек расткетирмек мумкюн!

— Сус! Озь бабанъ акъкъында бойле лафларны айтмагъа насыл тилинъ айлана?..

— Ёкъ, мен айтаджам! О ойле ахлякъсыз ки, атта эвнинъ кира акъкъыны биле одеп оламай.

— Отур еринъе!.. Балалар! Ич бир вакъыт ахлякъ черчивесинден тышкъа чыкъманъыз!

— Дженабы оджа!

— Айт, Эргъун!

— Меним бир дайым бар. О эр вакъыт: «Иште шу ахлякъкъа дее мен эки якъамны бир ерге кетирип оламайым» — дей. Мен де ахлякъсыз оладжам.

— Агъызынъны къапат! Адам гъает ахлякъсыз олса онъа не дерлер? А-а? Къана, эпинъиз бир кереден айтчынъыз, онъа не дерлер?

— Ахлякъсыз дерлер!

— Догъру! Барсын о адамнынъ миллионларнен парасы олсун, лякин о ахлякъсыз олса — бу не демек олсун? Онынъ иши фена олур!

— Ёкъ, дженабы оджа. О, тынч яшар.

— Балалар! Анъланъыз. Инсаннынъ виджданы тынч олмакъ керек. Бутюн буюк адамлар эдепли-ахлякълы олгъанлар.

— О, эвельден шай олгъан, дженабы оджа. Мына, бизим маалледе бир буюк адам яшай. О, Аданадан. Онынъ учь машинасы бар, озю памукъ къыралы. Онынъ паалы шейлери пек чокъ, ама, озю... ахлякъсыз.

— Мен сизлерге улу адамлар акъкъында айтам: улу алимлер, улу мутефеккирлер, улу рессамлар акъкъында. Меселя, Сократ...

— Дженабы оджа! Мен Сократны билем.

— Эбет де сиз оны бильмек керексинъиз.

— Онынъ устаханеси бизим яныбызда. О, урбаларны темизлей. Лякин о ич де зенгин дегиль. Онынъ киби ахлякълы адамны эки дюньяда биле къыдырып тапамазсынъ.

— Мен къадимий рум фейлесуфы Сократ акъкъында айтам. Сократ, Аристотель, Галилей киби ахлякълы адамлар олунъыз!

— Дженабы оджа, бизим геминен алыш-веришчилик япкъан Ахмед бей деген бир танышымыз бар. Не, о сиз айткъан Сократнынъ ахлякъы Ахмед бейнинъкинден чокъ эди демек истейсинъизми?

— Балалар, ахлякънынъ паранен ич де алып-береджеги ёкъ. Тарих гъает ахлякълы олып да, ачлыкътан олип кеткен, ама озь виджданыны лекелемеген адамларны чокъ биле.

— Дженабы оджа, демек ахлякълылыкъ — ярамай шей дегиль, ойлеми?

— Пек догъру. Ахлякълы адам, меселя, эр кеснинъ козюне бакъып акъикъатны айтыр.

— Меним бир дайым бар. Оны исе, тамам, козюне бакъып, догърусыны айткъаны ичюн партиядан чыкъардылар.

— Бу, башкъа меселе. Мен сизге сиясет акъкъында айтмайым. Мен сизге ахлякъ хусусында сёйлейим. Къана, Огъуз, ялан акъкъында сен не айта билесинъ? Ялангъа биз насыл къыймет кесмек керекмиз?

— Яланджылыкъ — пек яхшы шей, дженабы оджа. Эгер алдатмагъа бильсенъ — бу пек эйи. Эгер мен эвде ялан айтмасам, мени эр кунь котеклер эдилер.

— Оны динълеменъиз балалар. Сизлер буюклерден нумюне алмакъ керексинъиз.

— Дженабы оджа! Меним аблам да анама ялан айта, анам да бабамны алдата. Бабам да борджларыны алмагъа кельселер, мени эвде ёкъ деп айтынъыз, дей.

— Сыныфтан деф ол! Чыкъып кет дейим! Тербиесиз бала!

— Дженабы оджа, я сиз: «Ахлякълы адам тек догъру айтмакъ борджлу» — демединъизми? Иште мен...

— Отур еринъе!.. Балалар, ахлякълылыкъ — бу, аджайип бир шей. Сиз эпинъиз ахлякълы олмалысынъыз. Эгер сиз биревге сёз берген олсанъыз, насыл олмасын, озь ваденъизнинъ астындан чыкъмалысынъыз.

— Ама, дженабы оджа, манъа бабам икяе эткен эди. Бир адам олгъан экен. Тек мен онынъ адыны унуттым. О: «Мен ойле япарым ки, омюр уджузлар» — деген экен.

— Сус: Башкъасынынъ ишине къарышма!.. Балалар! Ахлякълылыкътан да эйи шей ёкътыр. Сиз ахлякъ акъкъында китаплар окъусанъыз, шашарсынъыз. Атта пейгъамберлер биле, ахлякъны коклерге котерелер. Ахлякъ-пек, мен дер эдим, гъает яхшы, аджайип шей. Ойле аджайип ки... Ахлякъ, бу пек гузель. Валлаи, пек аджайип! Сизге емин этем — пек аджайип...

— Дзинъ! — тенефюске чыкъмакъ ичюн чанъ къакъыла. Оджа манълайындаки терни силе ве теренден кокюс кечире. Аллагъа шукюр, ахлякъ дерси битти.

ИНСАН ОЛЫП КЪАЛЫНЪЫЗ, БАЛАЛАРЫМ!

Бир ананен баба озь эвлядларыны топлап, оларгъа адамларнынъ инсаниетликлери акъкъында насиатлар берип башлагъанлар. Баба балаларгъа озь насиатларыны шойле сёзлернен битирген:

— Балаларым! Омюрде инсан олып къалынъыз. Ич бир вакъыт инсаниетликтен четке чыкъманъыз!

Шунда балалар:

— Я инсан олып къалмакъ ичюн не япмакъ керек? Бу фахрий адны насыл къазанмакъ мумкюн? — деп сорагъанлар.

— Бу пек къолай! — деген баба. — Бизден нумюне алынъыз. Ана-бабанъыз не япса, сизлер де оны япынъыз!

Балалар ана-бабаларынынъ япкъан ишлерини дикъкъатнен козетип баралар ве оларгъа такълид этерек, ана-баба не япкъан олса, балалар да шу шейлерни япып, тыпкъы олар киби олып етишелер.

Олюмлери алдындан баба балаларыны кене озь этрафларына топлайлар ве баба кедернен шойле дей:

— Языкълар олсун! Сизлернинъ ич биринъиз Инсан деген юксек унвангъа мунасип олып етишмединъиз. Сизлер инсаний принциплерден кериге чекильдинъиз. Биз энди олеятамыз, лякин мен корем, бизим эмегимиз зая кетти! Барсын, бизим сиз акъкъынъыздаки севги ве къайгъырувымыз сизлерге яныкъ олып къайтсын. Сизлерге лянетлер олсун!

— Сизлер бизни не ичюн лянетлейсинъиз? — дейлер балалар шашып. — Я да биз сиз айткъан, огреткен бир де-бир шейни косьтергенинъиз киби япмадыкъмы? Биз эр вакъыт тек сизлерден нумюне алдыкъ ве сизлер не япсанъыз биз де тыпкъы ойле яптыкъ!

ТЕРБИЕМ МУСААДЕ ЭТМЕЙ...

— Ах, сен онъмайджакъ!.. — деп джекирди автобуста бир къадын манъа бакъып.

Къадын не ичюн бойле сёзлернен мени акъаретлегенини анъламадым. «Багъышланъыз, мен сизге не яптым ки?» — деп сорайджакъ эдим, лякин озюмни тыйдым.

— Даа бакъа! Мен санъа косьтерир эдим ама, тербием мусааде этмей, — деди къадын кене.

Автобус толу. Эр кес бизге бакъа. Мен, яхшысы сусмакъ къарарына кельдим. Къадын исе ич де токътамай:

— Юзьсюз!.. Терс мезеп!.. Айван!.. Эбет, о, тербие деген шейни къайдан бильсин?! Насыл бир къорантадан олгъаны бир кереден корюне!..

Бир эки кере агъызымны ачаджакъ олдым. «Ханым, озюнъизни эльге алынъыз!» — дейджек олдым. Лякин озюмни тыйдым.

— Тьфу, сенинъ бетинъе! — деди къадын. — Эгер тербием мусааде эткен олса мен санъа косьтерир эдим...

О якъ-бу якътан:

— Айып олсун! Къадынгъа бойле шей япылырмы? — деген сеслер эшитильди.

— Я о не япты?

— Сыкъкъан олса керек.

— Бельки аягъына баскъандыр?

— Сиз къайдан билесинъиз, бельки элине сербестлик бергендир?..

Шимди автобус токътагъан олса, мен тюшип кетер эдим. Къадын исе пулемёт киби тасырдай. Токътамакъ бильмей. Бар да оны токътат бакъайым..

— Ар-намус деген шей ёкъ! Ёл-ёрукъ деген шейнинъ якъынындан биле кечмеген. Къадыннынъ ар-намусы деген шейни о къайдан бильсин? Языкълар олсун, тербием мусааде этмей... Мен санъа косьтерир эдим!..

— Бу не демек олсун? Бир шей япкъан олсам экен!.. Атта чинатий пармагъымнен тийген олсам биле, тургъан еримде Алла джанымны алсын!.. Барсын, тийсин биле. Не, мен къабаатлыммы? Автобус хамсе шыплагъан киби толу...

— Эшшек огълу эшшек! Тербиели къадынгъа расткельгенинъе шукюр эт. Акс алда мен санъа...

Мен утангъанымдан шыр сув терге баттым.

— Бу махлюкълар, махсус, бойле, халкъ толу автобуслар-гъа минелер... Мен санъа... Мен тербиели къадын олгъаным сенинъ бахтынъ... Акс алда...

Мен энди даянып оламайджагъым. Меним ериме таш олгъан олса биле, бу вакъыткъадже патлар эди.

— Мен тербиели къадын олгъаным сенинъ бахтынъ экен. Акс алда мен сенинъ агъызынъны къулакъларынъа къадар йыртар эдим, — деди кене къадын.

Бир автобус халкънынъ ичинде меним тарафымны тут-къан бир адам биле тапылмады. Эр кес оны къорчалады.

— Бир шейлер япкъандыр даа! — дейлер.

— О не десе де, акълы! — дей даа бириси.

— Бу къадарлыкъ оладыр даа! Эр шейнинъ бир къарары олмалы! — дей даа бириси.

Ниает, тынчланмакъ ерине къадын даа бетер яйгъара котере, багъыра:

— Алчакъ! Юзьсюз. Эгер ич де озюнъи тутып оламасанъ, санъа адресини айта билем, бар, о ерге мураджаат эт... Анъладынъмы? Анъладынъмы? Валлаи, эгер тербием мусааде этсе эди...

Ёкъ. Энди даянмакъ мумкюн дегиль. Тирсеклеримнен ёл ачып, къадыннынъ янына кечтим ве къолларындан туттым:

— Ханым! Айтчынъ! Мен сизге не яптым?

Къадын шакъылдап кульди:

— Эй, джемаат! Бу аджыныкълы, аювбичим инсангъа бир бакъчынъыз! Бу да озюни эркек эсап эте. Сен къайдан пейда олдынъ? Не, сен эркексинъми? Мен санъа бир шей дедимми? Фу, сасыкъ теке! Джоюл янымдан. Санъа кимсе бир шей дегени ёкъ. Мен анавы узун бойлу, дюльбер, сельби киби эркекке айттым...

Мейданга кельгенде автобус токътады. Мен автобустан насыл атылып тюшкенимни озюм де хатырлап оламайым. О къадын исе аля даа лафете эди:

— Къарт теке! Бакъ сен оны! Мен онынъ акъкъында айткъан экеним. Теэссюф ки, тербием мусааде этмей. Олмасам мен онъа кереги киби джевап берир эдим.

Бу яшкъа кельмектен де бетер шей ёкъ экен. Къадынлар биле сени къаргъамайлар...

Тюркчеден чевирген
Аблязиз ВЕЛИЕВ.

ТЮЗЕТЮВ

Журналнынъ учюнджи санында басылгъан Мемет Севдиярнынъ «Унутылмаз миллий курешчимиз» адлы макъалесинде экинджи обзацнынъ сонъуны шойле окъуманъызны риджа этемиз: «Классик шаир ве языджымыз Амди Герайбай бир шииринде язгъаны киби:

Къыз балагъа окъув-язы не керек?

деген джаиль аналарнынъ козьлерини ачмакъ ичюн дигер бир шииринде яш къызларгъа хытап этерек...»

КЪЫЙМЕТЛИ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР, «Йылдыз» журналынынъ вазиети гъает агъыр. Сизлернен корюшип оламаймыз. Козь-козьге келип къонушсакъ, бир сыра меселелер ачыкъланыр эди. Журналнынъ редакциясы да, телефоны да, транспорты да ёкъ. Сюргюнликте эксенде бу шейлер бар эди. Утангъанларындан бизни де сырагъа къоша, ал-эвал сорай эдилер. Шимди кимсе-кимседен утанмай, ал-хатыр сорамай. Хадимлеримиз озь эвлеринде чалышалар, эвлер исе даа къурулып битмеди, акъшамлары ярыкъны сёндюрелер. Бир адам манъа «озюнъызни ки, къорчалап оламайсынъыз, насыл этип халкъны къорчалайджакъсынъыз?» деди. Акълы тен бие. Итиразым ёкъ. Ватанымызгъа келип хор олдыкъ. Бири-биримизге ярдым этмек ерине аякъ чаламыз.

Дёрт йылдан берли журнал сокъакъларда чыкъа демек мумкюн. Онынъ аджыныкълы алына къулакъ аскъан ёкъ. Озюнъ ичюн оль оксюз, лякин биревлернинъ раатлыгъыны бозма. Бизлер Миллетлер комитетине аякъ уджунда кире ве деръал чыкъып къачамыз. Бойле этип арадан дёрт йыл кечип кетти, келеджекке беслеген умютлеримиз бирер-бирер къырылмакъта.

Журналнынъ бу алда биле чыкъаяткъанына тааджипленгенлер де бар, журналны «ольдюрмек» истегенлернинъ арасында миллети къырымтатар олгъан сойлары да бар. Олар ярым йыллыкъ паранен бир йыл журнал чыкъармакъ мумкюн олмагъаныны билелер, «бойле япсакъ, журнал озьозюнден ёкъ олып кетер» деп умют этелер. Амма бойле хиянетликлерге бакъмадан, журнал эписи бир чыкъа ве илериде де, иншалла, чыкъар. Халкъымызгъа бойле журнал керек олгъаныны анълаймыз ве тишимизни сыкъып даянамыз.

Бойле себеплерден журнал вакъытында чыкъып оламай. Сизге де къыйметли окъуйыджылар, вакъытында барып еталмай. Журнал коллективи элинден кельген ишлернинъ эписини япа. Эгер вазиет тюзельмесе, пек чаресиз алда къалсакъ, буны сизлерге бильдирирмиз. О маальде эр кимнинъ ады-фамилиясынен ачыкъ айтырмыз. Шимди исе журналгъа 1996 сенесининъ биринджи ярысы ичюн абуне олманъызны истеймиз. Бойледже бизге къолтутманъызны риджа этемиз. Эгер бир де-бир кимсеге журнал вакъытында барып чыкъмаса, буны деръал редакциягъа бильдиринъиз. Биз мытлакъа барып чыкъмасына ириширмиз. Ай-хай, чаремиз олса, журналны эр бир эвге озь къолумызнен алып кетип берир эдик.

Шимдилик сагълыкънен къалынъыз азиз ватандашлар.

Баш муаррир.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 5—6 («Звезда» № 5-6)

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна.

Басылувгъа 18.09.95 с. берильди. Басылувгъа 03.11.95 с. рухсет этильди. Формат 84 х 108 1/32. Офсет усулында басылды. Нешрият-эсап табагъы 7,5. Сымарыш 159. Тиражы 2000.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме: КВ № 757.

Адресимиз: 333023. Симферополь шеэри, Марьино, аб/ящ. 1622.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси,
333700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

МУНДЕРИДЖЕ

Иджретте догъгъан къырымтатар эдебияты
Джынгъыз Дагъджы. Юртуны гъайын эткен инсан. Роман. Девамы...3
Эдебий асабалыгъымыздан
Джемиль Кендже. Мырзадан рахмет. Къандалайджылар. Чёльде къоян авы. Ширлер...24
Абдулла Лятф-заде. Хайырсыз тюш. Ахыр заман къуршы. Ширлер...26
Мемет Нузет. Авджы. Шаирнинъ уйкъусы. Зевкъыма кете. Къальтийим экен, ярабби? Ширлер...30
Токътамаз. Бильгеним. Чыпълар...35
Сефер тесссуратлары
Айдер Осман. Айгиди. Америка!...39
Тильшынаслыкъ
Алим Къуртсеитов. Къырымтатар тили фразеологиясынынъ нейда олув ёллары ве семантик джеэтинден бирлешнови. Къырымтатар тилининъ къыскъа фразеологик сёзлюги...77
Халкъ агъыз яратыджылыгъындан
Алтын башнен Хыяр баш. Масал...86
***
Ибраим Паши. Шейтан эсирлигинде. Санат инджилери. Икяелер...93
Страницы истории
Мемет Муедин Севдияр. О фантазиях и эмоциях в истории...110
Шефикъа Гаспралы. Челеби Джиханнынъ шеадети...126
Хатырлавлар. Корюшювлер. Субетлер.
Фейзи Рахман Юртэр. Халкъымынынъ битмеген чекишовлери...130
Абу аль-Маудуди. Ислям дининнинъ эсаслары. Девамы...147
Эдебиятшынаслыкъ
Рустем Муедин. Шевкъи Бекторе...158
Шевкъи Бекторе. Къырым ичюн. Далгъалара. Татарлыгъым. Къырым дагълары. Къыш кунюнде тилегим. Акъкъым ичюн. Гъарипплик. Айт Чатыртав. Ватан озлеми. Ширлер...171
Нуман Шенхзаде. Шевкъи Бекторе. Шиир...177
Фикрет Юртэр. Селям санъа Бекторе. Шиир...178
Ч. С. Къыратлы. Шевкъи Бекторенинъ ресими къаршысында. Шиир...178
***
Ирфан Аметов. Къырымтатарлар ве Къырым руслары...179
Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер
Шабан Доген. Пейгъамберим Азрети Мухаммед...204
Тюркий халкъларнынъ учюнджи Къурултайы
Къудретли бирлик...227
Шакъа-къоратлар
Азиз Несин. Ахлякъ дерсинде. Инсан олып къалынъыз, баларым! Тербием мусааде этмей...233

Шевкъи Бекторе
(1888—1961)

Индекси 75298.